

OMSTREDEN RUIMTE

Omstreden ruimte

*Over de organisatie van
spontaniteit en veiligheid*

onder redactie van

Hans Boutellier, Nanne Boonstra en Marcel Ham

VAN GENNEP · AMSTERDAM

Kennis/Openbare mening/Politiek

Een serie onder redactie van René Boomkens, René Gabriëls, Menno Hurenkamp, Noortje Marres, Pieter Pekelharing, Justus Uitermark, Martijn de Waal en Liesbet van Zoonen.

Omstreden ruimte verschijnt als jaarboek bij *TSS, tijdschrift voor sociale vraagstukken*, een maandblad over actuele sociale kwesties uitgegeven door Movisie.

De redactie van *TSS* bestaat uit Silke van Arum, Krijn van Beek, Marguerite van den Berg, Nanne Boonstra, Lia van Doorn, Marcel Ham, Tjerk Gualthérie van Weezel, Marcel Spierts, Justus Uitermark, Stijn Verhagen en Imrat Verhoeven.

© 2009, TSS, Tijdschrift voor sociale vraagstukken/Uitgeverij Van Gennep

Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

Verzorging binnenwerk TAT Zetwerk, Utrecht

Ontwerp omslag Erik Prinsen

Drukwerk Bariet, Ruinen

ISBN 9789055154524 / NUR 756

Inhoud

Inleiding. Tussen regulering en spontaniteit <i>Hans Boutellier, Nanne Boonstra en Marcel Ham</i>	9
DEEL I · TENDENS NAAR MEER VEILIGHEID EN REGULERING	
1. De pretparksamenleving. Een wereld van veilig vertier <i>Ronald van Steden</i>	15
2. Niet welkom op het plein. Veilige speelpleinen sluiten ook groepen uit <i>Nanne Boonstra en Niels Hermens</i>	33
3. Strijd om de ruimte in Berlijn. Journalistieke verkenning <i>Koen Haegens</i>	49
4. De angstcultuur. Interview met architect Marlies Rohmer <i>Marcel Ham</i>	67
5. De politieke strijd om veiligheid. Regulering versus spontaniteit in de partijprogramma's <i>Bertie Kaal, Isa Maks, Annemarie van Elfrinkhof en André Krouwel</i>	79

DEEL II · MAATREGELEN VOOR EEN VEILIGE OPENBARE RUIMTE

6. Verwijderd van de straat. Over veiligheid door gebiedsverboden
Bas van Stokkom 99
7. *Very irritating policing*. Overlast, *zero tolerance* en wijkpolitie
Jan Terpstra 119
8. De collectieve winkelontzegging. Een antwoord van willekeur op
overlast
Marc Schuilenburg en Patrick Van Calster 137
9. Omstreden nachten. Angstgevoelens van jongeren in de
uitgaansgebieden van Arnhem en Apeldoorn
Irina van Aalst en Tim Schwanen 157

DEEL III · SPONTANE ONTMOETINGEN IN DE OPENBARE RUIMTE

10. Ongedwongen en spontaan. Interetnische contacten in
winkelcentra en op markten
Ed Dammers 179
11. *Chillen* doe je maar ergens anders. Journalistieke verkenning
Jelle van der Meer 197
12. Steeds minder ruimte. Hoe publiek verliest van privaat
René Diekstra 211
13. *Small talk* en zelfregulering op de Antwerpse tram
Ruth Soenen 225

INHOUD

7

Conclusie. Angst, fantasie en spontaniteit in de openbare ruimte <i>Hans Boutellier en Nanne Boonstra</i>	243
Literatuur	257
Over de auteurs	269

INLEIDING

Tussen regulering en spontaniteit

Hans Boutellier, Nanne Boonstra en Marcel Ham

De publieke ruimte staat onder druk. Het is niet meer vanzelfsprekend dat burgers elkaar op openbare plekken op een ontspannen en spontane manier ontmoeten. Dat is de onontkoombare indruk voor wie een aantal ontwikkelingen op een rij zet: van sprekende en corrigerende camera's tot piepende Mosquito's, en van gebiedsverboden tot bewoners die al dan niet uit eigen beweging 'hun verantwoordelijkheid' nemen. Maar het gaat om meer dan ontwikkelingen die gemotiveerd worden door een behoefte aan meer veiligheid. De publieke ruimte wordt ook in toenemende mate geconfisqueerd door georganiseerde activiteiten die moeten vermaken – van kinderspelen tot festivals. Menige binnenstad ondergaat regelmatig een ware 'festivalisering'.

Dat roept de vraag op hoeveel ruimte er nog is voor 'spontane' ontmoetingen op pleinen, straten en andere publieke plekken. Dat dat van groot belang is, lijkt onomstreden. '*Sidewalk contacts are the small change from which a city's wealth of public life may grow*', schreef de Amerikaanse publiciste Jane Jacobs al in 1961. Recenter wordt ervan uitgegaan dat levendige openbare ruimten een voorwaarde zijn voor integratie en sociale binding. Dat is bijvoorbeeld het geval in de RMO-publicatie *Niet langer met de ruggen naar elkaar* uit 2005 en in het recente boek van Talja Blokland *Oog voor elkaar* (2009). Burgers die zich ongedwongen in de openbare ruimte begeven, zorgen boven-

dien – zo is de veronderstelling – voor ‘ogen op straat’, en die maken dat mensen zich veiliger voelen en dat er minder snel sprake is van criminaliteit en overlast.

In werkelijkheid lijken openbare ruimten echter steeds meer *controversial spaces* geworden, plekken waarop bewoners de grip kwijt zijn. Mensen durven elkaar in de openbare ruimte bij asociaal of overlastgevend gedrag niet meer vermanend toe te spreken of corrigerend op te treden. Er is dan ook een sterke roep om meer aandacht voor de onveiligheid op straat, rondom voetbalstadions, in winkelcentra en op pleinen. Verwant daaraan zien we ook dat burgers zich als consumenten opstellen als het om hun spelende kinderen gaat of wanneer ze zich in een bruisend feest begeven: dat moet geregeld worden. Er is al met al sprake van een sluipend proces van *regulering*. Dit kan niet zonder gevolgen blijven voor de functie en het gebruik van de openbare ruimte.

Bedreigt de toenemende regulering inderdaad de openbaarheid en spontaniteit? Maakt de overprogrammering van de publieke ruimte burgers afhankelijk en ontnemt deze hun het eigen initiatief? Verworden ze tot consumenten in plaats van actieve burgers? En gaat dit dan ook ten koste van de sociale kwaliteit van openbare plekken? Dit soort vragen onderzoeken we in deze bundel. We kijken daarbij ook naar beleid dat burgers elkaar nog een beetje fatsoenlijk en ongehinderd doet ontmoeten.

Opbouw van dit boek

Het *eerste deel* van deze bundel biedt zicht op de tendens naar veiligheid en regulering. Ronald van Steden beschrijft in *hoofdstuk 1* hoe de samenleving in het teken van een pretparksfeer komt te staan. Het gevaar van deze ‘Disneyization’ is volgens Van Steden dat er alleen ruimte is voor gelijkgestemden. Nanne Boonstra en Niels Hermens zoemen vervolgens in *hoofdstuk 2* in op de overdadige regulering van Rotterdamse pleinen. Zij maken op basis van uitvoerig onder-

zoek inzichtelijk wie daar wel en geen voordeel van hebben. Dat de 'strijd om de stedelijke ruimte' – want daarvan is wel sprake volgens deze bundel – geen nationale kwestie is, laat Koen Haegens in *hoofdstuk 3* zien in een journalistieke reportage vanuit Berlijn. Regulering aan de hand van private geldschieters staat in de Duitse hoofdstad tegenover een door bewoners gedomineerde ontwikkeling.

In Nederland gaat de stedelijke inrichting intussen zwaar gebukt onder een cultuur van angst voor het onvoorspelbare en oncontroleerbare, vertelt architect Marlies Rohmer in het interview in *hoofdstuk 4*. Door de nadruk op veiligheid blijkt het voor een architect moeilijk te zijn een ruimte te ontwerpen die ontmoetingen bevordert en burgers de ruimte zelf laat veroveren. Dat de behoefte aan regulering omwille van de veiligheid ook in de politiek dominant is geworden, laat een diepgravende analyse van de partijprogramma's in *hoofdstuk 5* zien. Volgens André Krouwel c.s. is dat ten koste gegaan van de politieke steun voor meer spontaniteit en eigen verantwoordelijkheid.

In het *tweede deel* laten we zien met welk soort beleid en maatregelen de regulering van de openbare ruimte vorm krijgt. Bas van Stokkom gaat in *hoofdstuk 6* terug naar de bron van de door de Nederlandse politiek omhelsde gebiedsverboden: de *Anti Social Behaviour Orders*, kortweg ASBO's, uit het Verenigd Koninkrijk. Zijn die daar werkelijk zo succesvol als verondersteld? Werk in uitvoering is reeds een *zero tolerance*-aanpak van Nederlandse wijkagenten. Jan Terpstra weegt deze aanpak in *hoofdstuk 7*, die vooral mank lijkt te gaan als het aankomt op de betrokkenheid van burgers. Regulerend beleid van meer private aard is er ook. Marc Schuilenburg en Patrick Van Calster nemen in *hoofdstuk 8* de collectieve winkelontzegging onder de loep, waarin winkeliers de hoofdrol spelen. Hoe moeten we deze winkelverboden voor overlastgevers, die in tal van gemeenten oprukken, beoordelen? Irina van Aalst en Tim Schwanen kijken vervolgens in

12 HANS BOUTELLIER, NANNE BOONSTRA EN MARCEL HAM

hoofdstuk 9 naar de effectiviteit van maatregelen die uitgaansgebieden veiliger moeten maken voor jongeren. Voelen zij zich ook minder angstig?

In het *derde deel* van dit boek beschouwen we spontane ontmoetingen, en wat ervoor nodig is om die te laten plaatsvinden. Ed Dammers (*hoofdstuk 10*) keek daarvoor in winkelcentra en op markten. Hoe en onder welke voorwaarden ontmoeten mensen met verschillende culturele achtergronden elkaar? Jelle van der Meer maakt in *hoofdstuk 11* een journalistieke rondgang langs hangjongeren in en buiten de stad. Hij kijkt daarbij nadrukkelijk door hun ogen: hoe ervaren zij zelf de maatregelen waarmee ze worden opgejaagd? Hoe reageren zij erop? René Diekstra vertrekt daarna vanuit zijn eigen aanvaringen met mobiele bellers, digitale fotografen en automobilisten. Hij signaleert in *hoofdstuk 12* een tendens van 'privatisering van de publieke ruimte'. Dat vraagt om nieuwe omgangsvormen. Tot slot observeert Ruth Soenen in *hoofdstuk 13* het alledaagse leven op de tram. Daar blijkt veel structuur en zelfregulering in te schuilen. Nuttige kennis voor wie de veiligheid in het openbaar vervoer wil vergroten. Hans Boutellier en Nanne Boonstra sluiten af met een concluderende analyse.

DEEL I

Tendens naar meer veiligheid en regulering

HOOFDSTUK 1

De pretparksamenleving

Een wereld van veilig vertier

Ronald van Steden

De openbare ruimte is trekken van een gereguleerd pretpark gaan vertonen. Inherent aan deze *Disneyization* is een stad zonder rafelranden, een hygiënische ruimte van gelijkgestemden. Dit is een uiterst precaire situatie, aangezien het mensen alsmat gevoeliger maakt voor onregelmatigheden en incidenten.

Sinds het begin van de jaren zestig van de voorgaande eeuw is de Nederlandse vrijetijdssector uitgegroeid tot een markt van grote economische en financiële betekenis. Drijvende krachten hierachter zijn onder meer de toegenomen welvaart, mobiliteit en technische mogelijkheden. Mensen zijn in hun doen en laten steeds minder afhankelijk van anderen. Er is grote behoefte aan zelfsturing en keuzevrijheid, waar ondernemers via een smaakgericht aanbod gretig op inspelen. Het vermaken van de *homo ludens*, de 'spelende mens', is een hele industrie geworden (Mommaas 2000). Pionier op dit terrein was Walt Disney met zijn pretparken – een amusementsconcept dat wereldwijd is gekopieerd en aangepast. Als zodanig vormt Disney volgens Baudrillard (1994 [1981]) een 'hyperrealiteit', een toestand waarin de reële wereld en de wereld van 'simulacra' (beelden van de werkelijkheid zoals tekens, logo's, symbolen en tekenfilmfiguren) niet meer van elkaar te scheiden zijn. Mensen worden constant omringd door media-uitingen die de Disney-versie van Noord-

Amerika weerspiegelen. Baudrillard bestrijdt hierbij dat het slechts zou gaan om valse percepties van de werkelijkheid (ideologie). Eerder is 'echt' niet langer meer van 'onecht' te onderscheiden omdat alles reeds een voorstelling is geworden. Hoe belevenissen en sensaties tot stand komen, doet er weinig meer toe, als ze maar worden opgewekt. Het prinsessengevoel in een sprookjespaleis is van net zo veel waarde als dat in een reëel historische omgeving.

Overtrokken of niet, inmiddels is de aantrekkingskracht van het *Magic Kingdom* ook overgeslagen naar andere vrijetijdscomplexen zoals hotelketens, vakantieoord, luchthavens, casino's, bioscopen, zwembaden, dierentuinen, winkels en winkelcentra. Het basiskensmerk van zulke omgevingen is hun commerciële inslag met als doel aantrekkelijk en gecontroleerd vermaak. Alle inspanningen zijn erop toegesneden klanten tevreden te stellen. Zij moeten immers een onuitwisbaar positieve herinnering aan hun bezoek overhouden. Met name de *shopping malls*, heel grote winkelcentra, zijn tot hét schoolvoorbeeld uitgegroeid van rimpelloos consumentenvertier (Crawford 1992). Mensen worden even uit hun dagelijks leven gelicht om zich over te kunnen geven aan een gedroomd universum waarin zij de mogelijkheid krijgen 'hun eigen realiteit, geschiedenis, cultuur en toekomst uit te vinden' (Backes 1997, p. 13). De nadruk ligt er op individuele beleving, snelle behoeftebevrediging en op het gestalte geven aan een persoonlijke identiteit. 'Gemeenschap' binnen het kader van *shopping malls* heeft derhalve slechts betrekking op een toevallige verzameling mensen die 'fatsoenlijk gedrag' vertoont (Voyce 2006, p. 279). Of anders gesteld: op het gewenste publiek in de ogen van vastgoedeigenaren, en van de bezoekers zelf.

Zo bezien vereist carnavalesk vertier een strikte regulering van bezoekers aan pretparkachtige ruimten. Ritjes in de achtbaan belichamen de ultieme kick, terwijl mensen toch stevig worden vastgesnoerd in hun stoeltjes. 'Uit je dak gaan' wordt aangemoedigd, maar particuliere beveiligers blijven altijd in de buurt. Vrijheid en veiligheid gaan een wonderlijke relatie met elkaar aan.

In dit hoofdstuk wordt betoogd dat de financieel-economische uitgangspunten die inherent zijn aan het managen van pretparken zich inmiddels tot het publieke domein van straten en pleinen hebben uitgestrekt. 'Het visueel bekoorlijke Disney-regime van schoon, heel en veilig', onderstreept Zukin (1998, p. 832), 'is universeel'. Niet alleen duidelijk afgebakende enclaves zoals vakantieoord en winkelcentra, maar de samenleving als geheel komt in het teken van een pretpark-sfeer te staan. De openbare ruimte krijgt trekken van een gereguleerd pretpark, waarin spontaniteit en onverwachte gebeurtenissen het liefst worden uitgebannen. Denk onder meer aan de organisatie van festivals en uitgaansdistricten in steden die naast 'plezier maken' een heel arsenaal aan politieagenten, beveiligers, handhavers, bewakingscamera's en detectiepoortjes herbergen. Het disciplineren van op *fun* gerichte consumenten verrijst als een noodzakelijke conditie van de 'beleveniseconomie' (Pine en Gillmore 1999). Onbezorgd genieten mag op geen enkele manier worden vergald – een logica die bijdraagt aan de opkomst van ruimten die sterk gericht zijn op voorstelbaarheid en beheersing.

De erfenis van Disney

Wie wel eens door de binnensteden van Nederland en (ver) daarbuiten wandelt, zal het niet ontgaan hoe homogeen hun uiterlijk is geworden. Overal zien we dezelfde winkelketens, die vrijwel identieke producten en diensten leveren. In dit verband wordt over processen van 'McDonaldization' gesproken (Ritzer 2004). Dit fastfoodrestaurant heeft flinke invloed gehad op bedrijfsprocessen van andere ketens, in de zin dat zij McDonald's' grondbeginselen van efficiency, massaproductie en standaardisatie hebben overgenomen. We komen dit tegen bij New York Pizza, Délifrance, Hema, Blokker, H&M, Ikea en andere grootwinkelbedrijven die het straatbeeld domineren. Op hetzelfde moment is er echter een beweging gaande die verder gaat waar McDonaldization ophoudt. Juist in een gelijkvormige omgeving

proberen ondernemingen hun waar in een zo aantrekkelijk mogelijke omlijsting aan te bieden – een tendens die Bryman (2004) met de term *Disneyization* omschrijft. Principes en waarden die zijn ontleend aan Disney, worden op een globale schaal toegepast om te verlokken en te verleiden. In essentie gaat *Disneyization* om het ‘opleuken’ van producten, waardoor consumenten meer aanschaffen dan strikt noodzakelijk is. Hierbij zijn vier elementen leidend: thematisering, hybride consumptie, merchandising en klantvriendelijkheid.

Bij thematisering, het eerste element, gaat het erom dat ruimten in ‘een verhaal’ worden geplaatst, zodat mensen iets bijzonders meemaken. Een aansprekend voorbeeld is het Efteling Hotel dat ‘magische overnachtingen’ aanbiedt.¹ Bezoekers kunnen slapen in het huisje van sneeuwwitje, bij de wolf en de zeven geitjes of in de koningssuite. Batavia Stad, een *factory outlet* bezijden Lelystad waar in de stijl van een oud-Hollands dorpje gewinkeld kan worden, spreekt tevens tot de verbeelding.² Rond de plek waar een replica van het zeventiende-eeuwse schip de Batavia werd gebouwd, is een vestingstadje opgezet compleet met een zware muur, stadspoorten, klinkerstraatjes en een reeks houten winkelgebouwtjes. Of neem het familieparadijs Holle Bolle Boom nabij Alkmaar.³ Naast een restaurant en camping omvat het complex een buiten- en binnenspeeltuin, een overdekt waterfestijn en een koddig supermarktje – dit alles omlijst met sprookjesfiguren, een minigolfbaan en eettentjes.

Hierbij stuiten we meteen op het tweede element van *Disneyization*: hybride vormen van consumptie; kamperen, horeca en kindereestjes worden innig met elkaar vervlochten. Ondernemers proberen langs deze weg mensen maximaal aan hun bedrijf te binden. Als bezoekers blijven plakken, zo is de gedachte, zullen zij kwistig geld blijven uitgeven.

1 www.efteling.nl.

2 www.bataviastad.nl.

3 www.hollebolleboom.nl.

Het derde element is merchandising: de verkoop van goederen met uiteenlopende, onder licentie geproduceerde, merken en bedrijfslogo's. Het vrolijke Eftelingclowntje Pardoes is terug te zien in poppen en op bekers, luchthaven Schiphol⁴ verkoopt spulletjes met KLM erop en Artis de Partis⁵ steelt de show als knuffelbaar hebbedingetje van de welbekende dierentuin. Verkoop en reclame slaan twee vliegen in één klap.

Ten slotte noemt Bryman 'service with a smile' als onderscheidend element van *Disneyization*: een uiterst klantvriendelijke en entertainende bejegening van mensen. Het Amsterdamse winkelwalle Magna Plaza⁶ huurt ter verstrooiing van de klant een pianist in, tijdens de feestdagen komen we in menig stadscentrum kerstmannen tegen (soms compleet met arrenslee en rendieren), en stewardessen zijn speciaal getraind om reizigers gerust te stellen, waarbij zij meteen met taxfree drank, parfum en sigaretten rondgaan. Glimlachen en emotionele affectie tonen, zijn niet te miskennen vaardigheden in door consumptie gedomineerde omgevingen. Mensen moeten zich te allen tijde welkom weten en thuis voelen, zodat ze hun vrije tijd met volle teugen kunnen vieren.

Tegelijkertijd – en dat is het paradoxale – vraagt deze nadruk op aangenaam verpozen om stringente regulering. Zonder disciplineerende mechanismen, aldus Bryman, zouden thematisering, hybride consumptie, merchandising en klantvriendelijk entertainen een stuk minder effectief functioneren. Zulke controlemechanismen hebben op tal van zaken betrekking: het doen en laten van werknemers, het hoog houden van een imago, verkeersstromen, maar bovenal het in de gewenste banen leiden van klanten en gasten. Ruimtelijke inrichting en *design* in de vorm van wandelpaden, hekken, paaltjes en borden moeten in combinatie met toegangsvoorwaarden, huisregels,

4 www.schiphol.nl.

5 www.artisdepartis.nl.

6 www.magnaplaza.nl.

bewakingscamera's en particuliere beveiligers menselijk gedrag reguleren met het oog op een ongeremde vrijheidssensatie. We kunnen dan ook spreken van een gerealiseerde 'veiligheidsutopie' (Boutellier 2002): 'helemaal losgaan' valt perfect samen met de begrenzing hiervan. Schoon, heel en veilig zijn welhaast ongemerkt een inherent onderdeel van uitgekiende marketingstrategieën geworden. Veiligheid stelt niet alleen gerust, maar nodigt ook uit.

Niet erg Mickey Mouse

De uitnodigende inslag van pretparken, winkelcentra en andere Disney-achtige omgevingen maakt dat de aanpak van criminaliteit, overlast en ander onmaatschappelijk gedrag veelal in private handen is terechtgekomen. Plat gezegd komt dit neer op het beginsel dat 'wie betaalt, bepaalt'. Particuliere beveiligers werken altijd in een relatie met een opdrachtgever. Daarbij ontlenen zij hun autoriteit aan de toegangsvoorwaarden en huisregels. Voordat mensen een vliegtuig of voetbalstadion betreden, stemmen zij impliciet in met de eis dat beveiligers hen aan een uitgebreide *security check* onderwerpen. Duidelijk leesbare borden bij de ingang geven aan dat zaken als vuurwerk, wapens, drugs en vloeistoffen niet worden getolereerd. Als de verboden worden overtreden, kunnen beveiligers mensen de toegang tot een terrein weigeren. Desnoods zetten beveiligers met behulp van politieagenten bezoekers uit als zij zich niet aan de regels hebben gehouden. Menig hooligan is zo met een stadionverbod naar huis gestuurd.

Vooraf Shearing en Stenning (1983) hebben de samenhang tussen het werk van beveiligers en wat zij *mass private properties* (pretparken, winkelcentra, luchthavens) noemen, uitgebreid beschreven en becommentarieerd. Deze samenhang heeft in hun optiek drie belangrijke maatschappelijke consequenties: veiligheid wordt instrumenteel ingezet, er ontstaat een soort 'controlecultuur' en democratische rechtsbescherming raakt verzwakt.

Het instrumenteel inzetten van veiligheid duidt er, in de eerste plaats, op dat er een herijking plaatsvindt van wat (on)veiligheid is. Criminaliteit en overlast worden niet langer in morele, maar hoofdzakelijk in financiële termen geduid. De primaire doelstelling van beveiligers is om schade en verlies te voorkomen, niet het in de kraag vatten van dieven en vandalen. Misdad wordt pas misdad wanneer er bedrijfsbelangen in het geding komen. Een intrinsiek gemotiveerde normstelling – de ondersteuning van ‘goed’ en de bestrijding van ‘kwaad’ – ontbreekt.

Ten tweede worden veiligheid en sociale controle fijnmazig verweven met andere functies en aspecten van *mass private properties*. Te veel opvallend aanwezige beveiligers kunnen de clientèle namelijk wel eens afschrikken. Ook camerasystemen en attente winkelbedienden hebben een taak bij het beperken van diefstalschade. Toezicht en controle raken op subtiele wijze alomtegenwoordig, zonder mensen fysiek op te sluiten. Bezoekers van een winkelcentrum kunnen zich vrij bewegen, maar ze worden overal in de gaten gehouden.

Ten slotte verandert de aard van afgegeven sancties. Civielrechtelijke instrumenten die bedoeld zijn uitzetting en uitsluiting mogelijk te maken, raken steeds meer in zwang om overtreders van huisregels te straffen. Hierbij kan worden gewezen op de groeiende betekenis van *private justice* (of ‘coulissenrechtspraak’; in deze bundel spreken we ook wel van ‘quasi-strafrecht’) in onze samenleving. Een Nederlands equivalent van deze ontwikkeling is de invoering van de zogenoemde collectieve winkelontzegging (cwo) als veiligheidsinstrument (zie ook hoofdstuk 8 in deze bundel van Marc Schuilenburg en Patrick Van Calster, red.). Door middel van cwo’s kunnen aangesloten ondernemers aan mensen die onwenselijk verdrag vertonen voor hun winkel een toegangsverbod opleggen van zes maanden tot een jaar (Wesselink e.a. 2009). Particuliere beveiligers en leidinggevenden zijn hierbij de spin in het web. Zij moeten een overtreder, samen met een getuige, het cwo-formulier laten ondertekenen. Dwang is uit den boze wanneer die overtreder weigert; een cwo is ook rechtsgeldig

als er twee getuigen tekenen. Daarna hebben beveiligers de taak om verwijderde sujetten blijvend buiten de deur te houden. Mocht er na een eventuele strafrechtelijke vervolging toch vrijspraak voor een verdachte volgen, dan heeft dit geen direct effect op zijn cwo. Vrijspraak, zo is redenering, neemt de mogelijkheid niet weg dat de betrokkene alsnog over de schreef gaat. Het is zaak alle kans op denkbare, maar nog niet geconstateerde, verliezen te voorkomen. Dit voorbeeld toont aan dat de 'Disney-orde', om in het jargon van Shearing en Stenning (1987) te blijven, kanten heeft die 'niet erg Mickey Mouse zijn'. Anders gezegd: de vrolijkheid van een pretparksamenleving heeft ook zo haar schaduwzijden. Met de cwo wordt het klassieke strafrecht buitenspel gezet, terwijl de rechtsbescherming voor burgers beperkt blijft. Attractieve omgevingen gaan gepaard met een aan de oppervlakte onzichtbare, doch zeer aanwezige en doeltreffende, harde hand.

Risicoloze risico's

De Disney-filosofie van consumptie aanwakkerende uitbundigheid is niet beperkt gebleven tot het metier van de vrijetijdsindustrie. Onder invloed van *city marketing* wordt ook het stedelijk domein neergezet als een aanlokkelijk 'thema' vol met positieve impressies en nieuwe ervaringen, inclusief een hotelarrangement, excursie en enthousiaste gids. De openbare ruimte als geheel is trekken van een gereguleerd pretpark gaan vertonen. Amsterdam beveelt toeristen aan 'het fijne' van de rosse buurt te leren kennen via 'een pikante en informatieve wandeling, die u rode oortjes zal bezorgen'. Vervolgens is het mogelijk uit te rusten tijdens een boottour door de hoofdstelijke grachtengordel: 'de kalme rust van het water' zorgt voor een 'relaxte sfeer'.⁷ Rotterdam pakt het heftiger aan met de organisatie van Batavia City Racing – 'Nederlands grootste Formule 1-event',⁸ waar een heel

7 www.iamsterdam.nl.

8 www.bavariacityracing.com.

multimediaspektakel omheen is georganiseerd. Een speciaal in het leven geroepen *gaming site* daagt geïnteresseerden vast uit: ‘Stroomt er bij jou benzine door je aderen? Trap jij altijd het pedaal tot aan het metaal? Dan ben jij kandidaat om een van onze bolides als snelste door de straten van Rotterdam te brullen.’⁹ De pompende adrenalinene en gierende banden slaan ervan af. Geheel opgewarmd kunnen liefhebbers de fraaie sportwagens die door het straatbeeld flitsen, tegemoet treden. Na afloop van het dagje spektakel is er een sleutelhanger van Rotterdam World Port City als geïnjige herinnering aan een onvergetelijke dag.

Parallel aan deze ontwikkelingen zetten gemeenten in op veiligheidsbeleid dat de logica van pretparken weerspiegelt. Stimulering van feestelijke uitspattingen gaan gepaard met een intensivering van beveiliging, toezicht en handhaving, met als gevolg dat er fantasie-steden ontstaan waar ‘risicoloze risico’s’ (Hannigan 1998, p. 67) volop gekocht en genoten kunnen worden. Steden profileren zich op hun spannende anders-zijn, maar dan wel graag binnen een overzichtelijke en gebruikersvriendelijke setting. De opschoning, herinrichting en herovering van de Amsterdamse rosse buurt kan in dit licht worden geïnterpreteerd. Gewapend met de Wet BIBOB probeert de gemeente van criminaliteit verdachte seksbazen uit het straatbeeld te verdrijven. Als zij de integriteit van hun bedrijfsvoering niet kunnen verantwoorden, gaat de tent dicht. Buiten op de Wallen worden zogenoemde Vliegende Brigades ingezet, bestaande uit toezichthouders, handhavers en hulpverleners.¹⁰ Samen met onder meer de politie en de GGD/GGZ binden zij de strijd aan tegen verloedering en overlast. Zwervers, verslaafden, gestoorden en ander hinderlijk volk moeten waar het kan worden geweerd. Nieuwsgierige toeristen, flanerende dagjesmensen en schichtige behoeftigen vertoeven graag in een verzorgde en vredige omgeving.

9 www.brullendebolides.nl.

10 www.eenveiligamsterdam.nl.

Langs deze weg wordt de bekoorlijkheid van de grote stad afgemeten aan haar vermakelijkheidsgehalte. Wat steden bindt, schrijft Zijdeveld (1991, p. 98), 'is het leuke, zo niet de pret. [...] Het is de pretparkstijl. [...] Beschilderde trams, van dichtregels voorziene vuilniswagens en ludiek ogend straatmeubilair – een enig begripje! – zijn tegenwoordig bekende onderdelen van tot pretparken omgebouwde steden. Uitgekeken op de spelletjes en shows van de televisie, zo lijkt het wel, willen we nu van de steden één grote audiovisuele en vermakelijke show maken.' Zijdeveld besteedt in zijn verhaal geen aandacht aan het veiligheidsaspect; de pregnante aanwezigheid van stewards, beveiligers, portiers, uitsmijters en ander politie(achtig) personeel is iets van latere jaren. Zeker tijdens festivals zoals het Rotterdamse *racing event* en in het nachtleven valt dit op. Enerzijds hebben beleidsmakers en ondernemers bewust 'liminale' – dat wil zeggen: ambigue en desoriënterende – zones van verrukking en extase gecreëerd. Normale omgangsvormen, de normatieve setting van het 'gewone leven', worden even opzijgezet; vanuit winstoogpunt moet er gefeest en geflirt worden. Anderzijds gaat zulks gepaard met een neergaande spiraal van dronkenschap, vechtpartijen en veiligheidsmaatregelen. Zaken mogen onder geen beding uit de hand lopen. Een nogal hypocriete situatie, verzuchten Hobbs en zijn collega's (2005). Het ludieke van een pretparksamenleving draagt inderdaad iets dubbelhartigs in zich.

Modeldorp

Het door *Disneyization* aangeprezen en gestimuleerde consumptiegedrag wordt vaak verknoopt met het optimistische idee van (absolute) vrijheid. In de woorden van Twitchell (1999, p. 27): 'We hebben een ongekend niveau van welvaart en persoonlijke vrijheid bereikt. We zijn gezonder dan vroeger, hebben minder zwaar werk en leven langer dan ooit tevoren. Dit komt vooral omdat we kunnen consumeren, waarbij er ironisch genoeg meer tijd aan carnaval dan aan

kerkgang opgaat.' Impliciet wordt het liberale uitgangspunt gehuldigd dat individuen vrij moeten zijn om onafhankelijk en zonder belemmering hun levensgeluk vorm te geven. Niettemin dreigt de utopische aantrekkingskracht van 'veilige vrijheid' dergelijke uitgangspunten te verdringen voor een hang naar controle en beheersing. Neem het verschijnsel *gated communities*, compleet met eigen scholen, ziekenhuizen en winkelcentra zoals Celebration, Disney's modeldorp in Florida.¹¹ Iemand die in zo'n dorp een huis koopt, moet een gedetailleerd contract ondertekenen 'waarin ter plekke geldende rechten en regels staan opgesomd over de levenswijze en cultuur van de betreffende gemeenschap. Deze kunnen variëren van het verbod op het drinken van alcohol tot de plaats waar de was moet worden opgehangen' (Schuilenburg 2009, p. 211). Behaaglijke afzondering is het uitgangspunt, wat alleen kans van slagen heeft als een zo gelijkgezind mogelijke, en goed geregleerde, bevolkingssamenstelling wordt geconstrueerd. Conflict en wrevel staan de propere *community*-identiteit alleen maar in de weg.

Bovendien laat het voorbeeld van *gated communities* zien dat binnen de context van een aan consumptie verslingerde samenleving de vrijheid van de één onevenredig veel ten koste gaat van die van de ander. Ongedwongen wonen, winkelen en recreëren, is aan een relatief kleine elite voorbehouden die minderbedeelde bevolkingsgroepen zo ver mogelijk buiten hun poorten willen houden (Varman en Vikas 2007). Het beeld wordt nog verder gecompliceerd als we bedenken dat niet alleen externe belemmeringen als muren, sloten en slagbomen, maar tevens interne obstakels mensen in de weg kunnen staan. Neigingen om nog meer symbolen van status en identiteit – de *bling-bling* van merkkleding en dure sieraden – te consumeren, kunnen immers verslavend werken en dus onvrijheid bevorderen. Waar discussies zich echter vooral op toespitsen, is de vraag of op individuele consumptie ingestelde ruimten geen verschuiving teweeg heb-

¹¹ www.celebration.fl.us.

ben gebracht in de richting van exclusiviteit, het alleenrecht op een vrijheidssensatie en daarmee gepaard gaande mechanismen van uitsluiting. In extremo kunnen dergelijke tendensen uitmonden in wensen van zelfbarricadering, als uiting van het passieve ‘recht’ alleen te worden gelaten. Meer nog dan de *gated community* vormt dat van de *sports utility vehicle* een krachtig beeld (Mitchell 2005). Hoog verheven in hun Hummer H3, BMW X5 of Audi Q7, compleet met airconditioning, *global positioning system* en mobiele telefoonverbinding zijn bestuurders de soevereine heersers van het wegennet. Beschermd tegen alles en iedereen die hen voor de wielen loopt, wanen zij zich vrij en veilig. Dat het evenwel om asymmetrische veiligheid gaat, leren de ongevallenstatistieken. En echt vrij zijn de benzine slurpende eigenaren ook al niet, afhankelijk als zij zichzelf en de samenleving maken van buitenlandse olieproducenten.

Ondraaglijke lichtheid

Vooropgesteld dat een dagje pretpark of *fun shoppen* heel gezellig kan zijn, roept de neiging om onze alledaagse werkelijkheid inwisselbaar te maken met een op individueel plezier geënte belevenisproductie de nodige bedenkingen op. Al eind jaren zeventig vroeg Sennett (2002 [1977]) zich af of we niet zo met onszelf gepreoccupeerd zijn geraakt dat we geen interesse meer hebben in de wereld voorbij onze eigen genoegens. En of het publieke domein nog wel een plek biedt aan mensen om te participeren. In zijn historische relaas wijst Sennett erop dat de stedelijke openbare sfeer zich tot medio negentiende eeuw kenmerkte door wat hij *civility* (beleefdheid, hoffelijkheid) noemt: gereserveerdheid en onpersoonlijkheid waren de morele codes voor de omgang met elkaar. Gedurende de afgelopen anderhalve eeuw zijn deze codes in verval geraakt door opkomend ‘flexibel kapitalisme’ en ‘secularisering’, zodat zingevingsbronnen van God naar de mens zijn verschoven. Een enorm toegenomen concentratie op ‘het zelf’ – op mijn gevoelens en op wie ik ben – is de directe consequentie hiervan.

Bijgaand heeft het geloof postgevat dat ontmoetingen en relaties pas authentiek en oprecht zijn wanneer onze hang naar persoonlijke identificatie en emotionele voldoening wordt bevredigd. Sennett ziet daarentegen een 'tirannie van de intimiteit' (de drang van 'eigen emotie eerst') die tot mislukking en onvrede is gedoemd, omdat zelfobsessie nooit de maatstaf kan zijn voor intermenselijke omgang in de gemêleerde hectiek van het straatleven. Hij signaleert als tegenreactie een terugtrek naar het bekende en vertrouwde van de eigen private sfeer. Mensen trekken zich terug in zichzelf, in de huiselijke kring of in 'zuivere' en als zodanig 'antistedelijke' gemeenschappen, belichaamd door *shopping malls* en *gated communities*. Algemene belangen en het vermogen om met anderen om te gaan, raken uit zicht, wat uiteindelijk aanleiding geeft tot twist en desintegratie. Zelfs de ogenschijnlijk broederlijke of zusterlijke gemeenschappen van gelijkgestemden zijn niet tegen deze destructieve krachten bestand. Een gefragmenteerde samenleving is het eindresultaat.

Recenter heeft Verbrugge (2004) gewaarschuwd voor het hachelijke karakter van een 'solipsistische' levensinstelling. Hij bekritiseert de ondraaglijke lichtheid van reclame, entertainment en 'het moet gewoon lollig zijn,' omdat er te weinig serieuze belangstelling overblijft voor de donkere en moeilijke kanten van het menselijk bestaan. Somberheid, tegenslagen en pijn verworden tot onproductieve gevoelens, behalve als ze sentimentele televisie en hoge kijkcijfers opleveren. Tegelijkertijd blijft de negativiteit van het leven wel degelijk ondergronds en onbewust doortetteren, wat volgens Verbrugge tot uiting kan komen in een kwaadaardige roes en plotselinge uitbarstingen van redeloze woede. Voorbeelden zijn de populariteit van agressieve computerspelletjes, donkere popmuziek, druggebruik en coma-zuipen tijdens uitgaansavonden – tendensen die maar al te snel 'zinloos geweld' en extra beveiligingsmaatregelen met zich meebrengen. Als alternatief bepleit hij meer sensitiviteit voor de 'goede' of 'zinnvolle' behoeften van een samenleving. We zullen weer een idee moeten krijgen van zelfbeheersing, gemeenschapszin en zorg voor elkaar.

Ondanks het ietwat zware cultuurpessimisme waarmee deze beschouwingen gepaard gaan, is het hernieuwde accent dat wordt gelegd op meer communitaristische benaderingen van vrijheid relevant als tegengewicht voor de onderhuidse leegte van een pretparksamenleving. In deze kritische benaderingen wordt vrijheid niet louter opgevat als mogelijkheid van zelfontplooiing (of mensen zich waarlijk ontplooiën is secundair), zoals de individualistisch opgevatte vrijheid oppert. Een mens kan, integendeel, pas vrij zijn wanneer hij of zij het leven actief invulling geeft, en dan draait het om meer dan 'doen wat ik wil'. Het gaat ook om toekenning van wat van waarde is, een toekenning die alleen kan geschieden in dialoog met onze maatschappelijke omgeving (Taylor 1979). Dit inzicht hangt samen met de idee dat veiligheid de grondtoon vormt van een stabiele samenleving en een fundamenteel sociaal goed is. Veilig verwijst niet alleen naar de afwezigheid van risico en gevaar, maar is eveneens constituerend voor het smeden van identiteit, vertrouwen en saamhorigheid (Boers e.a. 2008). Etymologisch is 'veiligheid' dan ook nauw verwant met een woord als de 'zekerheid' van een gemeenschap – *securitas* in het Latijn (Van Zijlen 2004).

In democratisch opzicht moet het besef dat vrijheid en veiligheid een positieve waardering vergen niet worden gebagatelliseerd, omdat veilige burgers beschaafde (*civilized*) burgers zijn (Loader en Walker 2007). Vervreemding, angst en onzekerheid leiden tot een populistische roep om bescherming, die autoritaire en tirannieke sentimenten in de kaart kunnen spelen. Het is daarom niet verrassend dat in onze onoverzichtelijk geworden samenleving de behoefte aan een terugkeer naar 'de gemeenschap' luid opklinkt. Probleem is alleen dat niet duidelijk wordt wat er precies wordt bedoeld en of het herintroduceren van gemeenschappelijkheid geen al te rooskleurige illusie is. Het verdient stellig overpeinzing hoeveel 'gemeenschap' een mens kan verdragen, omdat te veel hiervan eveneens verstikkend, bedreigend en uitsluitend kan werken. Ondanks uitwassen van narcisme en anomie blijft bijval voor creatieve zelfontplooiing gewenst (Taylor

2007 [1991]). De hang naar monomane behoeftemaximalisatie berust op een even fataal misverstand als het teruggrijpen op een 'hechte' gemeenschap die bovendien niet (meer) bestaat.

Tegen deze achtergrond wordt duidelijk dat iedere maatschappij een 'morele ruimte' (Sztompka 2002) nodig heeft, omdat anders het democratisch spel wordt uitgehold tot een instrumentele uitoefening van rechten en het volgen van procedures (met een zware last voor juristen tot gevolg). Hoewel wetten en rechten onmiskenbaar moeten worden gerespecteerd, vormen onderlinge plichten en wederzijds respect de smeerolie van het dagelijks samenleven. Een stedelijk domein waarin naar hartenlust geconsumeerd kan worden, maar dat verder van iedere gemeenschappelijkheid gespeend is, wordt onleefbaar. Op hetzelfde moment moeten we doordrongen blijven van de gedachte dat authenticiteit, zelfbeschikking en zelfontplooiing typisch zijn voor de moderne westerse cultuur. Het zijn belangrijke verworvenheden, die hun morele – en zodoende transcendente of een 'ik' overstijgende – grondslag vinden in maatschappelijk engagement en het nemen van sociale verantwoordelijkheid. Ontsporingen vinden plaats zodra de samenleving wordt geneutraliseerd tot een pretpark waar doelloze commercie de boventoon voert. Daadwerkelijk samenleven kan enkel bestaan bij de gratie van een zekere 'burgervriendschap' (Woldring 1994, p. 46) die soepele, maar zeker geen conflictloze, vormen van altruïsme en solidariteit veronderstelt.

Precaire situatie

In dit hoofdstuk is stilgestaan bij processen van *Disneyization* – een universeel fenomeen dat bijdraagt aan uitnodigende stedelijke omgevingen van op consumptie gestoeld vertier en vermaak. Daartoe moeten deze ruimten schoon, heel en veilig zijn, want dat is aantrekkelijk voor bezoekers. *Disneyization* beperkt zich niet tot afgebakende ruimten zoals pretparken, winkelcentra en vakantieoord.

Ook het publieke domein, gevuld met toeristenattracties, festivals en feesten, is gevoelig voor Disney's toverkracht. Inherent aan deze wereldomspannende, op Amerikaanse leest gestoelde, processen is dat het gevoerde veiligheidsbeleid afwijkende en daarom ontoelaatbare groepen (samenklittende jeugd, ongewassen daklozen en andere potsenmakers) genereert. Zij kunnen de prettige sfeer alleen maar verstoren. Wat op termijn achterblijft, is een stad zonder rafelranden, een hygiënische ruimte van gelijkgestemden. Dit is een uiterst precare situatie, aangezien het mensen alsmaar gevoeliger maakt voor onregelmatigheden en incidenten. Het afsluiten van of terugtreden uit de chaotische veelkleurigheid van het stadsleven draagt bij aan neerwaartse spiralen van wantrouwen en vervreemding. Deze constatering is cruciaal, omdat in een pluralistische samenleving het uitgangspunt is dat mensen openstaan voor onverwachte ontmoetingen die hen dwingen met anderen om te gaan. Buiten onze eigen kaders kunnen denken, is essentieel voor democratisch burgerschap.

Vanuit dit perspectief moeten ontmoetingen binnen het publieke domein niet alleen aangenaam en voorspelbaar zijn, maar tevens verwondering, korzeligheid en zelfs irritatie kunnen oproepen. Pretparken hebben op den duur iets saais en meligs over zich, omdat mogelijkheden van spontaniteit en ontsnapping tot een minimum worden gereduceerd. Daarenboven leggen pretparken eendimensionaal de nadruk op leuke en fijne ervaringen. Dat het onverhoeds mis kan gaan, komt in dit wereldbeeld niet op, terwijl tegenslagen als ongeluk, ziekte, en dood onlosmakelijk bij ons bestaan horen. Te veel geloof in voorspelbaarheid en voorspoed kan leiden tot een vermoeide levenshouding waarmee de impact van op de loer liggend onheil danig wordt onderschat. Gevolg kan zijn dat er snel paniekerig en in de verwijtende sfeer wordt gereageerd als het, ondanks alle genomen veiligheidsmaatregelen, toch een keer misgaat (een 'aanslag' op Koninginnedag!), hoewel pech en noodlot – hoe naar ook – onafwendbaar blijven. Derhalve is het zaak een open oog te houden voor

DE PRETPARKSAMENLEVING

31

de mogelijkheid van niet-geplande gebeurtenissen en onaangename verrassingen. Kunnen omgaan met wat ons eenvoudigweg overkomt, is van wezensbelang voor de draagkracht van een volwaardige samenleving.

HOOFDSTUK 2

Niet welkom op het plein

Veilige speelpleinen sluiten ook groepen uit

Nanne Boonstra en Niels Hermens

Veel mensen voelen zich niet meer welkom op pleinen in de stad, zo blijkt uit uitvoerig onderzoek in Rotterdam. Juist maatregelen die de veiligheid moeten vergroten of kinderen weer buiten laten spelen, sluiten groepen uit. Voor sociale en gezinsvriendelijke pleinen is een andere benadering nodig.

Pleinen worden wel gezien als het visitekaartje of de woonkamer van de buurt. Het zijn belangrijke trekpleisters, waar buurtbewoners samen kunnen recreëren. Pleinen zijn plaatsen waar spontane ontmoetingen kunnen plaatsvinden tussen mensen van verschillende leeftijden en culturele achtergronden. Plekken waar bewoners elkaar zien, groeten of aanspreken in de openbare ruimte, en waar ze elkaar beter leren kennen. Daardoor zou volgens wetenschappers en beleidsmakers hun gedrag beter voorspelbaar voor elkaar worden, wat vervolgens weer bijdraagt aan een sterkere sociale binding en een groter sociaal vertrouwen in de buurt (Whyte 1980; Putnam 2000; WRR 2005; Blokland 2009). Pleinen, zo is deze gedachte, *ontlasten* de samenleving van sociale problemen, zoals sociale adhesie, segregatie, sociale onveiligheid en anonimiteit.

Anderen zien pleinen echter juist als overlastgevende plekken, als jungles waar verkeerde normen gelden en waar kinderen ver vandaan moeten blijven. De Amerikaanse publiciste Jane Jacobs was

bijvoorbeeld decennia geleden al sceptisch over de sociale functie van pleinen, *playgrounds* en parken. In haar beroemde boek *The death and life of great American cities* uit 1961, dat nog altijd behoort tot de meest invloedrijke geschriften over stedelijke ontwikkeling en stadsplanning, schrijft ze: “‘Street gangs’ do their ‘street fighting’ predominately in parks and playgrounds’ (Jacobs 1992 [1961], p. 76). Ze geeft een voorbeeld van een plein waar het er weer ‘normaal’ aan toegaat nadat er een moord is gepleegd. ‘Three small boys were setting a fire under a wooden bench. Another was having his head beaten against the concrete’ (Jacobs 1992 [1961], p. 78). Vanuit dit perspectief zijn pleinen juist plekken die de samenleving *belasten* en zorgen voor overlast in de buurt, samenscholing van jongeren, sociale uitsluiting en gevoelens van onveiligheid. Waar pleinbezoekers in de ene visie een welkome gast zijn, worden ze in de andere visie verguisd.

Hoe dan ook: volgens de Amerikaanse socioloog William Whyte is er een tekort aan sociale pleinen. De belangrijkste en simpelste reden hiervoor is volgens hem de angst voor ‘ongewenste bezoekers’. Hij laat in zijn onderzoek uit 1980 overtuigend zien dat in de vs pleinen onaantrekkelijk of gebruiksonvriendelijk werden gemaakt door de aandacht voor veiligheid en door het bewust uitsluiten van ‘ongewenste bezoekers’. De pleinen moesten brandschoon zijn en bezoekers mochten er niet eten of recreëren. Daarom werden bankjes weggehaald of oncomfortabel gemaakt, werden er scherpe punten op bloembakken geplaatst om te voorkomen dat bezoekers daarop zouden gaan zitten. Whyte beschrijft in zijn onderzoek *The social life of small urban spaces* een voorbeeld van hoe Amerikaanse beleidsmakers omgingen met een openbare plek waar veel overlast was van drugsdealers: ‘De beleidsmakers haalden de helft van de banken weg. Vervolgens plaatsten ze stalen traliehekken aan de twee open kanten van het plein. Hierdoor werden de aantallen gewone bezoekers van de plaats effectief teruggebracht, tot vreugde van de drugsdealers die de plek nu veel meer voor zichzelf en hun klanten hadden’ (Whyte 1980, p. 63). Pleinen die ontwikkeld zijn op basis van wantrouwen, krijgen

volgens Whyte uiteindelijk wat ze verdienen: het worden onveilige en onaantrekkelijke plekken waar bezoekers zich niet welkom voelen (Whyte 1980, p. 61).

In welke mate is deze visie van Whyte ook van toepassing op de Nederlandse situatie? Daar gaan we in dit hoofdstuk dieper op in. We analyseren in hoeverre de aandacht voor veiligheid en overlastbestrijding Nederlandse pleinen onaantrekkelijk en gebruiksonvriendelijk maakt. We baseren ons hierbij op participerende observaties en op een onderzoek onder pleingebruikers in Rotterdam. In 2007 en 2008 zijn 2366 bezoekers ondervraagd op ruim vijftig pleinen, verspreid over vijf deelgemeenten in Rotterdam. De focus van het onderzoek lag op pleinen in buurten en wijken – grootstedelijke pleinen zoals het Beursplein en het Stadhuisplein vallen hierbuiten. De respondenten vormen een doorsnee van de Rotterdamse bevolking, behalve dat jongeren in het onderzoek zijn oververtegenwoordigd. Dit is logisch te verklaren omdat jongeren grootgebruikers zijn van pleinen. Uit onze enquête blijkt namelijk dat zij vaker en langer op pleinen aanwezig zijn dan andere groepen. De vragenlijsten zijn gebaseerd op de uitgangspunten van Project for Public Spaces (PPS), een Amerikaanse non-profitorganisatie die zich in de geest van Whyte sterk maakt voor een publieke ruimte die gemeenschapsvorming bevordert. PPS evalueerde duizenden pleinen over de hele wereld, en leidt daaruit af dat succesvolle pleinen over vier kernkwaliteiten beschikken: ze zijn *bereikbaar, functioneel, comfortabel* en *sociaal*.

Controle versus spontaniteit

Hoe wordt er in Nederland naar pleinen gekeken? Wie de kranten erop naslaat, komt tot de sombere constatering dat pleinen vooral lijken te zorgen voor overlast, criminaliteit en burenruzies. In de media zijn talloze voorbeelden te vinden van pleinen die buurten belasten met hangjongeren, geluidsoverlast en vandalisme. Een voorbeeld vinden we in de wijk Zuilen in Utrecht. Daar kregen 27 jongens

juni 2009 een samenscholingsverbod opgelegd omdat ze veel overlast veroorzaakten, onder meer op het Prins Bernhardplein. Een ander voorbeeld vinden we in de wijk 's Gravenland in Capelle aan den IJssel. Na klachten van buurtbewoners plaatste de gemeente twee zogeheten Mosquito's op het voor kinderen en jongeren bestemde Cruyff Court (dit is een door de Johan Cruyff Foundation aangelegd trapveld van 42 bij 28 meter). Een Mosquito is een apparaat dat hoge tonen uitzendt die vrijwel alleen jongeren onder de 25 jaar kunnen horen. Zij ervaren het geluid als bijzonder irritant. Ook op andere plekken zijn deze apparaten ingezet om de overlast en criminaliteit op pleinen tegen te gaan. Intussen hangen er zo'n zeventig Mosquito's in de regio Rotterdam-Rijnmond, waarvan zevenendertig in Rotterdam. Nederland telt ruim driehonderd Mosquito's. Drie jaar geleden verscheen de eerste. Tot nu toe is er in Rotterdam nog geen enkele verwijderd (Raadsstuk Rotterdam 2009, GR565).

In de advies- en beleids wereld van de Nederlandse volkshuisvesting heerst een ander beeld van pleinen. Hier domineert de overtuiging dat pleinen juist een heilzame werking hebben op de (buurt)samenleving. Volgens de Rotterdamse wethouder Schrijer, verantwoordelijk voor het grotestedenbeleid, zijn pleinen bijvoorbeeld de openbare woonkamer van de buurt, de plek waar een groot deel van het sociale leven op straat plaatsvindt en waar ouders, kinderen en jongeren elkaar ontmoeten (Desmet en Sour 2008, p. 2). Volgens het Ruimtelijk Planbureau zijn openbare ruimten als pleinen, straatverbindingen en bomenlanen de 'kers op de taart' in de wijken (Ruimtelijk Planbureau 2008, p. 27). De vROM-raad, het adviesorgaan van het ministerie van vROM, stelt even opgewekt en meer algemeen over de publieke ruimte dat deze essentieel is voor het goed functioneren van de samenleving. Deze openbare ruimte legt een basis voor vertrouwen van burgers in de overheid en in het probleemoplossend vermogen van henzelf. En de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) ten slotte sluit zich daarbij aan met de visie dat goed functionerende publieke ruimten een onmisbaar onderdeel zijn van

de volkshuisvesting en in hoge mate de kwaliteit van het leven in buurten bepalen. De SEV gaat de komende jaren experimenteren met het optimaliseren van het gebruik van publieke ruimte.

In navolging van de VS lijkt ook in Nederland de inrichting van pleinen intussen wel steeds meer in het teken te staan van het beheersen van criminaliteit en onveiligheid. Van Melik signaleert in haar proefschrift (Van Melik 2008) een steeds sterkere regulering van de openbare ruimte. Daarbinnen onderscheidt ze twee trends: *fear* en *fantasy*. Deze laten zich vertalen naar specifieke ingrepen in de fysieke ruimte. De eerste is een tendens naar een beveiligde openbare ruimte door het plaatsen van camera's, beveiliging en strengere regelgeving. De tweede verwijst naar een toename van gethematiseerde openbare ruimte (zie ook hoofdstuk 1, 'De pretparksamenleving', van Ronald van Steden in deze bundel). Deze nadruk op regulering en veiligheid vormt een bedreiging voor spontane ontmoetingen.

Veilige pleinen

Hoe maak je pleinen veilig? De Schotse stedelijke onderzoekers Oc en Tiesdell (1999, pp. 265–279) beschrijven vier manieren waarop wordt geprobeerd de openbare ruimte veiliger te maken. We gaan hier uitgebreider op in omdat in Rotterdam – ons onderzoeksgebied – alle vier manieren op pleinen worden ingezet. Oc en Tiesdell onderscheiden de *fortress approach*, de *panoptic approach* (of 'police state'), de *management or regulatory approach* (of 'policed state') en de *animation or 'peopling' approach*. De eerste twee zijn voorbeelden van *fear* en de laatste twee zijn voorbeelden van *fantasy*.

Bij de *fortress approach* worden pleinen onbereikbaar gemaakt voor bepaalde groepen. Dat gebeurt door het plaatsen van hekken, obstakels, Mosquito's en muren. Door fysieke segregatie dus, maar ook door privatisering van de veiligheid en strategieën van uitsluiting, zoals samenscholingsverboden en pleinontzeggingen. Deze strategie zien we bijvoorbeeld op het Afrikaanderplein in deelgemeente

Feyenoord. Dit grote multiculturele en multifunctionele plein wordt omringd door een hoog zwart hek dat 's avonds op slot gaat. Hetzelfde geldt voor het speelplein aan de Heemraadsingel en het Henegouwerplein. Dit laatste plein gaat niet op slot, maar is alleen toegankelijk via een smalle ingang in het hek. Een ander voorbeeld vinden we in de Adenstraat in de Rotterdamse wijk Oosterflank. Daar is recent besloten om een vernieuwd schoolplein, tegen de plannen in, te omheinen met een hek. Dit hek is overdag open, en om negen uur 's avonds komt er een beveiligingsbedrijf langs om het hek op slot te doen. (Architect Marlies Rohmer vertelt in hoofdstuk 4 in deze bundel hoe een door haar ontworpen openbaar schoolplein later om veiligheidsredenen eveneens omheind werd met een hek, red.) Op het Gerrit Sterkmanplein in de wijk Oude Westen wordt ook een *fortress approach* toegepast. Op het plein hangt een Mosquito die van tien uur 's avonds tot acht uur 's ochtends aanstaat. Er hangt hier bovendien een camera en er wordt een samenscholingsverbod gehandhaafd. De Mosquito op het Gouwplein in deelgemeente Charlois gaat al om negen uur 's avonds aan. Beide Mosquito's zijn geplaatst onder verantwoordelijkheid van de gemeente en op voordracht van de stadsmarinier. Van pleinontzeggingen is alleen sprake in de wijk Katendrecht, waar sinds mei 2008 voor elf kinderen in de leeftijd van 9 tot 15 jaar een avondklok is ingesteld; zij mogen na negen uur 's avonds de straat niet meer op.

Politiecontroles en cameratoezicht zijn voorbeelden van de *pan-optic approach* (of *'police state'*). Op zevenendertig pleinen in Rotterdam hangen momenteel camera's en voor de hele stad geldt een samenscholingsverbod voor meer dan twee personen, dat wordt gehandhaafd met politiecontroles. Als Rotterdam deze lijn doorzet, gaat de stad volgens Oc en Tiesdell steeds meer op een politiestaat lijken. Districtchef Mulder van de politie Rotterdam-Rijnmond erkent in het *Algemeen Dagblad* van 20 april 2009 dat jongeren die in groepen bij elkaar staan, consequent door de politie worden gemaand om weg te gaan. 'Het beeld van opjagen herken ik wel. Maar we hebben onze

koers daarin verlegd.' Volgens de districtchef zal de politie in de toekomst meer in gesprek gaan met jongeren. In ons onderzoek geven verschillende respondenten aan dat ze geen gebruik meer maken van bepaalde pleinen omdat 'de politie en de wijkagent daar veel controleren', 'omdat we boetes krijgen omdat we op een hekje leunen en bij elkaar staan' of omdat ze hun legitimatiebewijs niet bij zich hebben.

Bij de *management or regulatory approach* (of '*policed state*') staat het managen van de publieke ruimte centraal. Dit gebeurt bijvoorbeeld door het expliciteren van regels. Een voorbeeld hiervan is het stedelijke programma *Mensen maken de stad* (MMS). Binnen MMS wordt door middel van interviews met bewoners en activiteiten op straat gewerkt aan een straatagenda en straatregels. De straatregels worden op een bord gezet en in de straat opgehangen. Veel van deze straatregels hangen op pleinen die grenzen aan deelnemende straten. Andere voorbeelden zijn de talloze verbods- en gebodsborden die op pleinen worden opgehangen. Deze hangen ook op de Cruyff Courts en de Playgrounds van de Richard Krajicek Foundation. Op een Cruyff Court hangt een bord met de veertien regels van Johan Cruyff.

De vierde manier is de *animation or 'peopling' approach*. Hierbij gaat het om het stimuleren van de aanwezigheid van mensen, bijvoorbeeld door activiteiten te organiseren. De nadruk ligt op de sociale kwaliteit en toegankelijkheid van de openbare ruimte. Extreme voorbeelden hiervan zijn grote stedelijke manifestaties als het Zomercarnaval, de Fit For Free Dance Parade of de Bavaria City Race. Deze festiviteiten trekken duizenden bezoekers. Voorbeelden van een andere orde zijn de kleinschaliger activiteiten op buurtpleinen zoals van het stedelijke programma *Thuis op straat* (TOS). Medewerkers van TOS maken, in opdracht van de gemeente, meer dan veertig buurtpleinen in Rotterdam toegankelijk en kindvriendelijk door een breed scala aan activiteiten te organiseren op het gebied van sport en spel, kunst, drama en muziek. Bij de organisatie en uitvoering doen ze een beroep op kinderen, jongeren en ouderen in de buurt.

Parochialisering

Hoe beleven Rotterdammers hun pleinen nu? Onderzoek van Desmet en Sour op vier pleinen in Rotterdam-Zuid laat zien dat mensen sommige pleinen bewust niet bezoeken, vooral niet in de avonduren, maar ook overdag niet. Sommige ouders die hun kinderen bewust binnenhouden, noemen als reden de slechte sfeer op het plein, een onveilige pleinomgeving en de slechte inrichting. Die slechte sfeer komt vooral door ruzies tussen kinderen, als negatief ervaren gedragingen van rondhangende jongeren en mannen en de dominante Turkse/Marokkaanse cultuur. Een onveilige pleinomgeving ontstaat vooral uit angst voor vervelende situaties: vechten en schelden, intimidatie van oudere kinderen en dan vooral jongens, drugsgebruik, criminele handelingen en hard rijdend verkeer. Voorbeelden van slecht ingerichte pleinen zijn te beperkte en verouderde speelvoorzieningen, maar ook te weinig of geen zitmogelijkheden (Desmet en Sour 2008, p. 11).

Uit ons onderzoek blijkt dat het weren of wegjagen van 'ongewenste pleinbezoekers' hoog op het wensenlijstje staat van pleingebruikers in Rotterdam. De aanwezigheid van bepaalde groepen of personen is de belangrijkste reden voor mensen om minder gebruik te maken van het plein. Antwoorden op open enquêtevragen verhalen over groepen die 's avonds naar het plein komen, drank meenemen en veel kabaal maken. Of over jongeren die zich na acht uur 's avonds het plein toe-eigenen en andere kinderen wegjagen. Deze voorbeelden hadden zich kunnen afspelen op het Watergeusplein in de wijk Oud-West, in deelgemeente Delfshaven. Ook dit plein heeft te kampen met lawaai en hinderlijk gedrag van jongeren. Er is vier jaar geleden flink geïnvesteerd in de fysieke inrichting en het plein – dat gelegen is tussen twee woonblokken en twee straten – ziet er sindsdien mooi en verzorgd uit. Het lijkt een aanwinst voor de wijk. En inderdaad, over fysieke kwaliteiten wordt ook in ons onderzoek weinig geklaagd. Het zijn vooral de sociale problemen waardoor bewoners pleinen als het

Watergeusplein vermijden. Dit geldt nog sterker voor vrouwen dan voor mannen. Vrouwen voelen zich eerder *unheimisch* door de aanwezigheid van bepaalde groepen of personen. Mensen die dicht bij een plein wonen, hebben meer te lijden dan mensen die hier verder vandaan wonen, zo blijkt uit ons onderzoek. Zij zijn vaak beter op de hoogte van wat er op het plein gebeurt en hebben eerder last van rondhangende personen.

Uit ons onderzoek blijkt ook dat belemmeringen die mensen ervaren om een plein te bezoeken afhankelijk zijn van hun leeftijd. Jongeren (in de leeftijd van 16 tot 21 jaar) hebben, vergeleken met de andere groepen, weinig last van bepaalde groepen op het plein. Vanaf 21 jaar voelen mensen zich naarmate zij ouder worden steeds vaker belemmerd om pleinen te gebruiken. Er zijn dan ook voornamelijk kinderen en jongeren te zien, en veel minder volwassen buurtbewoners. Volgens de opvatting van Lofland (1998, in Hajer en Reijndorp 2001) veranderen pleinen zo in 'parochiale ruimten'. Hiermee bedoelt ze ruimten die weliswaar openbaar toegankelijk zijn, maar die een specifieke groep zich heeft toegeëigend. 'Vreemden' voelen zich daar vaak niet welkom. De parochialisering van de openbare ruimte wordt door Gadet (1999, in Hajer en Reijndorp 2001, p. 88) gezien als een van de belangrijkste oorzaken voor het verval van de openbare ruimte.

Parochialisering kan in de ogen van Gadet dan onwenselijk zijn (en in de ogen van Ruth Soenen, die in hoofdstuk 13 '*Small talk* en zelfregulering op de Antwerpse tram' betoogt dat een parochiale context strijdig is met de stedelijke mentaliteit, red.), het is tegelijkertijd zeer begrijpelijk dat dit voorkomt in de openbare ruimte. Pleinen en straten zijn plekken die kinderen en jongeren in hun vrije tijd bezoeken, en sociale achtergrondkenmerken bepalen dan voor een groot deel met wie ze optrekken. Voor jongeren die zichzelf primair als Marokkaans of Turks definiëren, is de etnische identiteit een dergelijk achtergrondkenmerk, en dus trekken zij op met jongeren met diezelfde etnische achtergrond. Dit heeft als gevolg dat de 'buiten'-ruimte

een parochiaal karakter tegen wil en dank heeft: openbare ruimten zijn niet zo openbaar, maar worden sterk gekleurd door de aanwezigheid van bepaalde groepen – met name de migrantenjongens die in de buurt ‘hangen’ (Duyvendak en Boonstra 2002, p. 121; Keune e.a. 2002, p. 117).

Sportpleinen zijn nog geen sociale pleinen

Hoe verhouden de ervaringen van Rotterdammers zich tot het beleid? In Rotterdam wordt sterk ingezet op de *fortress approach* en de *panoptic approach*. Pleinen worden met harde maatregelen zo onaantrekkelijk mogelijk gemaakt voor ongewenste bezoekers. Het is echter zeer te betwijfelen of dit pleinen ook daadwerkelijk veiliger maakt, aangezien het een misvatting is om te denken dat publieke veiligheid in steden primair geleverd kan worden door de inzet van politie – hoe belangrijk die ook is. ‘Zij [de publieke ruimte] wordt vooral beheerd door een, bijna onbewust, netwerk van vrijwillige controles en standaarden door mensen zelf, en uitgevoerd door mensen zelf’, aldus Jacobs (1992 [1961], p. 32). Ook Carmona e.a. (2003) spreken de voorkeur uit voor de *management-* en *animation-*aanpakken, omdat die uiteindelijk meer uitzicht bieden op duurzame en positieve oplossingen in de openbare ruimte. Het nadeel van de *fortress approach* en de *panoptic approach* is dat ze in eerste instantie wel zorgen voor meer veiligheid voor een bepaalde groep, maar tegelijkertijd bij anderen een gevoel van uitsluiting en onveiligheid veroorzaken. ‘In feite brengen dit soort individuele oplossingen ook collectieve oplossingen met zich mee, en dat kan resulteren in situaties die minder goed zijn voor iedereen’ (Carmona e.a. 2003, p. 124). Volgens Auge (1995, in Hajer en Reijndorp 2001) leidt het tegengaan van de gevaren in de openbare ruimte tot het uitsluiten van bepaalde gebruiken en gedrag, en uiteindelijk tot het uitsluiten van bepaalde groepen.

Rotterdam hanteert niet alleen de *fear*-benadering, ook de *fantasy*-aanpak wordt toegepast. Om het pleingebruik onder buurtbewo-

ners te stimuleren en de angst bij ouders om hun kinderen buiten te laten spelen weg te nemen, worden op veel Rotterdamse pleinen activiteiten georganiseerd. Pleinactiviteiten zijn vormen van pleinregulering die ervoor moeten zorgen dat kinderen en jongeren onder toezicht buiten gaan spelen. Het zijn voorbeelden van wat Oc en Tiesdell de *animation or 'peopling' approach* noemen. Ons onderzoek laat zien dat gereguleerde activiteiten zoals sport en spel positieve gevolgen hebben. Bezoekers van pleinen met begeleiding ervaren de aanwezigheid van onbekenden of groepen significant minder vaak als belemmering dan bezoekers van pleinen zonder begeleiding. Bezoekers van deze gereguleerde pleinen zijn ook vaker bevriend met andere pleinbezoekers dan bezoekers van pleinen zonder medewerkers van organisaties als TOS, Duimdrop of Sport&Recreatie.

Op deze gereguleerde pleinen komen uiteraard vooral kinderen. Volwassenen ontbreken; de organisaties die de activiteiten ondernemen, wordt immers niet 'gevraagd' om volwassenen te bereiken. De Rotterdamse deelgemeenten, de voornaamste opdrachtgever van organisaties als TOS, Duimdrop en Sport&Recreatie, wil dat ze activiteiten voor kinderen en jongeren organiseren. TOS is daarin bijzonder succesvol. Ouders laten hun zonen én dochters eerder buiten spelen als TOS op het plein is. Het onbetrouwbare plein verandert in de ogen van ouders door de aanwezigheid van pleinwerkers in een betrouwbare en voorspelbare plek, waar duidelijk is hoe kinderen en jongeren zich horen te gedragen (Boonstra e.a. 2009, p. 87). Bij deelgemeenten die zulke pleinactiviteiten voor kinderen en jongeren bestellen, gaat de aandacht echter niet uit naar de vraag of *kindvriendelijke* pleinen ook sociale en *gezinsvriendelijke* pleinen zijn. Pleinen waar ouders van kinderen, maar net zo goed andere volwassenen en senioren, het ook prettig vinden om naartoe te gaan en te verblijven. Dit is jammer, omdat uit tal van onderzoeken blijkt dat sociale pleinen een grote diversiteit aan gebruikersgroepen hebben. De aanwezigheid van volwassenen vergroot de sociale functie van pleinen. Goed functionerende pleinen zijn bovendien in staat om met de verschillende

gebruikers om te gaan, inclusief onbekenden en groepen jongeren (Whyte 1980; Jacobs 1992 [1961]; Madden en Schwartz 2000; Malone 2002).

De focus van de gemeente Rotterdam op het buiten laten sporten en spelen van kinderen en jongeren heeft er onder andere voor gezorgd dat er flink is geïnvesteerd in sportpleinen en zogenoemde *playgrounds*. De afgelopen jaren zijn er in de stad bijvoorbeeld tien Krajicek Playgrounds en zeven Cruyff Courts aangelegd, en meer zit in de planning. De investeringen in sport- en spelvoorzieningen hebben als gevolg dat veel pleinen in Rotterdam kunnen worden gekwalificeerd als een 'sport- of activiteitenplein'. Van de achtentwintig pleinen die wij onderzochten, vallen er drieëntwintig in die categorie. Sportpleinen worden vooral bezocht door jongens en mannen. Dit blijkt ten eerste uit ons databestand. Ten tweede merkten we dit ook op tijdens observaties in de deelgemeenten Noord en Delfshaven. De resterende vijf pleinen zijn onder te verdelen in twee typen: overloopleinen en multifunctionele pleinen. Eerstgenoemde is een plein dat wordt omringd door voorzieningen als winkels, horeca en bibliotheken. Bezoekers van deze pleinen lopen hier als het ware alleen overheen om deze voorzieningen te bereiken. Een multifunctioneel plein is zo ingericht dat er veel verschillende activiteiten kunnen plaatsvinden. Er zijn voorzieningen om te sporten en te spelen, maar er is ook groen en horeca en er zijn plekken met bankjes. Deze pleinen zijn gezinsvriendelijk(er) en worden daardoor bezocht door zowel kinderen en jongeren als door volwassenen en senioren. Zoals gezegd, is dit van belang voor de sociale binding en het sociaal vertrouwen, die volgens socioloog Talja Blokland (2009) zorgen voor meer sociale controle en veiligheid. Het plein Park 1943 in deelgemeente Delfshaven is, net als het Afrikaanderplein in deelgemeente Feijenoord, een voorbeeld van een multifunctioneel plein. Uit ons onderzoek blijkt dat deze twee pleinen een hogere waardering krijgen van pleingebruikers dan de sport- en activiteitenpleinen, en ook dan de overloopleinen. In 2007 is aan 1671 respondenten gevraagd

om 'hun' pleinen te beoordelen met een cijfer tussen 1 en 5. De twee multifunctionele pleinen zijn de enige pleinen die gemiddeld hoger dan een 4 scoorden.

Behalve dat sport- en activiteitenpleinen zijn oververtegenwoordigd, zijn ze ook niet evenredig over de stad verspreid. De deelgemeenten met de hoogste percentages allochtonen (Charlois, Delfshaven, Feijenoord en Kralingen-Crooswijk) hebben het grootste aantal sportplekken (Lindert en Romijn 2009, p. 34). Het heeft er alle schijn van dat deze deelgemeenten bewust sportplekken aanleggen om de sociale integratie te bevorderen. Deze speciaal voor jongeren aan de rand van een wijk of stad ingerichte pleinen ziet Karen Malone, onderzoeker en Unicef-adviseur als het gaat om kindvriendelijke steden, als de 'niet zien en niet horen'-strategie. De gemeenschap verplaatst het probleem door speciaal voor jongeren openbare plaatsen te maken zodat zij daar hun eigen activiteiten kunnen ondernemen, zonder inmenging van andere gebruikersgroepen (Malone 2002, p. 164). Een Rotterdams voorbeeld hiervan is het Cruyff Court in de wijk Schiedmond (waar op aandrang van bewoners een Mosquito is geplaatst) en het grote Lloyd Multiplein in deelgemeente Delfshaven. Het lijkt een win-winsituatie, maar de 'niet zien en niet horen'-strategie gaat mank als het gaat om het aantrekken van jongeren die zich bijvoorbeeld niet op het sportpleintje aan de rand van de wijk willen vermaken. Dat zijn bijvoorbeeld jongeren die niet buitengesloten of onzichtbaar willen zijn in het dagelijkse leven in hun wijk of stad. Malone stelt: 'Speciale plekken voor jongeren neigen er niet naar te voorzien in positieve fysieke en sociale kwaliteiten die jongeren zoeken in de publieke ruimte, namelijk sociale integratie, veiligheid en vrijheid van beweging' (Malone 2002, p. 165).

Het gebruik van speciaal voor jongeren ingerichte sportplekken versterkt bovendien het beeld van jongeren als overlastgevende groep en legitimeert de aanpak om hen op een andere manier te behandelen dan andere burgers. Uit het onderzoek van Malone blijkt verder dat speciale jongerenplekken vrijwel niet worden bezocht door meisjes;

de gebruikers bestaan uit een kleine homogene groep jongens. Dat is een indicatie voor minder sociale kwaliteit, want op sociale pleinen is een redelijk aantal vrouwen aanwezig. Volgens William Whyte komt dit doordat vrouwen kritischer zijn dan mannen in hun keus voor waar ze wel en niet willen zitten en recreëren. Vrouwen zijn gevoeliger voor vormen van overlast en irritaties in de openbare ruimte dan mannen, en besteden meer tijd aan het overwegen of ze ergens wel of niet willen gaan zitten (Whyte 1980, p. 18).

De eerdergenoemde parochialisering van pleinen (Lofland, in Hager en Reijndorp 2001) verandert door de dag heen. In de middag worden de pleinen vooral gebruikt door kinderen en mensen ouder dan 45 jaar. 's Avonds zijn jongeren in de leeftijd van 16 tot 21 jaar veruit in de meerderheid. Maar ook kinderen en jongeren van 12 tot 15 jaar zijn in de avonduren veel op de pleinen te vinden. Ouders en oudere buurtbewoners die een oogje in het zeil kunnen houden, zijn er dan niet. Door het ontbreken van deze 'ogen op het plein' zijn pleinen in de avond minder sociaal en daardoor minder aantrekkelijk voor andere buurtbewoners dan jongeren (Whyte 1980; Jacobs 1992 [1961]; Madden en Schwartz 2000).

Gezinsvriendelijke pleinen

Er zijn maar weinig pleinen waar veel verschillende groepen Rotterdammers zich welkom voelen. Een van de oorzaken is de nadruk die ligt op het creëren van sport- en speelruimten voor kinderen en jongeren. Dit resulteert, zoals gezegd, in een onevenredig groot aantal sport- en activiteitenpleinen in de stad. Het aanbod van deze 'kinderen- en jongerenpleinen' en de programmering van pleinactiviteiten door welzijns- en sportorganisaties is, zoals we hebben gezien, een belangrijke stimulans voor kinderen en jongeren om van deze plekken gebruik te maken. Met als gevolg dus een oververtegenwoordiging van jongeren, en dan vooral van jongens, op Rotterdamse pleinen. Tegelijkertijd zien we een ondervertegenwoordiging van

ouderen en vrouwen. Overdag, maar zeker in de avonduren, zien we dat de diversiteit aan gebruikersgroepen sterk afneemt. Jongeren eigenen zich een plein toe, waardoor anderen zich hier niet welkom en veilig voelen. Dit versterkt het beeld van jongeren als overlastgevendende groepen en legitimeert de harde, op veiligheid gerichte, aanpak. We zien dan ook veiligheidsmaatregelen op de sport- en activiteitenpleinen, maar ook op de andere pleinen in de stad. Er worden hekken geplaatst, pleinen gaan op slot, bankjes worden weggehaald, Mosquito's en camera's worden opgehangen en samenscholingsverboden worden afgekondigd. Deze nadruk op veiligheid doet afbreuk aan de sociale functie van pleinen; het zorgt ervoor dat pleinen onaantrekkelijk en gebruiksonvriendelijk worden, waardoor ook andere mensen dan de 'ongewenste bezoekers' er minder gebruik van maken. Dit maakt pleinen minder sociaal.

Kortom: in plaats van dat pleinen de wijksamenleving ontlasten van sociale problemen als anonimiteit en sociale veiligheid, belasten ze de Rotterdamse wijken vaak. De oorzaak hiervan is niet zozeer het teveel aan jongeren, maar het gebrek aan andere groepen op de pleinen. Het is daarom wenselijk dat beleidsmakers minder nadruk leggen op veiligheid en het *kindvriendelijk* maken van pleinen, en meer op het *gezinsvriendelijk* maken van pleinen. Het interessante fenomeen doet zich namelijk voor dat gezinsvriendelijke pleinen uiteindelijk ook 'vriendelijker' (lees: toegankelijker en aantrekkelijker) zijn voor kinderen. Het gezinsvriendelijk maken van pleinen kan tot uiting komen in een toename van het aantal zogenoemde multifunctionele pleinen. Dit kunnen grote, maar net zo goed kleinere pleinen zijn. Het gaat om het combineren van sport- en spelvoorzieningen voor jongeren en kinderen en comfortabele zitvoorzieningen voor volwassenen. Bankjes behoren, zo blijkt uit ons onderzoek, tot de favoriete plekken van pleingebruikers. Met een open vraag informeerden we bij pleingebruikers naar hun favoriete plek op het plein. De meerderheid verwees naar zitvoorzieningen: 'het bankje', 'het bankje in de zon', 'het bankje in de schaduw', 'het bankje, omdat ik dan goed zicht

heb op mijn kinderen,' of 'de picknicktafel omdat we daar gezellig zitten.' De aanwezigheid van bankjes klinkt misschien niet heel *shocking*, maar het is wel erg belangrijk. Een plein wordt immers beter gebruikt en stijgt in sociale waarde als het ook sociaal comfortabel is. Dat betekent onder andere dat een bezoeker moet kunnen kiezen waar hij of zij gaat zitten (Whyte 1980, p. 32). Ook de aanwezigheid van publieke voorzieningen of horeca vergroot het multifunctionele karakter van een plein. Een aangrenzende bibliotheek of een basisschool zorgt voor een vaste stroom bezoekers en gebruikers. Dit trekt weer andere pleinbezoekers aan. Horecavoorzieningen maken dat een plein ook in de namiddag en avonden een vanzelfsprekende plek is om gebruik van te maken. Zulke voorzieningen kunnen ervoor zorgen dat, zoals wethouder Schrijer graag wil, Rotterdamse pleinen de openbare woonkamer van de buurt worden, de plek waar een groot deel van het sociale leven op straat plaatsvindt en waar ouders, kinderen en jongeren elkaar ontmoeten.

HOOFDSTUK 3

Strijd om de ruimte in Berlijn

Journalistieke verkenning

Koen Haegens

Wat gebeurt er met de publieke ruimte als de overheid zich plotseling terugtrekt, zoals in Berlijn begin jaren negentig gebeurde? Een zoektocht langs de resten van de Berlijnse Muur. Hoe spontane burgers in gevecht zijn met de regulerende commercie.

Berlijn – Stel je de volmaakt vrije, voor iedereen toegankelijke openbare ruimte voor. Die zou eruit kunnen zien als het Mauerpark in 1989. Het langgerekte stuk groen in de Berlijnse kunstenaarswijk Prenzlauer Berg was onderdeel van de *Todesstreifen*, de grens tussen Oost en West. Direct na de val van de Muur plantten de bewoners bomen op de braakliggende lap grond waar tot voor kort soldaten patrouilleerden, wachttorens stonden en mijnen lagen. Zonder toestemming van hogerhand af te wachten, namen ze het terrein in gebruik. Het Mauerpark was geboren. Met dank aan het spontane initiatief van onderop, van de bewoners zelf.

Maar de vrije, open ruimte kan er ook uitzien als het Mauerpark ruim tien jaar later: een rauwe, vooral door punkers bevolkte woestijn. ‘Het park leek wel een steppe’, herinnert buurtbewoner Bernd Krüger zich. We zitten op een muurtje langs het pad dat het park doorkruist. In het grind liggen platgetrapte bierdopjes. Krüger, landschapsarchitect en actief voor de vereniging Vrienden van het

Mauerpark, wijst om zich heen. 'Tot 2003 waren er veel kampvuren, die de begroeiing vernielden. En door de punkers meden andere groepen het park.' Dieptepunt was de jaarlijkse Walpurgisnacht, voorafgaand aan de in Berlijn beruchte 1^e mei. Jaar in jaar uit kwam het tot heftig geweld tussen politie en jongeren.

Toen namen buurtbewoners opnieuw het heft in handen. Aangevoerd en van een eigen budget voorzien door de lokale overheid organiseerden ze zich in de vereniging waaraan ook Bernd Krüger zijn steentje bijdraagt. De bewoners ruimden afval op. En ze maakten plannen om het park aantrekkelijker te maken. Opvallend genoeg lag de oplossing niet in een *zero tolerance*-beleid. Met Walpurgisnacht sluit de politie het park af, de rest van het jaar opereert zij *locker*, vertelt Krüger. 'De politie komt alleen als iemand actief klaagt. Dan blijft het vrijwel altijd bij een vermaning.'

Als ware het om de Mauerpark-tolerantie te bevestigen, begint tien meter verderop een bebaarde man in kleermakerszit luid te zemen. Krüger lacht even, om meteen verder te praten. 'De ommekeer begon heel simpel, met enkele bewoners die zich inzetten om het park mooier te maken. Daardoor zag de rest van de bevolking dat er weer zorg aan werd besteed en kwamen er meer mensen.' Nog steeds hangen er geen camera's in het park. Er wordt volop alcohol gedronken. Ook barbecueën is toegestaan – een door Turkse en Koerdische families begonnen, inmiddels breed gedeelde Berlijnse traditie. Op zonnige dagen in het weekeinde vinden er spontaan karaokeconcerten plaats die massaal worden bezocht. Het Mauerpark is vrij toegankelijk voor iedereen, 's nachts net zo goed als overdag. En zo hoort het, vindt Krüger. 'Op alle andere plekken in een stad zijn er regels waaraan je je moet houden. In het centrum heb je zelfs een vergunning nodig om een stoel buiten te mogen zetten. De enige plaats waar je werkelijk vrij bent om te doen en te laten wat je wilt, is het park.'

Omstreden ruimte

Het Mauerpark staat niet op zich. Het is een van de uitkomsten van een lange reeks conflicten op microniveau om de openbare ruimte in Berlijn. Commerciële partijen en uiteenlopende groepen bewoners, die elkaar soms ook onderling naar het leven staan, bestrijden elkaar over wíe de openbare ruimte hóé mag benutten. De meeste conflicten begonnen met de val van de Muur. Sommige duren voort tot op de dag van vandaag.

Voor wie goed kijkt, zijn in het voormalige niemandsland tussen het kapitalistische Westen en het socialistische Oosten de sporen van die strijd nog zichtbaar. In het Mauerpark bijvoorbeeld, maar ook direct daarnaast, aan de Bernauer Straße, waar bouwvakkers de nog lege grensstrook met luxe-appartementen vullen. Iets zuidelijker is de publieke ruimte vooral representatief. Zij vormt het decor van het gloednieuwe politieke centrum van Duitsland bij de aloude Reichstag. Bij Potsdamer Platz heeft de commercie het pleit gewonnen. Daarna volgen parken, flats, speeltuinen. Maar ook: woestijnen. Uitgestrekte, braakliggende weides, waar het gras tot aan je middel komt. Het is ongekend voor een grote, westerse stad. Ook na de Duitse hereniging is Berlijn een stadssociologisch unicum. Met 3,4 miljoen inwoners kampt Berlijn als een van de weinige grote steden niet met ruimtegebrek. Van het totale stadsoppervlak is 18 procent met bos bedekt. Ruim 11 procent is daarnaast bestemd voor ontspanning, voor de meer dan 2500 parken, speelplaatsen en natuurgebieden. Op de woningmarkt heerst geen krapte. De prijzen liggen ver onder het West-Europese gemiddelde. Wat doorgaat voor het centrum – het echte leven vindt in de omliggende wijken plaats – valt op door grote, lege plekken. Stukken stad die vergeten lijken. Van die braakliggende terreinen waren er direct na 1989 nog veel meer. Met de val van de Muur kwam een kilometerslange strook grensgebied vrij. In de Oost-Duitse wijken stonden talloze gebouwen en fabrieken leeg. Allemaal potentiële openbare ruimte voor ondernemende bewoners als die aan het Mauerpark.

Actieve burgers, een zich terugtrekkende overheid en heel veel ruimte – als ergens de ingrediënten voor de door sommige sociale wetenschappers beschreven ideale, vrije en spontane openbare ruimte in ruime mate voorhanden waren, dan was het wel in het Berlijn van begin jaren negentig. Het recente verleden van de stad biedt tegelijkertijd een *reality check*. Het voorbeeld van het Mauerpark laat al zien dat een ongereguleerde ruimte niet automatisch leidt tot vrijheid blijheid. Soms eindigt het in verwaarlozing van de omgeving en uitsluiting van bepaalde bewonersgroepen. Daarmee kan Berlijn uitkomst bieden bij een cruciale vraag in het debat over de publieke ruimte. Wat gebeurt er als de overheid zich grotendeels uit de openbare ruimte terugtrekt, zoals begin jaren negentig korte tijd het geval was? En hoe (on)wenselijk is zo'n terughoudende opstelling? Een zoektocht naar antwoorden op die vragen voert langs de resten van de Berlijnse Muur: van het Mauerpark naar Potsdamer Platz, om te eindigen bij de oevers van de rivier de Spree. En deze neemt ons mee terug van het in de toeristengidsen juichend beschreven, hippe Berlijn van vandaag de dag naar het begin van de jaren negentig. Naar het lege, failliete Oost-Berlijn waar heel even alles mogelijk leek.

Het wilde oosten

Markante plannen en 'bruutheid', dat was wat het nieuwe Berlijn direct na de *Wende* volgens Hanno Klein nodig had. Klein, door de Berlijnse senaat verantwoordelijk gemaakt voor het aantrekken van private investeerders, kreeg zijn zin. Bruut zou het worden. Zelf gaf hij het voorbeeld door over stadsontwikkeling te spreken als 'goed georganiseerde verdrijving'. Voor de oude inwoners van de nieuwe te ontwikkelen wijken rond het centrum waren er volgens hem de 'stofzuigers van Marzahn en Hellersdorf', twee weinig geliefde buitenwijken in het oosten, gekenmerkt door troosteloze *Plattenbau*. En het kon nog bruter. Op de avond van 12 juni 1991 ontplofte in de

werkkamer van Klein een bombrief. De moord blijft tot op de dag van vandaag onopgelost. De aanslag werd opgeëist door een onbekende linkse actiegroep. Maar over de authenticiteit van dat schrijven heerste direct al twijfel. Sommigen wezen in plaats daarvan richting vastgoedwereld.

Het is niet overdreven om over de periode direct na de val van de Muur te spreken als licht anarchistisch. Met het instorten van het reëel bestaande socialisme ontstond in Oost-Berlijn tijdelijk een machtsvacuüm. In het voormalige grensgebied, waar de Muur had gestaan, was de ruimte zelfs letterlijk leeg. Klaar om gevuld te worden door wie er maar plannen mee had: de West-Duitse overheid, private investeerders, maar ook oplettende bewoners. Zij benutten de vers verworven publieke ruimte om te feesten, een kinderboerderij op te zetten of gewoon om de hond uit te laten. 'In de DDR bestond geen privé-eigendom. Na 1989 werd het Oost-Duitse staats-eigendom geprivatiseerd. Maar het duurde tien jaar voordat duidelijk was welke grond aan wie toebehoorde,' legt emeritus hoogleraar Hartmut Häußermann uit. De aan de Humboldt Universiteit verbonden stadssocioloog is een autoriteit wat de ontwikkeling van de stad Berlijn aangaat. 'In de tussentijd konden tal van vrijplaatsen opbloeien. Er werden fabrieksterreinen en gebouwen bezet. Omwonenden namen het Mauerpark in gebruik. Maar ook bekende culturele centra als Tacheles en de Kulturbrauerei stammen uit die tijd.'

In 1990 vonden er op grote schaal kraakacties plaats in Oost-Berlijn. Eind dat jaar ontstonden er massale rellen bij de ontruiming van twaalf kraakpanden in de alternatieve wijk Friedrichshain. Maar ook tussen linkse autonomen en rechtse neonazi's kwam het in die jaren regelmatig tot gewelddadige confrontaties. De nieuwe openbare ruimte leek niet altijd op het eerder geschetste ideaalplaatje. Soms had zij meer weg van de door Thomas Hobbes in zijn *Leviathan* beschreven natuurtoestand waarin, bij afwezigheid van een centrale staat, iedereen strijd levert tegen iedereen.

Van alle partijen leek 'de markt' de beste kaarten te hebben. Zij kreeg de vrije hand van de al snel met gigantische geldproblemen kampende lokale overheid. De Berlijnse politicoloog Volker Eick van de Freie Universität spreekt van een aan het huidige, meer moralistische 'roll-out neoliberalisme' voorafgaande fase van 'roll-back neoliberalisme'. Daarin bezuinigt de overheid en trekt zij zich terug (Eick 2006, p. 68). Als voorbeeld noemt Eick de sociale woningbouw in Berlijn. Sinds 1993 werden van de 480 000 sociale huurwoningen 200 000 woningen verkocht aan private eigenaren. Ook het oude centrum, Berlin Mitte, werd in de uitverkoop gedaan. Private investeerders gingen voortvarend van start. Ze pompten 1,4 miljard D-Mark in de Friedrichstraße om er een exclusieve winkelstraat van te maken. Ook de Alexanderplatz moest op de schop. Bij de Reichstag ontstond een gloednieuwe hoofdstadindustrie met parlamentsgebouwen, ministeries, ambassades, mediakantoren en bijbehorende restaurants en hotels.

Bordkartonnen Manhattan

Hét symbool voor de tomeloze ambities van begin jaren negentig is Potsdamer Platz. Het was de plek waar het gebeurde in Berlijns roemruchte jaren twintig, de *goldene Zwanziger*. In de oorlog voor een groot deel kapot gebombardeerd door de geallieerden, werd Potsdamer Platz in het gedeelde Berlijn niemandsland tussen Oost en West. Die open wond in het midden van de stad moest geheeld worden. Direct na de *Wende* werd op het 125 000 vierkante meter grote gebied een gloednieuw centrum uit de grond gestampt. 'Aan de Potsdamer Platz wordt het dode hart van Berlijn de komende jaren gereanimeerd', meldde een opgetogen burgemeester Diepgen in die dagen. Het onbrak zijn stad aan het geld en de wil om die reanimatie zelf ter hand te nemen. Berlijn verkocht grote stukken grond aan concerns als autofabrikant Daimler. De private investeerders legden de uitkomst van een prijsvraag onder architecten naast

zich neer en trokken hun eigen plan. Tot woede van Rem Koolhaas, die sprak van een gruwelijk ontwerp en in 1991 de prijsvraag-jury verliet.

Vandaag de dag is Potsdamer Platz het prototype van de door commercie beheerste openbare ruimte. De namen van gezichtsbepalende gebouwen als het Sony Center en de BahnTower getuigen van de dominante rol van het bedrijfsleven. Dat gebruikt niet alleen de kantoren, maar heeft ze ook ontworpen en beheert zelfs een deel van de openbare ruimte – een constructie die ook elders in de stad wordt toegepast (Mayer 2001). Het eindresultaat blijft omstreden. Toeristen bezoeken de nieuwe Potsdamer Platz massaal. De terrassen zitten steeds voller. Maar echt leven doet het niet. Critici spreken van een ‘bordkartonnen Manhattan’. Zij noemen Potsdamer Platz een ‘stad in de stad’, een postmodern eiland van welvaren.

Dat van dat eiland klopt in elk geval. Potsdamer Platz was begin jaren negentig bedacht als de aftrap van een stormachtige ontwikkeling – maar die kwam niet. Het moest het centrum zijn van een gerevitaliseerd Berlijn. De verwachtingen waren enorm. Berlijn zou de standplaats van multinationals worden, een ‘dienstenmetropool’, een ‘draaischijf voor de handel tussen oost en west’. De economie moest jaarlijks met 5 procent groeien (Rada 1997, p. 35). De bevolking zou in tien jaar tijd toenemen met 1,4 miljoen burgers (Bihler 2004, p. 63). Tot 2010 moesten er daarom 800 000 nieuwe woningen worden gebouwd.

Dat had ook gevolgen voor de openbare ruimte. Die moest in de nieuwe hoofdstad Berlijn geld opleveren, veilig zijn, en bovenal: representatief. Werd op het grasveld voor de Reichstag voorheen graag gevoetbald, tegenwoordig is dat verboden. Uwe Rada, journalist van *die Tageszeitung*, signaleerde een paradoxale ontwikkeling. ‘Hoe kleiner de speelruimte van de politiek in tijden van deregulering wordt, hoe belangrijker het lijkt de politieke boodschap te formuleren via symbolen die men in de openbare ruimte neerzet’ (Rada 1997, p. 36). In 1997 begon de lokale overheid haar *Aktion Saubere*

Hauptstadt. Fractievoorzitter Landowsky van de christen-democratische CDU verklaarde in datzelfde jaar in de gemeenteraad dat 'waar afval is, zijn ratten, en waar verwaarlozing is, is gespuis'. Zijn conclusie: 'Dat moet opgeruimd worden in de stad.' Berlijn voegde daad bij woord. Op stations kwam cameratoezicht. De laatste kraakpanden werden ontruimd. Op als gevaarlijk te boek staande plekken controleerde de politie paspoorten en kreeg zij de bevoegdheid gebiedsverboden op te leggen. Met name punkers klaagden regelmatig te worden opgepakt en afgezet aan de rand van de stad (Eick 1998, p. 5). Ook bedelaars, daklozen, prostituees, straatartiesten en verslaafden zijn sindsdien op veel plaatsen niet langer welkom.

Maar de voorspelde groei bleef uit. Het werd alleen maar minder. Vanaf 1994 kromp de Berlijnse bevolking. Ook met de werkgelegenheid ging het bergafwaarts. Twee derde van de Oost-Berlijnse industrie moest de deuren sluiten. Het aantal arbeidsplaatsen in de industrie daalde dramatisch. Van de 400 000 banen in 1989 waren er in 2001 slechts 120 000 over. In plaats van tot een dienstenmetro-pool ontwikkelde Berlijn zich verder tot een eigenaardige stad, met tal van centra en een stadsmidden waar veel mensen met lage inkomens wonen. De chronische financiële crisis waarin Berlijn verkeert, dwingt burgers zelf het initiatief te nemen om hun stad aantrekkelijker te maken (Bihler 2004, p. 77). De lokale overheid kan en wil het zich niet veroorloven. De markt heeft even geen zin, al kan dat snel omslaan zodra de economie aantrekt. Het is een geluk bij een ongeluk. De economische misère maakt Berlijn voor velen ook tot een stad waar het goedkoop en goed leven is, met veel groen en veel openbare ruimten. Berlijn is arm, maar sexy, zoals de huidige burgemeester Wowereit het verwoordde.

Publiek-private ruimte

Twintig jaar na de val van de Muur bevindt Berlijn zich op een kruispunt. In de smoezelige stad staat Potsdamer Platz met zijn futuristi-

sche architectuur geïsoleerd. Maar het blijft een voorbeeld. Afschrikwekkend voor sommigen, tot navolging aansporend voor anderen. Door de economische misère heeft de 'potsdamisering' van Berlijn vertraging opgelopen, maar zij is niet gestuit. Zij biedt het model voor een nieuwe, door commercie gestuurde openbare ruimte. Dat is een van de gevolgen van de zich terughoudend opstellende overheid: er ontstaat een ruimte waarin het onderscheid tussen publiek en privaat vervaagt. In de woorden van politicoloog Eick: 'Publieke en private ruimten mengen en gaan samen, en het recht op toegang wordt voor beide ruimten geweigerd en toegekend aan geselecteerde groepen' (Eick 2006, p. 69). In winkelstraten, *shopping malls* en kooppassages is het vaak niet de politie, maar zijn het private veiligheidsdiensten die de orde bewaken. Tien jaar geleden ging het in Berlijn al om 330 veiligheidsdiensten met 15 000 werknemers (Eick 1998, p. 8). Volgens sommige inschattingen is 5 procent van deze mensen werkzaam in de publieke ruimte. Volgens andere gaat het om maar liefst 13 procent.

Het verdwijnende onderscheid tussen private en publieke ruimte is volgens de aan de Freie Universität verbonden hoogleraar in de politieke wetenschappen Margit Mayer ook elders in de stad terug te zien. Er ontstaat een naar binnen gerichte, 'cocon-achtige' architectuur (Mayer 2001). Op de publieke ruimte wordt niet langer vertrouwd. Delen daarvan zouden volgens conservatieve politici tot *no-go area* verworden zijn, geteisterd door allochtoon geweld, drugs en alcoholisme. Als gevolg daarvan ontstaan achter de poorten van woningcomplexen kleine, goed onderhouden privéparkjes. Die staan in schril contrast met het verwaarloosde openbare groen. Een concreet voorbeeld, beschreven door Eick, zijn de oostelijke buitenwijken Hellersdorf en Marzahn. Daar patrouilleert sinds december 2000 een private beveiliging in een *gated community* met 5300 woningen. Overal hangen camera's. Speelplaatsen zijn geprivatiseerd. Jongeren afkomstig uit de nabijgelegen sociale woningbouw wordt de toegang ontzegd (Eick 2006, p. 76).

Regelmatig worden soortgelijke plannen geopperd voor de openbare ruimte in de Berlijnse binnenstad. Zo was er in het verleden meermaals sprake van het park Hasenheide te omheinen en aan een private onderneming te verpachten. Door entreegeld te heffen, zouden dealers en junks geweed kunnen worden. Dat zou het gevoel van veiligheid vergroten. Voor Mayer staat daarentegen de toegankelijkheid van de openbare ruimte centraal. Haar pessimistische conclusie: 'Sinds de val van de Muur is Berlijn niet meer door de *Todesstreifen* gescheiden, maar door nieuwe, meer of minder zichtbare grenzen doorkruist.'

'Hier zitten de mensen niet te slapen'

Dat de discussie over de openbare ruimte in Berlijn tot op de dag van vandaag speelt, blijkt ook op deze zaterdagmiddag aan de oevers van de Spree, de rivier die Berlijn doorkruist. Een bonte stoet van dansende jonge mensen, dreunende beats en vrolijk versierde wagens trekt door de kunstenaars- en migrantenwijk Kreuzberg. Een Oost-Europees uitzierende man rent opgetogen tussen de bier drinkende jongens en hoepelende meisjes door. Zijn supermarktkarretje zit barstensvol lege bierflesjes, en nog ligt de straat vol met statiegeld. Het is net carnaval – maar dan hip. 'Het recht op de stad' wordt op een spandoek geëist. 'Groep met een doel, niet doelgroep' is verderop te lezen. Vanuit twee andere wijken rukken vandaag soortgelijke optochten op richting stadhuis. In totaal demonstreren enkele duizenden mensen tegen de plannen die Berlijn heeft met de beide rivieroeveren.

Mediaspree heet dat project. In een kilometerslange slinger zal aan het water hoogbouw verrijzen. Dat moet vooral mediabedrijven trekken. MTV en Universal Music hebben de overstap al gemaakt. Het moge duidelijk zijn wat André Malessa van de actiegroep Mediaspree Versenken daarvan vindt. We ontmoeten elkaar in de 'Vrije Republiek Yaamaika', beter bekend als 'Club Yaam'. Het is een van de vele alternatieve projecten die moeten wijken voor de Mediaspree-plannen. De

echte feestgangers zijn op deze winderige, maar zwoele namiddag nog amper uit hun bed. Op het stadsstrand van Yaam ligt een moeder met baby. Verderop, bij de oever, zitten scholieren met door henzelf meegebracht eten en drinken. Uit de boxen komt reggaemuziek. 'In deze buurt zitten de mensen niet te slapen', merkt Malessa op. Hij doelt op de periode direct na de val van de Muur. 'Zodra dit alles hier vrijkwam, werd het meteen in gebruik genomen.' Malessa wijst op het door kunstenaars beschilderde stuk Berlijnse Muur waar Club Yaam achter ligt. Het is de bij toeristen razend populaire, 1,3 kilometer lange *East Side Gallery*, met als trekpleister de beroemde beeltenis van een zoenende Breznjev en Honecker. Maar ook de oevers achter de Muur bleven niet lang leeg. Direct nadat de mijnen waren geruimd, werd de kersverse publieke ruimte in gebruik genomen.

Tegenwoordig zijn er strandbars, fameuze clubs als de Bar25 en diverse projecten waaronder een kinderboerderij. En ja, geeft Malessa toe, er is ook veel werkloosheid en armoede in de aan de rivier gelegen wijken Kreuzberg en Friedrichshain. Maar daar zal de komst van Mediaspree volgens hem weinig aan veranderen. Zijn doemscenario: de beloofde arbeidsplaatsen blijven uit, de oorspronkelijke bewoners van de wijken worden verdrongen door welgestelde 'creatieven' en de publieke ruimte langs de Spree zoals die er nu is, verdwijnt. In plaats daarvan komt volgens Malessa 'pro forma openbare ruimte'. Hij wijst op de camera's die een paar meter verderop hangen, aan het gebouw van de burens van Yaam. 'Zulke openbare ruimte is niet langer anoniem. En ze wordt zo onaantrekkelijk mogelijk gemaakt voor grotere groepen mensen, zodat die niet blijven hangen. Kijk naar het parkje hiernaast, allemaal kleine zones: het trottoir, wat zand, dan een klein beetje groen en overal hekjes. Zo gemaakt dat het schoon en overzichtelijk blijft.' Zulke bezwaren slaan aan. De tegenstanders van Mediaspree organiseerden vorig jaar een referendum op wijkniveau over de plannen – en wonnen met overgrote meerderheid. Nu zoekt een speciale commissie naar een compromis. De voor iedereen toegankelijke strook direct langs de Spree moet onder meer breder

worden dan de geplande tien meter. Maar of het de in het referendum bepleite vijftig meter wordt, valt te betwijfelen. Daarvoor zijn de plannen al te ver gevorderd.

De omgang met Mediaspree toont de spagaat waarin de Berlijnse overheid zich bevindt. Aan de ene kant wil zij spontaan initiatief van bewoners stimuleren. Het is een van de hoofddoelen van 'Sociale stad', een ambitieus plan van aanpak van wat de Berlijnse 'Vogelaarwijken' genoemd kunnen worden. 'We besteden jaarlijks miljoenen om burgers ertoe aan te zetten zich actiever in te zetten voor hun eigen leefomgeving', legt coördinator Dagmar Buchholz uit. 'Dat loopt uiteen van gezamenlijke schoonmaakacties in speeltuinen tot de Turkse moeders die dealers en junks uit de publieke ruimte verdrijven door hen 's avonds met zaklampen in hun handel te storen.' Niet voor niets pleitte de verantwoordelijke senator Junge-Reyer er op een conferentie over de publieke ruimte eind 2005 voor soms als overheid een stapje terug te zetten. Ingeburgerd gebruik van openbare ruimte moet vaker zonder bureaucratische rompslomp worden toegestaan. 'Ik zou willen dat we allemaal een stuk moediger worden', aldus Junge-Reyer. Mooie woorden, maar critici als André Malessa hebben er geen boodschap aan. Als het er werkelijk op aankomt, zoals bij Mediaspree, kiest het verarmde Berlijn partij voor de private geldschieters. En tegen de door bewoners georganiseerde publieke ruimte.

Veilig in het winkelcentrum

In het debat over de publieke ruimte staan de kampen in Berlijn recht tegenover elkaar. Of eigenlijk zijn er meerdere kloven. De eerste verloopt tussen burgers en commercie, zoals bij Potsdamer Platz en Mediaspree, tussen spontane publieke ruimte en de getemde, publiek-private variant. Maar de kloof loopt ook tussen bewoners onderling. 'De ideale publieke ruimte, die op ieder moment voor iedereen toegankelijk is, is een utopie', betoogt stadssocioloog Häußermann. 'Zoiets bestaat niet, en heeft ook nooit bestaan. Er zijn altijd conflic-

ten over het gebruik van die ruimte.' Kritische projecten zoals rond de Spree vormen daarop volgens hem geen uitzondering. 'Veel linkse groepen doen alsof zij het opnemen voor de publieke ruimte, maar ze vertegenwoordigen vaak ook gewoon hun eigen belangen. Die kunnen zelfs commercieel zijn, zoals bij de strandtenten langs de rivier.'

Ter illustratie noemt hij ook een parkje in zijn eigen wijk Prenzlauer Berg, de Helmholtzplatz. 'Daar maakten alcoholisten gebruik van, mensen met honden, maar ook ouders met kinderen. De conflicten die daaruit volgen, kun je niet op hun beloop laten. Dan gaan de verschillende groepen elkaar bestrijden en jaagt de een de ander weg. Uiteindelijk heeft het stadsdeelmanagement met alle groepen gepraat. Nu heeft ieder zijn eigen hoekje.' Häußermanns nuchtere conclusie: 'Er bestaat niet één publieke ruimte. Neem het Mauerpark. Daarvan wordt vooral door jongere mensen gebruikgemaakt. Bejaarden zie je daar niet wandelen. Die hebben weer hun eigen plek.' Daarom zal hij ontwikkelingen in de openbare ruimte als 'securisatie' of 'festivalisering' ook niet eenzijdig veroordelen. 'Oude mensen gaan misschien wel heel graag naar een bewaakt winkelcentrum. Juist omdat groepen jongeren of daklozen daar worden geweerd, voelen zij zich veilig.' Desondanks wantrouwt hij pure commercialisering. Dat sluit mensen met een kleine portemonnee uit, meent Häußermann.

Het maakt het antwoord op de centrale vragen van deze zoektocht – wat er gebeurt als de overheid de openbare ruimte overlaat aan markt en maatschappij, en hoe (on)wenselijk dat is – er niet makkelijker op. De Berlijnse geschiedenis laat zien dat een vrij toegankelijke openbare ruimte een gigantische creativiteit kan losmaken. Daar profiteert de stad nog altijd van – en niet alleen omdat toeristen massaal afkomen op het hippe imago. Van het gloednieuwe centrum van Berlijn is door de economische malaise weinig terechtgekomen, maar de omliggende wijken met hun levendige openbare ruimten maken veel goed. Dat blijkt ook uit een studie van drie sociale wetenschappers vorig jaar, waarbij tweeduizend inwoners werden bevraagd. Zowel de subjectieve tevredenheid van de Berlijners als de identificatie met

hun stad is uitzonderlijk groot. En dat ondanks de gesneefde ambities van Berlijn en objectieve problemen als werkloosheid en armoede. Negen op de tien Berlijners leeft graag in de hoofdstad. Ze vinden haar 'vol levensvreugde en zelfbewust' en 'internationaal en open naar de wereld', zo citeert de *Berliner Zeitung* (19-11-2008) uit het onderzoek. Ook van het allochtone bevolkingsdeel leeft slechts 2 procent niet graag in Berlijn.

Het debat keert in Berlijn met de regelmaat van de klok terug: wat houdt de boel hier bij elkaar? In plaats van een flitsend centrum kan het wel eens eerder het fijnere sociale weefsel in de wijken zijn dat in Berlijn voor samenhang zorgt. De wijkidentiteit is buitengewoon sterk: je bent Kreuzberger, Neuköllner of Schöneberger. Daarbij is de publieke ruimte van groot belang. Het recente verleden laat tegelijkertijd zien dat die vrijgevochten publieke ruimte voortdurend onder druk staat, vooral van de commercie. Zonder actieve ondersteuning door de overheid is het snel uit met de spontaan van onderop vormgegeven ruimte. Dan verandert deze in een publiek-privaat schemergebied. Het moge duidelijk zijn dat dat niet wenselijk is. Maar het zijn niet alleen commerciële belangen en bewoners die met elkaar conflicteren. Onze tocht langs de resten van de Muur en door de recente geschiedenis van Berlijn liet ook zien dat het tussen de bewoners onderling niet vanzelfsprekend botert in de publieke ruimte. Is ook hier overheidsoptreden gewenst, zoals Häußermann zegt? Van opdelen onder de verschillende doelgroepen, van regulering met camera's en gedragsregels, om conflicten te vermijden?

Een beetje botsen is niet slecht

Om die vraag te beantwoorden, is een breder perspectief nodig. Berlijn was de afgelopen honderd jaar het centrum van niet minder dan vier fundamentele systeemwisselingen. Met elk systeem veranderde ook de openbare ruimte van aard. In het keizerrijk, onder het nationaal-socialisme en in de DDR was de publieke ruimte vooral

een 'representatieve ruimte' (Bihler 2004, p. 71). In de democratische perioden stond de *civil society* centraal. Het soort openbare ruimte zegt in elk tijdperk veel over hoe de staat zijn inwoners ziet. Onder de keizer, Hitler en het reëel bestaande socialisme van de DDR diende de openbare ruimte vooral ter verzameling van de onderdanen, die zich daar aan de grootsheid van het regime konden vergapen. Bij de oude Grieken daarentegen was de *agora* de plek waar vrije, verantwoordelijke burgers zich ten volle konden ontplooiën (Habermas 1990, p. 57).

De openbare ruimte als ruimte voor zelfontplooiing is nog steeds een ideaal, ook in Berlijn. Daar ben je geen onderdaan, consument, gezinslid of echtgenoot. Daar ben je, zoals bewoner Bernd Krüger het zei in het Mauerpark, een vrij individu. Maar op Potsdamer Platz doemt een ander mensbeeld op: dat van de kwetsbare consument. Die heeft regels, beveiligingspersoneel en camera's nodig. In tegenstelling tot het Mauerpark worden hier de aan de publieke ruimte inherente conflicten zo veel mogelijk vermeden. De openbaarheid als een verlengstuk van de private sfeer van suburbia: daklozen worden geweerd, jonge migranten mogen er niet meer rondhangen, voor armoede is geen plaats.

De moderne geschiedenis van datzelfde Berlijn laat daarentegen zien dat de waarde van de publieke ruimte ook ligt in een zekere spanning. In een botsing tussen groepen en belangen – zij het liever op beheerste wijze dan de knalharde strijd van begin jaren negentig. De vraag wat er met de publieke ruimte gebeurt, splitst de stad tot op de dag van vandaag. Maar hoe paradoxaal: diezelfde publieke ruimte bleek in de afgelopen twintig jaar mensen ook te kunnen verenigen. Meer dan een chic centrum biedt zij Berlijners mogelijkheden voor identificatie met de verenigde stad. En misschien nog belangrijker: met haar alledaagse conflicten is de publieke ruimte een oefening in samenleven. Alle problemen waar de politiek in abstracto over spreekt, van integratie tot generatieconflicten en sociale tegenstellingen, doen zich in de publieke ruimte aan den lijve voor. Hier komen jong en oud, homo en hetero, allochtoon en autochtoon, arm

en rijk elkaar tegen. En hier dwingen ze mensen een omgang te vinden met die verschillen – waarbij ‘leven en laten leven’ nadrukkelijk óók een mogelijkheid is.

Met het gladstrijken van de publieke ruimte worden niet alleen conflicten vermeden, maar wordt ook voorkomen dat er een zoektocht naar oplossingen plaatsvindt. Met als gevolg nog grotere, onoverbrugbare kloven. Wie de ander niet tegenkomt, kan snoeihard over hem oordelen – de immer door zijn beveiliging afgeschermd Geert Wilders kan erover meepraten.

Epiloog – Dichter bij de hemel

De voor een levendige openbare ruimte gewenste overheid heeft daarmee meer weg van een sterke vriend dan van een strenge vader. Om ervoor te zorgen dat de commercie niet nog meer de overhand krijgt, moet zij het spontane initiatief van de bewoners op de beslissende momenten steunen. Tegelijkertijd doet zij er goed aan zich terughoudend op te stellen als het om het samenleven van burgers onderling gaat. Natuurlijk moet zij ervoor zorgen dat conflicten niet uit de hand lopen, maar zónder daarbij de verantwoordelijke burger die zelf zoekt naar oplossingen te verstikken. Wie vanuit de omstreken Spree-oever ietsje afdwaalt, ziet dat de eigenzinnige Berlijner dat ook niet zomaar zal laten gebeuren. De reis van Mauerpark naar Potsdamer Platz en Mediaspree is allerminst een korte vertelling van de opkomst en ondergang van de Berlijnse publieke ruimte (1989–2009). Openbare ruimte verdwijnt en vervaagt, gaat ten onder aan commercialisering en overdreven regulering. Maar, zegt ook Häußermann, zij groeit met een beetje goede wil elders weer aan.

Neem de discussie over de toekomst van het voormalige vliegveld Tempelhof. Wat gaat daarmee gebeuren? Met een poging tot bezetting zetten duizenden actievoerders begin 2009 hun eis kracht bij om de hekken weg te halen en het gebied open te stellen voor de bevolking. Inmiddels lijkt het stadsbestuur aan die laatste eis gehoor te

geven. Tegelijkertijd wil zij de hekken om het park laten staan en het beheer uitbesteden aan een private partij. Er staat heel wat op het spel. Het centraal gelegen terrein beslaat niet minder dan vier miljoen vierkante kilometer. Hier gaat de apotheose plaatsvinden, meent de grootste landelijke kwaliteitskrant dan ook. Tempelhof wordt de plaats, schreef de *Süddeutsche Zeitung*, 'waar de vraag beantwoord moet worden hoe wij willen leven. Welk gezicht de stad moet hebben. Wie hier moet leven. Wie deze "wij" überhaupt is.'

En mocht ook deze ruimte zich sluiten voor spontane initiatieven, dan kunnen de creatieve Berlijners altijd nog de hoogte in. Het is de laatste trend in 'openbareruimteland': de daken. Een volmaakt vrij paradijs, waar ongeremde feesten plaatsvinden en daklozen hun slaapplek kunnen vinden. Dichter bij de hemel dan het Mauerpark of de Spree-oevers. Daar mag zelfs wat op het grasveld voor de Reichstag allang niet meer mogelijk is: een balletje trappen. Op een voetbalveld met officiële afmetingen nog wel, boven op een supermarkt in de buurt van station Ostbahnhof. Is de commercie toch nog ergens goed voor.

HOOFDSTUK 4

De angstcultuur

Interview met Marlies Rohmer

Marcel Ham

Marlies Rohmer is architect, een architect met een missie. Ze gaat in haar werk nadrukkelijk uit van maatschappelijke vraagstukken – of dat nu obesitas is of het toekomstige multiculturele samenleven. Ze ontwierp schoolgebouwen, woonwijken, en in de Amsterdamse Transvaalbuurt staat sinds kort het multifunctionele gebouw Fusion, met gebeds- en kantoorruimtes voor Turken én Marokkanen. Over haar ideeën produceerde ze in 2007 een lijvig collageboek. De spanning tussen regulering en spontaniteit ervaart ze als architect dagelijks. ‘Er is sprake van een angstcultuur, vooral richting kinderen.’

Marlies Rohmer: ‘De angstcultuur is goed te zien in de openbare ruimte. Kinderen moeten zich aan allerlei regels houden, begeven zich langs ge- en verboden door het leven. Hekken zijn soms volgehangen met verbodsbordjes. In mijn boek *Bouwen voor de next generation* is een foto opgenomen van kinderen die op een bouwterrein op IJburg in een stuk rioolbuis aan het spelen zijn. Dat is verboden. Eronder staat een foto van een stuk rioolbuis op het Amsterdamse speelterrein Het Twiske, daar mogen kinderen dan opeens weer wél in spelen, in net zo’n rioolbuis – omdat het in die situatie blijkbaar wel voldoet aan de regels. Kinderen mogen ook niet in een autowrak spelen, maar ze zouden het geweldig vinden als dat wel kan. Die raggen ze dan helemaal uit elkaar. En dan zet je er gewoon weer een nieuwe neer.

Maar zulke dingen mogen niet. En toegegeven, je kunt je wel bezeren aan de scherpe of roestige uitsteeksels van een autowrak, maar als je het afzet tegen de mogelijkheden die ontstaan om vrijer en creatiever te spelen, dan denk ik dat je dat potentiële gevaar maar voor lief moet nemen. Ik zou daar zelf als ouder geen moeite mee hebben.'

'Ik kan me voorstellen dat veel ouders dat ook wel zouden toestaan, maar dat scholen er huiverig voor zijn. Vanwege de claimcultuur hoeft er immers maar één ouder bereid te zijn de school aan te klagen omdat die de regels van het speeltoestellenbesluit niet naleeft. Scholen en andere organisaties willen gewoon safe zijn, willen zich indekken. Natuurlijk zijn ouders zelf ook angstiger geworden; dat heeft, denk ik, te maken met het feit dat ouders vaak maar één kind hebben waar ze veel meer op gericht zijn. Ik herken het wel; ik heb zelf ook één dochter. Maar toch, ik ben geen seconde kwaad geworden toen ze op de crèche een keer met een valpartij een afgebroken tand had. Het had ook erger gekund, denk ik dan. *Bad luck*. Kinderpsycholoog Kohnstamm heeft ooit gezegd: "De beste opvoeding is liefdevolle verwaarlozing", en daar ben ik het helemaal mee eens.'

Kinderen moeten kunnen avonturieren

'De angstcultuur wordt steeds extremer. Ons architectenbureau heeft eens een container met spelmateriaal ontworpen waar je op kon klimmen, met uiteraard een hek op het dak. Maar toen moest die container opeens aan het speeltoestellenbesluit voldoen. Er golden dezelfde regels voor als voor een duikelrek, en toen moesten er bijvoorbeeld rubber tegels omheen liggen zodat een kind niet hard kan vallen. Alle verboden die voortvloeien uit de angstcultuur hebben mij ertoe gebracht de drie R'en van dokter Spock – Rust, Reinheid en Regelmaat – om te buigen naar Rommel, Rotzooi en Ravage. Volgens mij is het niet-gereguleerde in de publieke ruimte heel belangrijk. Er moet iets te avonturieren zijn. Dat maakt het veel leefbaar-

der, en de betrokkenheid van gebruikers neemt ook toe naarmate ze meer gelegenheid hebben om hun directe omgeving zelf in te vullen.’

‘Kinderen moeten de ruimte weer *bottom-up* kunnen veroveren. Ook voor oudere kinderen moeten er veel meer spontane, niet-gereguleerde speel- en hangplekken komen. Zij kunnen helemáál niet uit de voeten met kleine speelplaatsjes met een paar wipkippen – apparaten die ik sowieso verfoei. Kinderen moeten weer van bruggen kunnen afduiken, in het IJ zwemmen, onder een viaduct een basketbalveld kunnen maken. Waarom zouden we als ontwerpers de bestemming van alle publieke en semipublieke ruimte bij voorbaat vastleggen? Als architect kan je het onverwachte niet ontwerpen, maar je kunt er wel ruimte voor openlaten. Kinderen in de puberteit willen die vrije ruimte ook, die willen allesbehalve op gehoorsafstand van hun ouders zitten.’

‘Ik denk wel dat kinderen het een beetje verleerd zijn om zomaar de straat op te gaan en ergens iets te demonteren of de gracht op te gaan met een zelfgemaakt vlot. Dat zit veel minder in hun systeem, omdat er steeds meer voorgeprogrammeerde speelruimtes zijn. Kinderen zijn erg gewend om beziggehouden te worden, er zijn steeds vaker activiteitenprogramma’s. Zelf spelen zit bijna alleen nog op het niveau van tekenen, spelletjes op de computer en andere activiteiten thuis. Dat is te betreuren, omdat ik denk dat het in het leven nodig is om als kind te leren je grenzen te verkennen, mogelijkheden en onmogelijkheden te leren inschatten. Als alles is voorgestampt, leer je veel minder goed omgaan met andersoortige problemen waarmee je later in je leven te maken krijgt. Met spelen leer je dat, je wordt er een volwassen en weerbaar mens van. Ik denk dat als je het op die manier aan ouders voorlegt, ze ook meer geneigd zijn mee te gaan in het idee van avonturieren. Ik denk dat ouders veel speelplaatsen ook vaak bijzonder saai vinden. Daarmee zeg ik niet dat je geen oog moet hebben voor reële gevaren, zoals het toegenomen gevaar in het verkeer.’

Burgers annexeren

‘Mijn pleidooi voor spontaniteit betekent ook niet dat je nooit iets moet organiseren. Regie is soms nodig, juist omdat kinderen tegenwoordig minder eigen initiatief nemen. Dat kan heel sterk spelen in een nieuwbouwwijk. Dan kan je als architect suggesties doen voor een activiteitenprogramma, voor een jeugdhonk, of bijvoorbeeld een buurtconciërge. Vooral in nieuwe wijken kan dat tijdelijk nodig zijn. Die zijn toch een beetje te vergelijken met een soort oorlogssituatie, wanneer er duizenden nieuwe bewoners binnenstromen.’

‘In het ontwerpen van zo’n nieuwe stedelijke ruimte kies ik voor veel verschillende kleine plekken, want die geven minder kans op overlast. Als je een groot voetbalveld hebt dat helemaal wordt overheerst door één groep, dan kun je daar verder helemaal niks. Ik ben nu supervisor van een wijk, het Rioolwaterzuiveringsterrein in Amsterdam. Er komen tweeduizend woningen, vijf scholen, een paar sportvelden en heel veel verschillende speelplekken – als confetti door de wijk. Wat ik heel moeilijk vind als architect, is dat je soms bijna niet wéét hoe je iets moet ontwerpen. Ik wil dat de oudere jeugd een plek krijgt in die wijk waar ze anoniem en onbespied haar gang kan gaan, een verlaten plek onder een viaduct waar ze een vuurtje mogen stoken. Maar van tevoren is moeilijk te voorspellen waar ze gaan zitten, vaak zijn het plekken waarvan je denkt dat ze heel onbenullig zijn, maar die dan ongelooflijk goed blijken te werken. Je kan er gewoon niet op ontwerpen. Dat betekent voor mij niet dat je niks meer moet doen, maar wel dat je stedenbouwkundig moet zorgen voor veel plekken. Waaronder dus ook plekken waar dingen nog proefondervindelijk kunnen groeien.’

‘Voor volwassen bewoners is het ook heel belangrijk dat je publieke ruimte kunt annexeren. In de Amsterdamse wijk Borneo Sporenburg heeft Adriaan Geuze heel brede stoepen ontworpen. Dat is dus een heel groot publiek domein dat tegelijkertijd, als een soort veranda, bij de woning hoort. Je ziet daar bij een van onze projecten dat

mensen die stoep op allerlei manieren in beslag nemen. De een heeft de stenen eruit gehaald en een zandbak voor de kinderen gemaakt, bij de ander staan er bloempotten voor de deur en verderop zijn er tafels en stoelen neergezet. Het is een enorme burgerlijke ongehoorzaamheid, maar de gemeente vindt het denk ik wel gezellig. Tot hoever ze mogen gaan, weet niemand. Nee, je auto er neerzetten kan niet, daarvoor zijn de stoepen te hoog. Je moet wel een minimale ruimtelijke ordening in de hand houden. Je leeft tenslotte met elkaar samen, dus dan moet je geen dingen doen die een ander heel erg storen. Ik denk trouwens dat we er echt aan moeten geloven dat parkeren in de stad onder de grond gaat.'

Ruimte veroveren gaat niet vanzelf

'Gemeentelijke overheden gaan heel verschillend om met bewoners die zich de ruimte toe-eigenen. Ik heb zelf buiten voor mijn deur een bank neergezet. Daar heeft de deelgemeente een sticker op geplakt met de tekst "Deze bank wordt weggehaald". Dat is dan omdat er geen precariobelasting voor wordt betaald. Maar ik ga die bank niet weghalen, geen denken aan. Burgemeester Cohen wil toch zo graag dat er weer ogen op de straat komen? Ik weet zeker dat het zijn bedoeling niet kan zijn dat die bank verdwijnt, maar het ambtelijke regime heeft blijkbaar zijn eigen dynamiek.'

'Het niet invullen van publieke ruimte waar bewoners hun gang kunnen gaan, roept ook kritiek op, ook uit architectuurkring, heb ik gemerkt. Bij het ontwerp van een woonwijk op het voormalige terrein van zeepfabrikant Dobbelman in Nijmegen hebben we de centrale "wasstraat", een brede strook binnen de bebouwing, opengelaten. Voor het totale ontwerp kregen we een architectuurprijs, maar de jury was minder enthousiast over deze centrale openbare – en vooralsnog lege – ruimte. Iedereen wil daar toch het liefste meteen een vrolijk ontworpen parkje hebben. Terwijl ik juist denk: de mensen moeten dat zélf veroveren, dan wordt het ook van henzelf. Dat kost tijd,

misschien wel tien tot vijftien jaar, maar uiteindelijk worden de dingen die je niet ontworpen hebt vaak de bijzondere dingen. Waarom vinden wij steden in Italië zo leuk? Omdat het er af en toe zo'n wilde bende is. In Almere houden ze daar niet van. Daar wordt in de straat weinig ruimte opengelaten en heel veel openbare ruimte toegekend aan de woning, zodat er minder onderhoud door de gemeente hoeft plaats te vinden. Maar dan staan er wel opeens twee auto's voor de woning en vervolgens gebeurt er verder niets meer wat het onderlinge contact stimuleert.'

'In het geval dat er geen hindernissen zijn, gaat het ook niet altijd vanzelf, dat veroveren van de publieke ruimte door bewoners. In de praktijk zie je dat mensen dat best moeilijk vinden. De bewoners rond die wasstraat op het Dobbelmanterrein bestoken mij regelmatig met vragen. Ik krijg de neiging er een workshop over te organiseren, ik heb wel ideeën over hoe ze die ruimte kunnen invullen. Wat mij betreft houden ze er een geit of maken ze er een collectieve moestuin – een zwembadje moet natuurlijk ook kunnen. Ze hadden er bankjes geplaatst, maar die werden gestolen. Als Amsterdammer weet je dat je een bankje aan een ketting moet leggen.'

'Ik wil wel heel duidelijk stellen dat niet alle regels verkeerd zijn; je kunt echt niet alles aan de markt overlaten. We moeten heel blij zijn met de regel dat de plint van een gebouw drieënhalve meter hoog moet zijn. Dat geeft veel meer mogelijkheden om een gebouw in de toekomst een andere functie te geven. Dus regels kunnen ook mogelijkheden scheppen voor een stad. Maar sommige regels schieten hun doel voorbij, zoals de beperkingen voor lichtreclame op gevels in het centrum van de stad. Lichtreclames dragen bij aan feestelijkheid, aan de dynamiek van het stedelijke gevoel. Op Times Square in New York bestaat de regel dat er per gevel minimaal een bepaalde hoeveelheid meter lichtreclame moet worden aangebracht om het stedelijke beeld te versterken. Waarom maken we van de Wibautstraat in Amsterdam niet een mooie stadsstraat met allemaal neonreclames? Kortom: het is opereren op het scherpst van de snede tussen regulatie en vrijlaten.'

Op het plein: niet iedereen een eigen plek

‘Behalve met een angstcultuur botst mijn pleidooi voor meer spontaneiteit in de openbare ruimte ook met wat ik ‘compartmentalisering’ noem: elke groep krijgt een eigen plek of neemt een eigen plek in, of er worden plekken ontworpen waar je maar één ding kan doen, bijvoorbeeld basketballen. Er is vaak ook helemaal geen plek waar meisjes kunnen hangen (zie ook hoofdstuk 2 ‘Niet welkom op het plein’ van Nanne Boonstra en Niels Hermens, red.). Met ons architectenbureau stellen wij daarom steeds ontwerpen voor pleinen voor waar je verschillende dingen kunt doen. Bijvoorbeeld in plaats van één basketbalkooi: zes pannaveldjes – daar kun je niet alleen heel goed voetballen, maar ook allerlei andere spellen doen, en kunnen meisjes ook makkelijker hangen. Dan kunnen er net als op het schoolplein meerdere kinderen naast elkaar hun gang gaan.’

‘Van mij hoeft ook niet iedereen op één plein samen te komen. Vandaar ook dat we bij het Rioolwaterzuiveringsterrein zeggen: laat die pleinen maar wat kleiner worden. Wat mij betreft laten we die heel grote pleinen, zoals het Doelenplein in Rotterdam, maar even zitten. Ik vind het altijd jammer dat zo’n plein helemaal opgesnipperd moet worden in verschillende plekken. Ik zie ook de tendens dat pleinen steeds vaker worden toegewezen aan een bepaalde groep, of een ruimte door een bepaalde groep in de tang wordt genomen. Ik ben wel te spreken over de Cruyff Courts (trapveldjes van 42 bij 28 meter, aangelegd door de Johan Cruyff Foundation, red.) hoor, maar soms is dat het enige wat je in een wijk hebt, en dan voldoet het gewoon niet. Dat kan trouwens wel anders. In de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt hebben we een basketbalkooi gemaakt met netten die je kunt openschuiven. Die ruimte is dan grote delen van de dag anders en door andere groepen te gebruiken.’

‘Bij de inrichting van een plein is het heel belangrijk om de identiteit te beschouwen als een afgeleide van de omgeving. Het Museumplein in Amsterdam is een mooi voorbeeld. Dat was vroeger de kortste

snelweg van Nederland, met een grappig stadskarakter: er lagen musea aan, de PC Hoofdstraat erachter, aan de andere kant de Jordaan, je kon met de fiets mooi onder het Rijksmuseum door rijden, het was een heerlijk plein. Tien jaar geleden is daar een soort landschap van gemaakt door de Deense architect Sven-Ingvar Andersson – je kon er niet meer door fietsen, met het gedrag van de gebruikers was helemaal geen rekening gehouden, het werd een suf grasveld voor toeristen die van het ene museum naar het andere gingen. Het heeft geen levendige identiteit gekregen. Dat is ook niet zo gek: van snelweg naar landschap, hoe verzin je het! Het paste niet bij het hardcore-stedelijke van de omgeving. En nu gaat het Museumplein weer helemaal op de schop.’

‘Zelfs voor een parkeerterrein geldt dat het een identiteit moet hebben, het kunnen zelfs meerdere identiteiten zijn, maar bij de inrichting moet je daarvoor goed naar de omgeving en de gebruikers kijken. De randen zijn ook heel belangrijk, want een plein is per definitie een overgang van het ene naar het andere: van wonen en/of winkels naar publiek domein. Maar erken wel dat het ook steeds complexer aan het worden is, met steeds meer verschillende belangen en groepen. En dan is het geen optie om uit armoede mooie pleinen uit andere landen exact te kopiëren, zoals nu soms gebeurt. Het laat zien dat we in een dal zitten in onze omgang met pleinen. En ook al kent Nederland geen echte pleincultuur – kopiëren is echt onzinnig. Het werkt niet, het houdt geen rekening met cultuurverschillen. In Frankrijk gaat iedereen tussen de middag met zijn lunchbon van de baas de deur uit om een hapje op het plein te eten. Dat doen Nederlanders niet, die eten hun zelf meegebrachte boterham met pindakaas op.’

Breed schoolplein

‘Ik heb verschillende schoolgebouwen ontworpen, maar één wens is nog niet in vervulling gegaan. Ik ben sinds een paar jaar bezig om mensen enthousiast te krijgen voor het idee van het *brede school-*

plein. Bij een brede school, met zijn verscheidenheid aan sociaal-maatschappelijke en culturele voorzieningen, hoort wat mij betreft een breed schoolplein, dat ook in de buurt een bindende functie heeft. Om zo'n plein staat geen hek, of hoogstens een laag hek waar iedereen de sleutel van heeft, en het beheer ervan gebeurt gemeenschappelijk. Een schoolplein kan zo een sociale plek worden in het stedelijk weefsel waar je ook na drie uur nog kunt spelen. Waar je 's avonds kunt sporten of waar een buurtactiviteit is, en waar een speeltuinvereniging bij betrokken is, niet in de laatste plaats voor het beheer. Het is tegelijk een buurtparkje, je kunt er barbecueën. Schoolpleinen van basisscholen zijn dé plekken van socialisatie en integratie, daar komen vaak nog alle culturen en rangen en standen elkaar tegen. Het is de enige plek waar je als hoogopgeleide ouder te maken hebt met een Marokkaanse moeder die nauwelijks buiten komt. Als je kind daarna op het gymnasium zit, gebeurt dat nauwelijks meer.'

'Het algemene idee achter dat brede schoolplein is dat je streeft naar een meerdimensionale invulling van de ruimte. Het gemengde karakter van zulke plekken maakt ze veiliger en duurzamer en ze voorzien in de behoefte van verschillende doelgroepen. Ouderen blijven langer jong, ze willen aan het stedelijk leven blijven deelnemen. Pleinen en speelplaatsen zijn voor ouderen net zo belangrijk als voor kinderen. Laat de speelplek daarom een ontmoetingsplek zijn voor jong en oud, een stedelijke samenleving in het klein. Behalve bij schoolpleinen kan je dat meerdimensionale ook hanteren bij gewone speelpleinen, parkjes, landjes of kerkpleinen. Plekken waar ouders en ouderen elkaar kunnen treffen, of in aanwezigheid van anderen zichzelf kunnen zijn, en waar kinderen veilig kunnen spelen. Combineer deze plekken met een hardloopcircuit, een jeu-de-boulesbaan of damtafels. Plaats er windschermen zodat je ook buiten kunt zitten als het waait. Zorg voor gebieden waarop het mogelijk is verschillende speelactiviteiten te concentreren zonder dat ze elkaar belemmeren: een open gebied voor balspelen, een skeelerbaan, fietspaden; een natuurlijk gebied voor recreatie, plekken om hutten te bouwen,

verstopperijtje te spelen en te crossen; en een specifiek gebied voor klimtoestellen, glijbanen en schommels. Deze vitale plekken dragen ook bij aan vitale netwerken in steden en houden op die manier indirect ook de middenklasse, gezinnen met kinderen, in de stad die nu *en masse* naar de Vinex-wijken verdwijnt. En die middenklasse is belangrijk voor de levendigheid van steden.'

'Het idee van een breed schoolplein roept ook spanning op, hebben we gemerkt toen we voor het ontwerp van de Haagse basisschool De Vijver in Vinex-locatie Wateringse Veld een gewoon open schoolplein wilden maken. Na een aantal jaren werd er toch een hek om het schoolplein heen gezet; er was te veel vandalisme en daar moet zo'n school dan steeds voor opdraaien. Dat komt ook doordat in zo'n geheel nieuwe wijk iedereen nog aan elkaar moet wennen en men zich dus minder verantwoordelijk voelt. Een buurtconciërge biedt dan uitkomst. Nu hoeft zo'n hek niet per se een open sfeer in de weg te staan. Als dat hek tot tien uur 's avonds blijft openstaan en als het beheer in handen is van een speeltuinvereniging of van buurtbewoners, dan kan het toch een sociale functie voor de buurt vervullen. Dat hebben we ook gemerkt in de Nieuwmarktbuurt, waar iedere bewoner een sleutel heeft van het hek naar het plein. Dat functioneert uitstekend, en er ligt geen hondenpoep op het terrein.'

'Ik heb nog geen opdracht gekregen om een echt breed schoolplein met verschillende functies te ontwerpen, en volgens mij heeft dat te maken met de compartimentalisering van de gemeente. Voor zo'n plein heb je wel zes diensten nodig, en dan ook nog de projectontwikkelaar, de woningbouwvereniging en het schoolbestuur. Het is niet mijn taak, en ook onbegonnen werk, om al die partijen om de tafel te krijgen, dus ik bepleit dit idee liever bij de minister van Wonen, Wijken en Integratie. Ik geef lezingen voor zijn ministerie.'

'Een ander multifunctioneel idee dat ik bepleit, bijvoorbeeld bij Pieter Winsemius toen die met zijn WRR-rapport over schooluitval bezig was, is een breed vmbo. Dat zou ik ook graag een keer ontwerpen. En dan wil ik ook meebeslissen over wat er allemaal in

moet komen. In het ideale vmbo moet wat mij betreft een dependance van een bejaardenhuis komen, waar kinderen kunnen helpen. Een garagebedrijfje zou ook goed zijn, waar mensen uit de buurt goedkoop terecht kunnen. Dan krijgt de school meteen een positieve imago. Er kan ook een plek zijn voor de huiswerkhulp, voor een Meldpunt Kindermishandeling, een rechtswinkel, een Bureau Jeugdzorg, de jeugdreclassering en een wijkcentrum waar ouders taal- en opvoedcursussen kunnen volgen. Zo komen buitenlandse ouders automatisch de school binnen en wordt de school een ontmoetingsplek in de buurt. Met ouderbetrokkenheid kan een breed vmbo ook bijdragen aan het terugdringen van de schooluitval. Want jongeren krijg je vanuit een desolate toestand moeilijk weer op de been. Daar is integrale hulp voor nodig van ouders en een maatschappelijk netwerk, waardoor ze niet het contact verliezen met de samenleving en buitengesloten raken. Op deze plekken, zoals het vmbo, hebben we een stevig integraal sociaal fundament nodig, waarbij iedereen een kans krijgt om mee te doen. Daar kan je dan ook iets voor terugverwachten: deelname aan de samenleving.'

Veiligheid in Slotervaart

'Nu ben ik gevraagd om in Slotervaart een *community center* te ontwikkelen, een soort brede school op het August Allebéplein – dat schijnt het ergste plein van Amsterdam te zijn. Ook hier loop ik tegen de angstcultuur en de compartimentalisering aan: dan moet het schoolplein bijvoorbeeld van de gemeentelijke diensten per se aan een bepaalde kant komen, omdat anders verschillende gebruikers tegen elkaar aan zouden botsen. Maar dat betekent dat de kinderen van de brede school dat plein niet op mogen, dat ze niet rechtstreeks naar buiten kunnen. Ik wil dat centrum juist *meerdere* entrees naar het plein geven. Maar dan krijg je van de deelgemeente te horen: dat is niet vandalismebestendig want met al die ingangen hebben we de situatie niet onder controle. Maar dat is een schijnveiligheid, want als

iemand het gebouw binnen wil komen dan lukt dat toch wel. En met die meerdere ingangen wordt het veel levendiger en socialer. Je legt dan veel meer verantwoordelijkheid bij burgers. Inderdaad: dan heb je minder controle, maar controle is altijd relatief. Je kunt je niet tegen alles wapenen; als je dat wilt, dan houdt het op. Ik ben ervan overtuigd dat levendigheid op straten en meer mensen die zien wat er gebeurt, uiteindelijk beter werkt dan steeds meer beveiliging.'

'Ik ga altijd van het goede uit, en dan heb ik het niet over die twintig jongeren die in Slotervaart aangepakt moeten worden, maar wel over die heel grote groep die nodeloos gestigmatiseerd wordt. Ik heb met die jongens op het plein gesproken, ik praat altijd met iedereen in de buurt, en ik zag op dat moment geen reden om bang voor ze te zijn. Maar ik heb natuurlijk wel gemakkelijk praten, want op dit plein wordt ook regelmatig geschoten. Ik betwijfel alleen sterk of je dan uit angst maar het aantal toegangen moet beperken. Openheid lijkt me beter, en dan liever een permanente buurtconciërge.'

'Ik denk niet dat alle architecten dat doen, maar ik bemoei me nadrukkelijk met het programma van eisen, ik zit altijd mee te sleutelen aan de voorwaarden. Ik kan niet iets ontwerpen als ik de uitgangspunten niet snap. Een school gaat om meer dan een optelsom van gangen en lokalen. Als het moet, stap ik naar de stadsdeelvoorzitter of de wethouder. Architectuur is altijd een combinatie tussen schaken en boksen, dat schuurt. Maar ja, zonder wrijving geen glans.'

HOOFDSTUK 5

De politieke strijd om veiligheid

Regulering versus spontaniteit in de partijprogramma's

Bertie Kaal, Isa Maks, Annemarie van Elfrinkhof en André Krouwel

Veiligheid is een topprioriteit voor politieke partijen. Diepgravende analyse van de partijprogramma's leert dat er een algemene toename is van de nadruk op repressieve regulering van de samenleving, en een afname van steun voor het stimuleren van spontane burgers.

De leefbaarheid van de wijk en de veiligheid op straat domineren het politieke debat. Verschillende politieke partijen roepen om het hardst om meer blauw op straat, om meer cameratoezicht, om samscholingsverboden voor jongeren, en politici juichen patrouillerende ouders op speelpleinen toe. Enkele politieke partijen vragen zich af of deze nieuwe drang tot securisatie en regulering van 'de straat' niet leidt tot het verdwijnen van een echte publieke ruimte. Gaat de overheid niet te ver in het autoritair optreden tegen burgers en staat deze disciplineren van bewoners niet op gespannen voet met pogingen om spontane ontmoetingen en sociale cohesie te bevorderen? Ook juristen maken zich zorgen, omdat de grens tussen 'inciviel gedrag' en criminaliteit verwatert. Het ingrijpen tot 'achter de voordeur', in scholen, op sportclubs en bij uitgaansgelegenheden maakt ook dat de scheiding tussen het privédoem en de publieke ruimte steeds minder duidelijk is.

Voor veel burgers kan de overheid echter niet hard genoeg optreden. Gevraagd naar hun mening en grootste zorgen, komen problemen als vandalisme, criminaliteit, zwerfend vuil op straat, fietsdiefstal, intimidatie door jongeren, openbare dronkenschap en drugsgebruik op straat spontaan naar voren als belangrijkste issues. Kiezersonderzoek heeft aangetoond dat dergelijke onderwerpen over 'orde en gezag' boven aan de publieke agenda zijn komen te staan. Vanaf het einde van de jaren negentig is de bezorgdheid over de openbare orde het meest genoemde probleem. Economische issues als werkloosheid, armoede en inkomensverschillen zijn naar het tweede plan verschoven en ook milieuvervuiling wordt als duidelijk minder urgent ervaren door het publiek (Van der Brug 2000, pp. 188–189).

Vreemd genoeg voelt een groot deel van de Nederlandse bevolking zich echter doorgaans veilig. In 2006 bracht het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een rapport uit over de 'onveiligheidsbeleving' van Nederlanders (Oppelaar en Wittebrood 2006). Men onderzocht onder andere de angst om slachtoffer te worden, de inschatting van de kans op slachtofferschap en de bezorgdheid over de wijze waarop de criminaliteit zich ontwikkelt. Het gevoel van onveiligheid in de buurt bleek sterk te worden beïnvloed door het aantal niet-westerse allochtonen, maar vooral door het tempo waarin de buurt van 'kleur' is verschoten. Over het algemeen nemen de onveiligheidsgevoelens echter niet toe; deze blijven redelijk stabiel. Op de vraag of men zich wel eens onveilig voelt in de buurt, zegt rond de 30 procent 'ja' en ongeveer 10 procent is bang in de woonbuurt te worden lastiggevallen of te worden beroofd. Het enige wat in de perceptie van burgers stijgt, is de overlast door groepen jongeren op straat.

Hoe dan ook, lijkt de politieke wil sterk om in de publieke ruimte in te grijpen. Hoe zit dat precies bij de verschillende politieke partijen? Hoe relevant is het veiligheidsissue voor hen en hoeveel aandacht besteden zij eraan? Daar gaan we in dit hoofdstuk dieper op in.

Ook willen we nagaan hoe de verschillende politieke partijen over veiligheid spreken. Wie of wat is volgens politieke partijen onveilig? Wie worden er bedreigd en wie zijn diegenen die de publieke ruimte onveilig maken? En wat willen partijen eraan doen?

Als we afgaan op de 'toon' over veiligheid in de verkiezingsprogramma's van politieke partijen, dan lijken zij met elkaar te wedijveren om *de behoefte aan veiligheid* bij de kiezer te bevredigen. Zo zegt de SP: 'Het bieden van veiligheid is het eerste wat burgers van de overheid verwachten.' Ook de VVD stelt dat 'veiligheid de oudste en belangrijkste taak van de overheid is'. Het CDA schrijft dat 'de overheid zelf vooral voor een klimaat van veiligheid moet zorgen. Zij treedt doortastend en normerend op tegen overlast, criminaliteit en extremisme.' De PVV is van mening dat 'het nog steeds niet veilig is op straat door onvoldoende politie en te lage straffen'. De PvdA houdt het ook dicht bij huis: 'Iedereen wil wonen, wandelen en winkelen in een veilige buurt en met een gerust hart kunnen reizen. Kinderen moeten veilig buiten kunnen spelen en 's avonds op de fiets overal naartoe durven gaan. Je veilig voelen is een basisbehoefte.' D66 is eveneens van mening dat 'veiligheid en de grondrechtelijke vrijheden van burgers basiswaarden zijn die door de rechtsstaat zo goed mogelijk gewaarborgd worden.' Er lijkt dus grote consensus te bestaan dat veiligheid van cruciaal belang is voor onze samenleving en dat het een overheidstaak is.

Maar aan die eensgezindheid komt snel een einde als we kijken naar de oorzaken van onveiligheid die worden aangedragen en de oplossingen die partijen zien. Er zijn duidelijke verschillen met betrekking tot de vragen wie, wat, waar, hoe en met welk doel. Om het in politicologische termen te zeggen: de politieke partijen nemen op de libertaire versus autoritaire dimensie duidelijk verschillende posities in. Sommige politieke partijen stellen zich op als een *strict father* die een wereld vol gevaren waarneemt en de orde wil handhaven door krachtig in te grijpen, ons allemaal dwingende regels op te leggen en ons onmiddellijk te straffen bij een overtreding. Andere

partijen stellen zichzelf op als een *nurturing parent* die uitgaat van de goede wil van iedereen en die mensen wil stimuleren de eigen verantwoordelijkheid waar te maken door ruimte te scheppen voor spontane ontwikkeling en zelfregulering (Lakoff 1996). De ‘strengevaderpartijen’ zien meer in curatieve maatregelen als reactie op mogelijke bedreigingen, terwijl de ‘verzorgendeouderpartijen’ eerder preventief te werk gaan door mensen op te voeden als verantwoordelijke burgers en hen te belonen voor goed gedrag. Deze nadruk op eigen verantwoordelijkheid van burgers, maatschappelijke organisaties, instellingen en bedrijven om zelf de veiligheid te vergroten en te bewaren, is een geheel andere benadering dan de roep om een repressieve overheid. In dit hoofdstuk laten we zien dat deze tegenstelling duidelijk zichtbaar is in het Nederlandse partijenlandschap.

Wat is veiligheid?

Omdat veiligheid een primaire behoefte is voor zowel het individu als voor de samenleving heeft het altijd veel aandacht gekregen in de politiek. Het politieke debat houdt zich voor een groot deel bezig met criminaliteitsbestrijding en reactionaire maatregelen tegen mogelijke bedreigingen. Maar er zijn ook preventieve randvoorwaarden voor veiligheid die voor sommige partijen belangrijker zijn. Veiligheid is een subjectief begrip dat wordt omgeven met normatieve argumenten over de aard en de grootsheid van eventuele bedreigingen. Het begrip ‘veiligheid’ is al decennialang de politieke legitimering voor het inperken van vrijheden, het voeren van oorlogen en de grootschalige herverdeling van grondstoffen. Het is paradoxaal dat groepen mensen altijd hebben gestreden voor hun veiligheid, en dat de veiligheid van de één een bedreiging voor de ander kan zijn. We kunnen wel vaststellen dat conflict, bedreiging, oorlog en geweld een ‘normale’ gang van zaken is in de wereld omwille van veiligheid. Maar de behoefte aan veiligheid is wispelturig. We maken continu afwegingen en keu-

zes over welke behoefte of waarde moet prevaleren. Daarbij hoort ook de afweging wie er wel of juist niet bij hoort. Voilà, de politiek is geboren...

Maar door de vele opvattingen van veiligheid dreigt er wel een vacuüm. Voor een theoretisch kader voor ons onderzoek zijn we daarom op zoek gegaan naar een kernbegrip van veiligheid als ijkpunt. De Amerikaanse politicoloog en expert op het gebied van vredesvraagstukken en veiligheid, David Baldwin (1997, p. 12), stelt de vraag: 'Waaruit bestaat veiligheid als politiek doel?' Hij geeft vervolgens een opsomming van zeven elementen van veiligheid:

- Veiligheid voor wie (slachtoffers/beschermde)?
- Veiligheid op basis van welke normen en waarden (thema/onderwerp)?
- Hoeveel veiligheid is voldoende?
- Veiligheid tegen welke bedreigingen (veroorzakers/daders)?
- Welke middelen moeten worden ingezet (maatregelen)?
- Veiligheid tegen welke prijs?
- In welk tijdsbestek (hoe urgent)?

De vragen naar hoeveel veiligheid genoeg is en tegen welke prijs kunnen we niet kwantificeren, omdat ze moeilijk meetbaar zijn en ook niet eenduidig zijn af te leiden uit de verkiezingsbeloften van partijen. Men benadrukt nu eenmaal zelden de kosten en negatieve gevolgen van de beleidsvoorstellen in een verkiezingsprogramma. Dat zou uitsluitend de politieke tegenstanders van ammunities voorzien. Baldwin stelt echter niet de vraag: 'Wie is verantwoordelijk voor het waarborgen van veiligheid?' En toch is dat een politiek relevante dimensie, omdat het refereert aan het vertrouwen dat mensen hebben in elkaar, in de overheid, in politieke partijen of in God. We houden zo vijf elementen over waarop we het politieke discours hebben geanalyseerd:

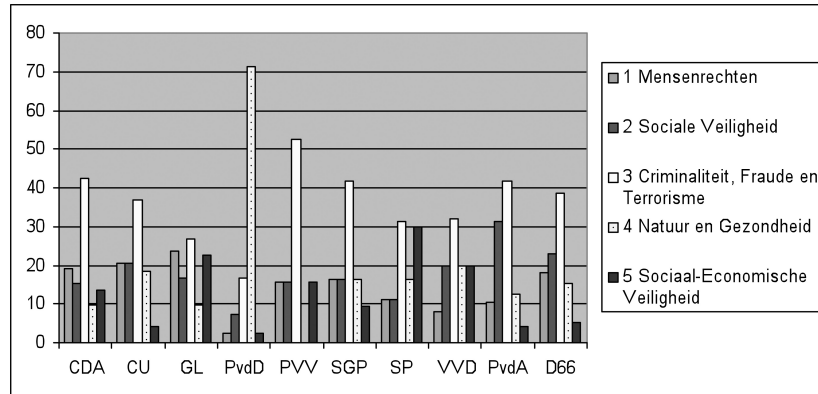
84 B. KAAL, I. MAKS, A. VAN ELFRINKHOF EN A. KROUWEL

- thema's
- slachtoffers/beschermden
- beschermers/verantwoordelijken
- veroorzakers/daders
- maatregelen/middelen

Om de verschillen tussen partijen bloot te leggen, hebben we in dit onderzoek de verkiezingsprogramma's uit 2006 van de tien politieke partijen in de Tweede Kamer geanalyseerd. Bovendien hebben we de resultaten vergeleken met de inhoud van de verkiezingsprogramma's van 1946–2003. Zo kunnen we ook de mate van groeiende urgentie in kaart brengen.

Waar staat veiligheid voor in verkiezingsprogramma's?

Hoeveel aandacht besteden Nederlandse politieke partijen aan veiligheid? Hoe relevant vinden zij veiligheid? Een handmatige codering van de programma's op tekstfragmenten over veiligheid geeft kwantitatief aan welk percentage van de programma's over veiligheid gaat. D66 is de partij die met slechts 10 procent het minste aandacht besteedt aan veiligheid (en/of bedreigingen), terwijl de PvdD en de PVV ruim de helft van hun programma aan veiligheid besteden. Maar ook GL besteedt meer dan de helft van zijn programma aan veiligheid, gevolgd door de VVD met ruim 40 procent. De SP wijdt nog ruim 30 procent van het programma aan veiligheidsvraagstukken, terwijl CDA, CU en de PvdA slechts op 20 procent uitkomen. Iedereen is het eens over het belang van veiligheid, maar het wordt interessant als we kijken naar welke thema's partijen erbij betrekken. Het veiligheidsvraagstuk bleek te worden genoemd in relatie tot 22 onderwerpen, die we – voor het overzicht – hebben teruggebracht tot vijf clusters (Hooghe e.a. 2002):

Tabel 1. Aandacht in verkiezingsprogramma's voor veiligheidsvraagstukken in aantallen referenties per cluster.

1. mensenrechten (onder andere vrijheid van meningsuiting, integratie en immigratie);
2. sociale veiligheid (onder andere betrokkenheid, vandalisme, openbare ruimte, respect);
3. criminaliteit/fraude/terrorisme (onder andere inbraak, terrorisme, internationale veiligheid);
4. natuur en gezondheid (onder andere voedsel, milieu);
5. sociaal-economische veiligheid (onder andere werkvloer, sociale zekerheid).

Uit tabel 1 blijkt dat er grote onderlinge verschillen zijn in de onderwerpen die partijen relateren aan veiligheid. Die verschillen houden verband met hun ideologische karakter. Zo heeft de PvdD vrijwel uitsluitend aandacht voor veiligheidsthema's in het cluster natuur en gezondheid, mede omdat we dieren onder natuur hebben gevat, maar vooral omdat de veiligheid van levende wezens het primaire doel is van de partij. Het valt op dat GL op dit thema laag scoort. Hoewel deze partij vaak refereert aan het thema natuur en gezondheid, doet zij dit niet expliciet in relatie tot veiligheid. De PVV scoort als

verwacht zeer hoog op het thema criminaliteit, fraude en terrorisme. Opvallend is weer dat dit ook bij alle andere partijen het meest genoemde veiligheidsthema is, zelfs bij GL, PvdA, SP en D66. Het is duidelijk dat vraagstukken van openbare orde domineren bij zowel linkse als rechtse partijen wanneer zij spreken over veiligheid. Alleen bij de SP en GL zien we een grotere spreiding over thema's, waarbij er ook veel aandacht is voor sociaal-economische veiligheid en mensenrechten. De PvdA geeft ook relatief veel aandacht aan sociale veiligheid.

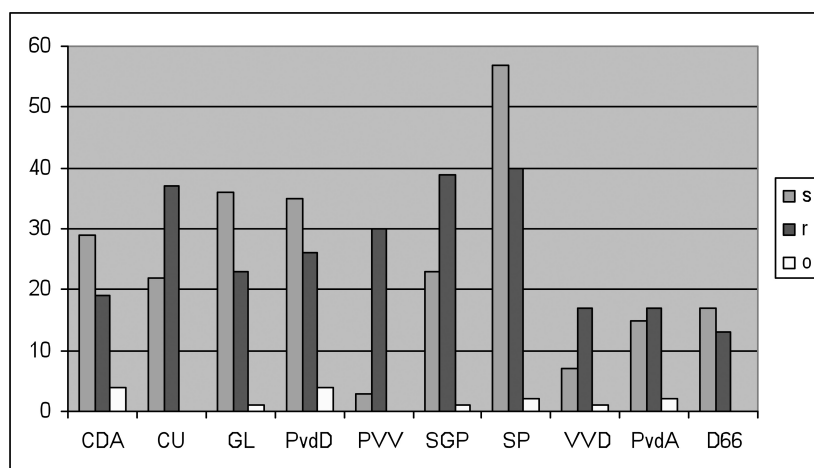
Behalve aandacht voor onderwerpen, is het vanuit ons theoretisch raamwerk ook belangrijk om onderscheid te maken tussen de verschillende actoren: (1) daders/veroorzakers van onveilige situaties, (2) beschermers tegen onveiligheid en (3) slachtoffers of diegenen die beschermd moeten worden. We hebben voor elke partij gekeken waaraan zij de meeste aandacht besteden. Duidelijk wordt dan dat alle partijen het meest praten over beschermers. Het verkiezingsprogramma is blijkbaar de plek om burgers bescherming aan te bieden tegen onveiligheid. Vaak is die beschermer de overheid, met name politie, justitie en andere ordehandhavers. Opvallend is dat GL, de PvdA en D66 beduidend meer bescherming zien in internationale samenwerking dan de anderen. De PvdD is van mening dat de overheid wel veel verantwoordelijkheid heeft voor het bevorderen van veiligheid (van dieren), maar dat diezelfde overheid eveneens een veroorzaker is van onveiligheid.

Na de beschermers gaat de meeste aandacht uit naar slachtoffers. Vooral de linkse partijen SP en GL, en de PvdD en de CU refereren relatief veelvuldig aan slachtoffers in hun programma. Inhoudelijk is ook hier weer een duidelijk patroon te herkennen. De SP neemt het vooral op voor mensen die beschermd moeten worden tegen economische bedreigingen, de PvdD wijst vooral op dieren en het milieu die beschermd moeten worden, en GL besteedt veel aandacht aan internationale slachtoffers zoals asielzoekers en derdewereldlanden. Voor de veroorzakers van onveiligheid hebben de partijen weinig aandacht.

De PVV en de VVD noemen bijna uitsluitend criminelen als veroorzakers, terwijl voor GL en de PvdA de oorzaak vooral moet worden gezocht in sociaal-economische omstandigheden. Deze linkse partijen tekenen daarbij aan dat er rekening gehouden moet worden met de mogelijkheid dat daders zelf slachtoffer kunnen zijn van sociaal-economische achterstand. De rechtsstaat hoort daarom ook te zorgen voor de daders. Vager wordt het bij de SGP. Daar blijven veroorzakers onbenoemd en is er geen enkele redenering te ontdekken over wie er nu onveiligheid veroorzaakt en waarom. Voor de SGP is het geloof de basis voor vertrouwen en veiligheid, maar het is niet duidelijk waar onveiligheid vandaan komt.

Naast thema's en actoren zijn de maatregelen geanalyseerd waarmee de politiek veiligheid wil bieden. Er zijn in totaal 286 maatregelen gecodeerd in de verkiezingsprogramma's. Om het overzichtelijk te houden, hebben we al deze maatregelen ingedeeld naar maatregelen die regulerend zijn (r), maatregelen die spontaniteit bevorderen (s) en een categorie overig (o).

r: Regulering heeft betrekking op regelgeving en sturing van bovenaf. Er is dus een top-downrelatie waarbij een actor anderen kan voorschrijven hoe een activiteit moet verlopen. Regulering wordt dus gekenmerkt door maatregelen die de bewegingsvrijheid beperken. Er is toezicht op de overtreding, dus er kunnen sancties worden opgelegd aan diegenen die zich niet aan de regels houden. Het gaat hier dus niet alleen om politie en justitie die de orde handhaven, maar ook om een toenemend aantal toezichthouders die een oogje in het zeil moeten houden (Baarsma 2005). Voorbeelden van regulering (repressieve en curatieve maatregelen) zijn het bordeelverbod, straatverbod, het opleggen van aso-bonnen, beperking stemrecht niet-Nederlanders, en repressieve maatregelen zoals straffen, bekeuren, verbieden, opsluiten.

Tabel 2. Regulerende/repressieve (r) versus spontane/preventieve (s) maatregelen in absolute aantallen. (o) = overig.

s: Spontaniteit wordt gekenmerkt door een omgekeerde relatie: er is een bottom-upverhouding waarbij iedereen zich mag uiten en gedragen naar eigen inzicht, binnen een basisrechtsstaat. Het gaat hierbij om preventieve maatregelen, stimulering van spontaniteit en randvoorwaarden scheppen voor een samenleving waarin men zich veilig kan ontwikkelen. Bij spontane acties hebben actoren een grote mate van vrijheid. Spontaniteit gaat uit van sociale zelfregulering. Als voorbeelden voor spontaniteit (preventieve, stimulerende maatregelen) moet men denken aan onderwijs en voorlichting, afschaffen identificatieplicht, opvoedingsondersteuning, sociaal werk, hulp bieden, economisch ondersteunen, subsidiëren, legaliseren en ruimte creëren.

In tabel 2 is te zien dat er in absolute aantallen maatregelen grote verschillen bestaan tussen de partijen. Vooral de SP komt met een groot scala aan maatregelen in de preventieve zin, maar ook in regulerende/repressieve zin. De SP is duidelijk de partij die het meest wil doen aan *social engineering*. De socialisten stellen meer dan honderd maatregelen voor. De VVD heeft – zoals het een liberale partij betaamt – de minste aandrang om van alles te regelen en komt slechts met 25 maatregelen om de veiligheid te bevorderen. De PVV heeft vrijwel alleen maatregelen in petto in de repressieve zin. Zo doemt een duidelijke waterscheiding op tussen die partijen die naar verhouding meer stimulerende maatregelen voorstellen (GL, SP, D66, CDA, PvdD) tegenover partijen met meer regulerende maatregelen (PVV, SGP, CU, VVD en PvdA). Opvallend is ook dat de traditionele coalitiepartijen (PvdA, VVD, D66 en in mindere mate CDA) beduidend minder neiging tot sturing hebben dan de permanente oppositiepartijen.

Om te zien in welke mate dit beeld structureel is, hebben we ook een inhoudsanalyse gedaan van alle Nederlandse verkiezingsprogramma's van 1946 tot 2003. Daaruit blijkt sinds de jaren tachtig een aardverschuiving naar repressieve maatregelen om orde te handhaven. Vanaf de jaren zeventig begint allereerst het programma van de VVD over te hellen naar meer repressie, en vanaf 1981 en 1982 zijn ook het CDA en de PvdA opgeschoven naar meer nadruk op repressie van ongewenst gedrag. Vooral de VVD maakt een zeer grote ruk naar de repressieve kant; zeker vanaf de jaren tachtig profileert deze partij zich het meest op het afdwingen van veiligheid door regulering. Ook het CDA maakt vanaf de jaren tachtig een beweging door van steeds meer nadruk op repressie en straf in plaats van het ondersteunen en opvoeden van burgers.

Voorafgaand aan de jaren zeventig zien we een omgekeerde verschuiving naar spontaniteit bevorderende maatregelen. Vanaf 1959 gaan alle partijen meer nadruk leggen op de 'zachte kant' van het staatsoptreden, waarbij opvoeding en stimulering van gewenst gedrag vooropstaan. Vanaf de jaren zeventig blijft de PvdA nog lange tijd de

partij die de meeste nadruk legt op stimulerende en ondersteunende maatregelen. De voorlopers van het CDA (de CHU, ARP en KVP) stellen al sinds de jaren zestig gestaag minder stimulerende en ondersteunende maatregelen voor. De resultaten laten zien dat alle partijen minder nadruk zijn gaan leggen op thema's als bevordering van mensenrechten, onderwijs, cultuur, sociale rechtvaardigheid en vrede, en meer oog hebben voor de noodzaak van repressief staatsoptreden en regulering. Met name na de opkomst van Fortuyn in 2002 zien we een sterk stijgende lijn naar een meer repressieve aanpak in plaats van stimulering van gewenst gedrag via opvoeding en cultuur. De vraag is nu: vinden we dit patroon van codering ook terug als we de programma's aan een kritische lezing onderwerpen?

Wereldbeeld, mensbeeld en ideologie

Voor een diepere inhoudsanalyse gaan we interpretatief op zoek naar de betekenis van de taal van de verkiezingsprogramma's van 2006. Hierbij worden de programma's geanalyseerd om de overkoepelende beeldvorming (*frames*) uit de tekst te halen. Het in het programma geschetste beeld is de basis waarop de partijvisie en het partijbeleid worden onderbouwd. Bijvoorbeeld: als 'we' niet bang zijn, dan hoeven we het ook niet over repressie te hebben (GL); als 'we' zwaar ontevreden zijn, dan moet er drastisch iets veranderen in de relatie politiek en burger (PVV en in mindere mate D66); als 'we' ons ernstige zorgen maken dan moet de overheid die zorgen wegnemen. Daartegenover staan coalitiepartijen die verantwoordt dat hun beleid goede dingen heeft gebracht, maar dat is geen garantie voor de toekomst (CDA). Het beleid moet mee veranderen met binnenlandse en internationale verhoudingen en technologische ontwikkelingen. Van belang in de constructie van deze *frames* zijn: wereldbeeld (1), mensbeeld (2) en doel van de partij in relatie tot veiligheid (3).

Het wereldbeeld en het mensbeeld vormen de basisargumenten voor het doel van een partij. Omdat veiligheid een algemeen doel is

van alle partijen, is er ook een inventarisatie gemaakt van hun beeld van veiligheid. Het wereldbeeld is vooral gehaald uit de introductieparagrafen van de verkiezingsprogramma's. Daarin schetsen alle politieke partijen (met uitzondering van de PVV) een beeld van hoe 'wij' in Nederland tegenover de samenleving staan, of we tevreden zijn en waar we ons zorgen over (moeten) maken. Met hun wereldbeeld en bijbehorende argumenten proberen politieke partijen op een overtuigende manier hun prioriteiten te verantwoorden, waaronder dus ook die op het gebied van veiligheid. We gaan daarom op zoek naar de coherentie en logica tussen het empirische wereldbeeld en mensbeeld (rede) en de voorgestelde maatregelen die samen de ideologie overeind moeten houden.

Ook kijken we of een partijprogramma met dat wereldbeeld een appel doet op de rede of op veronderstelde gevoelens (sentiment) waarbij weinig argumentatie nodig is om de maatregel te onderbouwen. Volgens Baldwin (1997) moeten we vooral oppassen voor de op sentiment gebaseerde politieke retoriek, omdat niet altijd duidelijk is hoe die partij zal handelen als zij eenmaal aan de macht is. Een dergelijke partij zal het ook niet nodig vinden zich duidelijk te verantwoorden voor beleidskeuzes. Die waarschuwing geldt vooral voor de VVD en de PVV, omdat zij voor hun verkiezingsprogramma's van 2006 voor een andere tekstvorm hebben gekozen, de vorm van een tabloid met korte 'nieuwsberichtjes' (VVD) en een opsomming van maatregelen (PVV). In die tekstgenres is argumentatie niet gebruikelijk.

Het begrip 'veiligheid' speelt door de *frames* van alle partijen heen als een overkoepelend doel van de politiek. De verschillen in wereldbeeld zijn groot. Uit de vergelijking ten aanzien van veiligheid komt een duidelijk verschil naar voren tussen een libertair en een autoritair mens- en wereldbeeld. Dit betreft vooral de rol van de overheid: van sommige partijen moeten de sociale, politieke en/of economische structuren worden aangepakt om veiligheid te vergroten, terwijl voor andere partijen (vooral de PVV) de mensen zelf harder moeten worden aangepakt. GL staat duidelijk aan de libertaire kant en benadrukt

consequent dat de vrijheid en gelijkheid van individuen voorop moeten staan. De PvdD ziet vooral gelijke rechten, en dus veiligheid, voor alle levende wezens als haar doel. Ook de vvd komt aan de libertaire kant te staan, want niet het individu moet per se hard worden aangepakt, maar de overheid moet de economie stimuleren. De vvd stelt dat een gezonde economie de primaire voorwaarde is voor een veiliger samenleving.

Ook de PvdA en de sp zien het aanpakken van structurele problemen als primaire taak voor de overheid om veiligheid te bieden. Als ongelijkheid wordt voorkomen, wordt de samenleving een stuk veiliger. Soms lijkt de PvdA wat ongemakkelijk te hinken tussen een roep om harde maatregelen en haar traditionele hang naar zelfbeschikking van de burger. Deze tussenpositie wordt overtuigender ingenomen door het cda en de cu met hun pleidooi voor zowel een strenge aanpak van burgers als het stimuleren van het 'maatschappelijk middenveld' en de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Bij de pvv is de zelfredzaamheid afwezig. De overheid en met name de repressieve instrumenten van de staat (politie en justitie) moeten stevig ingrijpen om burgers weer in het gareel te krijgen. Bij de sgp zijn noch de mens noch de economische structuren relevant: de samenleving wordt veiliger en beter als we ruimte maken voor geloofsbelijdenis en het gezin als hoeksteen van de samenleving. 'Zelfbeschikking is een dwaze misvatting' volgens de sgp.

Deze inhoudsanalyses zijn op een vrij intuïtief model gebaseerd om een globaal beeld te krijgen van welke thema's partijen in verband brengen met hun doel om veiligheid te kunnen bieden. We hebben geconstateerd dat veiligheid met vele andere thema's in verband wordt gebracht en dat onveiligheid wordt gebruikt als argument om spontaniteit beperkende maatregelen op te leggen. Maar vinden we dat beeld ook terug in de woorden die worden gebruikt om partijstandpunten neer te zetten? Hiervoor kijken we naar de frequentie van bepaalde woorden in verkiezingsprogramma's, en dan met name naar de passages over veiligheid.

Onder de gebruikte werkwoorden zien we dan duidelijk een voorkeur voor woorden met een regulerende betekenis. De top 4 wordt gevormd door werkwoorden als *afschaffen*, *bestrijden*, *aanpakken* en *verbieden*. Ook de veelvoorkomende werkwoorden *ingrijpen*, *inzetten*, *opsporen*, *straffen* en *opleggen* verwijzen naar een repressieve houding. Er zijn slechts enkele werkwoorden die redelijk vaak voorkomen die meer preventief zijn en een stimulerende houding impliceren: *bevorderen*, *bijdragen*, *stimuleren* en *beschermen*. De verkiezingsprogramma's hebben daarmee over het algemeen een dominante repressieve, en veel minder een stimulerende toon. Van de meest voorkomende zelfstandige naamwoorden staat *criminaliteit* bovenaan, gevolgd door *overlast* en *bestrijding*. Ook zien we hoog in de ranglijst zelfstandige naamwoorden als *misdrijf*, *dader*, *verbod*, *vervolging*, *dreiging* en *geweld*. Zelfstandige naamwoorden die dominant zijn in het politieke discours met betrekking tot een stimulerende houding zijn *antidiscriminatie*, *mensenrechten*, *welzijn*, *(kinder)opvang*, *privacy* en *cultuur*. Maar wederom moeten we vaststellen dat het discours veel zwaarder beladen is met zelfstandige naamwoorden met een repressieve regulerende, dan met een stimulerende en verzorgende lading.

Vooraf de stimulerende woorden gaven een bevestiging van de inhoudsanalytische resultaten op spontaniteit per partij. Ook hier scoort de SP hoog op zowel stimulerende als regulerende woorden, wat blijkt geeft van haar voorkeur voor *social engineering*. De analyses van de programma's van de VVD en de PVV zijn vanwege het andere genre moeilijk vergelijkbaar, maar toch was er de overeenkomst dat het PVV-programma veel restrictieve woorden bevatte, evenals dat van de PvdD, die de hoogste score heeft op regulerende woorden. GL scoort het hoogst op stimulerende woorden.

Dominante scheidslijn

Uit dit empirisch onderzoek komt bovenal naar voren dat het thema veiligheid in de politiek topprioriteit heeft, bij alle partijen – al heeft iedere partij een eigen interpretatie van het concept veiligheid. De handgecodeerde inhoudsanalyse laat zien dat er grote verschillen zijn in de hoeveelheid referenties aan veiligheidsvraagstukken, waarbij de PVV bijna in kwantitatieve zin het gehele programma wijdt aan (on)veiligheid en D66 slechts een klein deel. In het dagelijkse publieke debat tussen deze partijen zien we dat ook.

We concluderen ook dat er een algemene toename is van de nadruk op repressieve regulering van de samenleving, en minder nadruk op het ondersteunen en stimuleren van burgers. Alle partijen benadrukken steeds meer een krachtig ingrijpen en komen met veel voorstellen hoe het ongewenste gedrag van burgers tegen te gaan en hoe overtredingen te bestraffen. Er is een duidelijke verschuiving zichtbaar van de *nurturing parent*-moraal, die goed gedrag stimuleert en beloont, naar een *strict father*-moraal, die reguleert, afdwingt, handhaaft en straft. Met verschillende methoden van inhoudsanalyse, *conceptual framing* en woordanalyse hebben we bekeken hoe deze verschillende benaderingen om veiligheid in de publieke ruimte te vergroten tot uiting komen in de verkiezingsprogramma's van 2006.

De spanning tussen een politiek van regulering en spontaniteit, tussen securisatie en vrijheid van handelen, zien we duidelijk terug in de partijprogramma's. De positionering van politieke partijen op deze thema's lijkt het meest overeen te komen met de posities op de autoritair-libertaire as. Deze as valt slechts beperkt samen met de klassieke links-rechtsas. De libertaire versus autoritaire as is langzamerhand de dominante scheidslijn in de Nederlandse politiek geworden en heeft de traditionele partijcompetitie over sociaal-economische thema's verdrongen. Een meer interpretatieve analyse gaf deze tegenstelling wat meer invulling en diepgang, waarbij dui-

delijk verschillende mens- en wereldbeelden naar voren kwamen. De pvv en deels de PvdD zien een wereld vol bedreigingen en onheil, terwijl andere partijen als D66 en GL de wereld beschouwen als een open ruimte waarin individuen allemaal kansen hebben en vrije keuzes kunnen maken als er gelijke rechten zijn. De woordfrequenties bevestigen het beeld van dominantie van het autoritaire politieke discours en ook de verschillen in benadering tussen de partijen. De inhoudsanalyses en de diepere betekenisanalyse op woordniveau geven een overtuigend zicht op het belang en de glibberigheid van veiligheid als politiek thema. Helder is ook het spanningsveld tussen regulering en spontaniteit waarop politieke partijen zich positioneren.

Dit onderzoek is uitgevoerd door medewerkers van het project From Text to Political Positions (Vrije Universiteit Amsterdam, CAMErA). Het onderzoek is een samenwerking tussen de afdelingen Taal & Communicatie en Politicologie en ontwikkelt methoden voor inhoudsanalyse waarin sentiment, perceptie en positionering een rol spelen. De methode moet resulteren in een geautomatiseerde tool voor het analyseren van grote tekstbestanden in de sociale wetenschappen (www2.let.vu.nl/oz/ctl/t2pp/).

DEEL II

Maatregelen voor een veilige openbare ruimte

HOOFDSTUK 6

Verwijderd van de straat

Over veiligheid door gebiedsverboden

Bas van Stokkom

In Nederland groeit de steun voor het aanpakken van overlastgevende jongeren met *Anti-Social Behaviour Orders* (ASBO's). Maar zijn de verwachtingen van gebiedsverboden naar Engels voorbeeld wel zo terecht? Bovendien: verliezen mensen niet hun tolerante vermogens wanneer afwijkende groepen uit het straatbeeld worden verdreven?

In 2004 ontstond er veel ophef toen een groep Marokkaanse jongeren de Amsterdamse Diamantbuurt onveilig maakte. De groep gaf veel overlast, treiterde bewoners, vertoonde weerspanning gedrag en sommigen maakten zich schuldig aan winkeldiefstal. Kamerlid Wilders stelde vragen aan de minister van Justitie en bepleitte 'het groeiende probleem van (Marokkaanse) straatterreur' eindelijk serieus te nemen en daadkrachtig te bestrijden.

Problemen zoals in de Diamantbuurt komen in veel stedelijke wijken voor.¹ Politie, andere professionals en burgers staan vaak machteloos tegenover aanhoudende intimidatie en overlast. Overlastgevend gedrag wordt als een van de ernstigste vormen van onveiligheid

¹ De problemen in de Diamantbuurt zijn inmiddels aanzienlijk minder (zie Bouterlier e.a. 2007).

beleefd, met name in probleemwijken.² In veel Nederlandse steden is de strijd aangebonden met problematische jeugdgroepen en andere groepen die aanhoudend voor overlast zorgen, zoals junks en verslaafde daklozen. Veel steden, waaronder Rotterdam, kennen een zogenoemde persoonsgerichte aanpak, die betrekking heeft op verslaafden, veelplegers, illegalen en overlastgevende jongeren. Zij worden voor de keuze gesteld: een zorgtraject of een strafrechtelijke aanpak. In Amsterdam wordt veel moeite gedaan om de harde kern van 1500 jeugdcriminelen langdurig 'van straat te halen' en deze jongeren door te geleiden naar justitiële inrichtingen.

Veel jongeren die ernstige en aanhoudende overlast veroorzaken, zijn moeilijk aan te pakken omdat aangiftes vaak ontbreken en het strafrecht niet van toepassing is. Veel bewoners en winkeliers vrezzen represailles omdat aangiftes tegen jongeren vaak kwaad bloed zetten. Het achterwege laten van aangiftes kan volgens Van Gemert (2002) funest zijn, omdat de politie van informatie verstoken blijft en daardoor ook niet in actie kan komen. De veroorzakers van overlast krijgen vrij spel. Mede door deze problemen is momenteel de discussie geopend om naar analogie van de *Anti-Social Behaviour Orders* (ASBO's) in Engeland overlastgevende jongerengroepen stevig aan te pakken. Daartoe behoort het individuele gebiedsverbod, waarbij het de jongere voor lange tijd verboden wordt zich op te houden in een nader omschreven gebied. De ASBO's zijn in Engeland omstreden en hebben veel polemische discussies losgemaakt. In Nederland bestaat er niettemin grote politieke druk om deze Engelse strategieën en maatregelen te introduceren, zoals met het wetsvoorstel *Maatregelen bestrijding voetbalvandalisme en ernstige overlast*. Vaak wordt daarbij aangenomen dat de Engelse ASBO's vruchten afwerpen. Zo wordt in

² Wat onveiligheidsgevoelens betreft, scoort het item 'plekken waar jongeren rondhangen' in de politiemonitor 2005 (p. 26) het hoogst. 'Overlast door jongeren' wordt in een jaarlijks bewonersonderzoek door de Amsterdamse politie in grote meerderheid genoemd als probleem dat de politie als eerste dient aan te pakken (Bervoets en Stol 2002).

de tekst *Stadsconferentie Jongenoverlast*³ gezegd: 'In Engeland werkt de ASBO. Daders weten: als ik mij niet aan de afspraken houd, komt het strafrecht in beeld en hangt er een gevangenisstraf boven mijn hoofd.' Ook politici verwijzen met regelmaat naar de veronderstelde successen van de Britse aanpak. De vraag is of deze geluiden gebaseerd zijn op *wishful thinking*.

In dit hoofdstuk worden allereerst de vele moeilijkheden rond de invoering van ASBO's besproken. De vraag is of de Nederlandse variant – het genoemde wetsvoorstel – die problemen zal weten te omzeilen. Betoogd wordt dat de voorgenomen maatregelen veel nadelen met zich meebrengen, maar voor sommige persistente verdachten nuttig kunnen zijn. Voor relatief 'onschuldige' deviante personen zoals bedelaars en daklozen ligt dat waarschijnlijk geheel anders. Bovendien: als deviante groepen uit het straatbeeld worden verdreven, is het de vraag of de bevolking niet het vermogen verliest om tolerante attitudes te ontwikkelen. Het grote publiek geeft overigens regelmatig uitdrukking aan twee behoeften die elkaar moeilijk verdragen: stedelijkheid én veiligheid. Betoogd wordt dat beide van belang zijn.

ASBO's in Engeland

Sinds de Crime and Disorder Act van 1998 wordt in Engeland en Wales antisociaal gedrag in sterke mate bestreden. De *Anti-Social Behaviour Order* (ASBO) uit deze wet is een civielrechtelijke procedure, die politie, lokale overheden en woningcorporaties kunnen aanvragen.⁴ De burgerrechter kan vervolgens beperkingen aan het gedrag van een individu opleggen, zoals wegblijven uit bepaalde gebieden

3 Uitgegeven door het Nicis Institute (www.nicis.nl).

4 Naast de ASBO-regeling heeft de politie onder andere ook de beschikking gekregen over een *Dispersal Order* (personen van straat verwijderen), terwijl de *Curfew Orders* (avondklok) zijn verruimd (Burney 2005, pp. 104–105).

of het verbieden van bepaalde vormen van (wan)gedrag. De eisen voor de bewijslast liggen niet zo hoog als in het strafrecht. Zo is *hearsay* (bewijs van horen zeggen) toegestaan. ASBO's worden vooral ingezet tegen overlastgevende jongeren en jongvolwassenen (zie Flint en Nixon 2006). De politie, lokale overheden en de rechter beschikken daarmee over een middel dat verregaand repressief kan zijn. Het schenden van ASBO-bepalingen geldt namelijk als een strafbaar feit. Er kunnen stevige straffen worden opgelegd tot maximaal vijf jaar gevangenisstraf voor een volwassene en twee jaar voor een minderjarige. Velen vatten deze civiele procedure op als een oneigenlijke manier om gedrag te criminaliseren.

In veel gemeenten zijn 'ASBO-experts' aan het werk: zij onderzoeken klachten, bundelen informatie en bewijzen, en stellen ASBO-aanvragen op. Zij stellen ook vaak voor om een ASBO toe te voegen aan een strafrechtelijke sanctie indien er sprake was van antisociaal gedrag in het verleden. Cijfers in Manchester en Nottingham tonen aan dat deze *post-conviction* ASBO's grotendeels verantwoordelijk zijn voor de toename van het aantal ASBO's. De ASBO wordt zo vooral benut om persistente daders te controleren en te sanctioneren (Burney 2005; ook Koffman 2006).

Hoe pakken de ASBO's nu uit in de praktijk? Een relatief klein onderzoek van Koffman in Brighton leert dat in ongeveer de helft van de gevallen de ASBO 'terecht' werd opgelegd. Terecht in de betekenis van een 'passend antwoord' op persistent en ernstig overlastgevend gedrag en met het oog op bescherming van bewoners. De bewuste overlastgevers hebben het leven van hun burens of van andere benadeelden inderdaad 'tot een hel' gemaakt. Het is opvallend dat ASBO-bepalingen veel worden overtreden, wat ook weer niet verwonderlijk is omdat er weinig toezicht is op gebiedsontzeggingen. Een breed evaluatieonderzoek ontbreekt nog, maar een voorlopige evaluatie van het Home Office laat verontrustende cijfers zien: 42 procent van de bepalingen wordt overtreden (Campbell 2002). In de studie van Koffman was in 18 van de 25 zaken sprake van een ASBO-

schending.⁵ Volgens Burney bestaat er een zekere tendens dat de politie liever ASBO's oplegt dan gewone sancties, omdat de hoge kans op niet-nakomen haar verzekert van strafrechtelijke vervolging. Verder blijkt dat bijna een kwart van de personen die een ASBO kreeg opgelegd, in de gevangenis belandt (gewoonlijk voor korte tijd; relatief veel jongvolwassenen). Daarbij moet worden aangetekend dat het in veel gevallen om recidivisten gaat die zonder een ASBO sowieso voor delicten vervolgd zouden worden (Burney 2005, p. 95). Hoe dan ook: ASBO's kunnen op slinkse wijze worden benut, bijvoorbeeld wanneer politieagenten bij voorbaat weten dat de overlastgevers in kwestie de bepalingen niet zullen of kunnen nakomen (Pakes 2005). Volgens Koffman (2006) zijn rechters echter wel terughoudend om zware straffen op te leggen.

Er bestaat grote lokale variatie in het opleggen van ASBO's en verwante maatregelen: de stad Manchester had tot eind 2004 ruim 600 ASBO's opgelegd. Het hele district Thames Valley, waar het politiewerk in het teken staat van *restorative justice* (herstelrecht), had tot die tijd slechts 69 ASBO's opgelegd. Vooral de politieke cultuur en het politiebeleid bepalen hoe antisociaal gedrag wordt aangepakt (Burney 2005, p. 167). Volgens Edwards (2002) bestaat er in de lokale partnerships van veiligheidsprofessionals niet veel enthousiasme om ASBO's op te leggen; het contact met de bevolking kan er niet door worden verbeterd. De illusie wordt gevestigd dat het mogelijk is complexe en veelgelaagde problemen, zoals drugsgebruik en straatprostitutie en het gebruik van de publieke ruimte door de jeugd, door punitieve interventies aan te pakken. Een struikelblok is dat klachten van bewoners over antisociaal gedrag vaak meteen naar de politie gaan.

5 Deze cijfers staan in schril contrast met de gegevens die in de Memorie van Toelichting van het wetsvoorstel 'Aanwijzingen ernstige overlast' over Rotterdamse gebiedsontzeggingen naar voren worden gebracht (p. 27). Van de ruim 3000 gebiedsverboden die in 2002-2003 zijn opgelegd, zou er slechts in 125 gevallen sprake zijn geweest van een 'negeren'.

Ook tijdens het bewonersoverleg gaat menigmaal direct een voorkeur uit naar ASBO's, en niet naar drangmaatregelen (zoals contracten) of mediation.

ASBO's worden voorts aan zeer uiteenlopende personen opgelegd: jongeren, huurders, drank- en drugsgebruikers, mensen met psychische problemen, prostituees, dak- en thuislozen, bedelaars, waaronder veel verslaafden. ASBO's hebben vooral een sterke *street cleansing*-functie (Burney 2005): lokale gemeenschappen van onwenselijke groepen bevrijden. Moore (2008) schetst in een casestudie hoe ASBO's tegen een klein aantal dak- en thuislozen zijn toegepast in een Engels universiteitsstadje. De eerste resultaten leken positief: de klachten van het publiek verminderden en het aantal daklozen op straat nam behoorlijk af. Niettemin trad er verplaatsing op van het probleem naar andere centrumgebieden. In reactie daarop besloot de gemeente om voor steeds meer stadsdelen *Dispersion Orders* op te leggen. Na twee jaar constant naar andere gebieden te zijn verdreven, kwamen de dak- en thuislozen uiteindelijk toch weer op de oude plek in het centrum terecht.

Ook uit deze casestudie blijkt dat omwonenden die in publieke bijeenkomsten samen met de politie problemen kunnen identificeren en prioriteiten bij de aanpak kunnen vaststellen, sterk aandringen op het aanvragen van ASBO's. Volgens Moore vraagt het publiek keer op keer aan de politie om dak- en thuislozen uit de buurt te verdrijven. Aldus is vooral bij de politie onvrede ontstaan om deze dwangmatige aanpak steeds maar weer voort te zetten. Maar indien de politie die kritiek naar buiten brengt, wordt zij door bewoners prompt beschuldigd van 'soft policing'.

Volgens Burney en vele anderen stelt de ASBO-regeling overheden in staat om de vraag naar onderliggende problemen en behoeften te ontlopen. Het grootste probleem is dat jongeren en jongvolwassenen die met leerachterstanden, verslaving, huiselijk geweld, ADHD of andere psychische problemen te maken hebben en hulp behoeven, ASBO's krijgen opgelegd. In veel gevallen hebben deze problemen

betrekking op het hele gezin en laten hulpinstanties het afweten (Koffman 2006). Om soortgelijke redenen acht Pakes (2005) het opleggen van ASBO's tamelijk zinloos; er gaat geen prikkel tot gedragsverandering van uit. Het ASBO-beleid dient als excuus om niet meer in te zetten op hulpverlening en begeleiding en kan leiden tot een verdere maatschappelijke tweedeling, mede omdat de retoriek van hard aanpakken vatbaar is voor populisme. Collectieve problemen worden individueel afgewikkeld. Het ligt meer voor de hand om samen te werken en vertrouwen op te bouwen met bewoners die met wangedrag te maken hebben.

ASBO-achtige maatregelen in Nederland

Steeds meer Nederlandse politici en bestuurders lijken bestaande gebiedsverboden en samenscholingsverboden intensiever te willen gebruiken.⁶ CDA-Kamerlid Sybrand van Haersma Buma heeft voorgesteld om hardnekkige graffitischrijvers een gebiedsverbod op te leggen (*Nederlands Dagblad*, 29 augustus 2009). In zijn ogen zet het beboeten van spuitbuskunstenaars maar weinig zoden aan de dijk. De daders kunnen de boete vaak niet betalen en blijven spuiten in hun buurt. Volgens Van Haersma Buma kan een gebiedsverbod helpen, aangezien het graffiti-spuuters er juist om gaat op hun eigen terrein hun sporen achter te laten. 'Ze kunnen dan niet meer stoer doen in hun eigen gebied.' Het verbod kan wat hem betreft gaan gelden voor een fors deel van een gemeente, bijvoorbeeld het centrum van Amsterdam.

Mogelijk zal Nederland de komende jaren met een variant van de Engelse 'ASBO-mania' worden geconfronteerd. Zoals gezegd, bestaat er grote politieke druk om deze Engelse strategieën en maatregelen te introduceren. De wet *Maatregelen bestrijding voetbalvandalisme*

6 Zie de berichtgeving op de website van het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV).

en ernstige overlast zal zeer waarschijnlijk worden ingevoerd. Het wetsvoorstel biedt de burgemeester en de officier van justitie extra bevoegdheden om notoire overlastgevers aan te pakken en structurele ernstige overlast te bestrijden. Het betreft aanhoudende orde versturende gedragingen die elk op zich wellicht niet altijd even ernstig zijn, maar die door hun voortduren een directe aantasting vormen van de veiligheid en leefbaarheid van bewoners. In de Memorie van Toelichting wordt geconstateerd dat een beperkte categorie veroorzakers van ernstige aanhoudende overlast niet met bestaande bestuurlijke en strafrechtelijke middelen kan worden aangepakt. Zo kan het Openbaar Ministerie momenteel geen gedragsmaatregel opleggen. Tegelijkertijd zou voorlopige hechtenis weer een te zwaar middel zijn. De burgemeester en de officier van justitie krijgen daarom nieuwe bevoegdheden toegekend. De eerste krijgt de 'bevelsbevoegdheid' om een gebiedsverbod op te leggen dat kan worden aangevuld met een meldingsplicht. Doel is handhaving van de openbare orde. De officier van justitie kan in afwachting van en vooruitlopend op de uitspraak van de rechter een gedragsaanwijzing geven aan een verdachte. Dat kan in de vorm van een gebiedsverbod, een contactverbod, een meldingsplicht dan wel een begeleidingsplicht waarbij de verdachte verplicht wordt in contact te blijven met bijvoorbeeld de verslavingszorg of de jeugdhulpverlening. Het doel van de gedragsaanwijzing is strafbaar gedrag dat belastend is voor buurtbewoners onmiddellijk te voorkomen of te beëindigen. Deze maatregel is ook te benutten om slachtoffers en getuigen te beschermen tegen mogelijke intimidatie. Handelen in strijd met het opgelegde bevel of de gedragsaanwijzing wordt strafbaar gesteld.

Beide nieuwe bevoegdheden staan sterk in het teken van preventie en proactie: 'Door een meer gevarieerde aanpak in een vroeger stadium kan aanhoudend strafbaar gedrag worden voorkomen. Het gaat hier als het ware om een "korte klap aan de voorkant", die vanwege de snelheid en vroegtijdigheid een goede aanvulling vormt op de reeds beschikbare strafrechtelijke bevoegdheden' (Memorie van

Toelichting p. 21). In een toelichting van de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken (TK 2007–2008, 31 467, nr. 3) beklemtonen zij dat de nieuwe vorm van gebiedsverbod aanzienlijk langer kan duren dan bestaande gebiedsverboden die momenteel door middel van de Gemeentewet of de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) worden opgelegd. Binnen het bestaande instrumentarium is het samenscholingsverbod een algemeen verbod dat voor iedereen geldt; overtreding daarvan is ook geen misdrijf. Deze openbareordemaatregelen worden alleen ten tijde van een (dreigende) ordeverstoring toegepast. De duur van de maatregel moet direct gekoppeld zijn aan de dreigende situatie voor de openbare orde, en mag daarom niet onevenredig lang zijn.⁷ De nieuwe wet daarentegen voorziet in een individueel bevel dat ongewenste groepsvorming in een bepaald gebied tegengaat. De maatregel is niet gericht tegen de groep als zodanig, maar tegen een of meer personen in de groep. Er hoeft dus geen sprake te zijn van samensholling in de zin van de APV. Er moet wel sprake zijn van ‘ernstige vrees voor verdere verstoring van de openbare orde’.

Het gaat dus om extra preventieve bevoegdheden die over een lange periode gelden, en die de leemtes in bestaande bevoegdheden moeten opvullen. Zo kan de burgemeester langdurige gebiedsverboden van maximaal drie maanden opleggen, met de mogelijkheid tot verlenging tot maximaal negen maanden indien een persoon de openbare orde herhaaldelijk ‘groepsgevijs’ heeft verstoord. Onder omstandigheden kunnen de maatregelen van de burgemeester ook van toepassing zijn op 12-minners (het gaat dan om een bevel gericht aan de ouders). In de toelichting verwoorden de ministers een concreet voorbeeld:

‘Een aantal personen bevindt zich regelmatig en langdurig op bepaalde openbare plekken in een wijk. Hun gedrag kenmerkt zich door onverantwoord rijgedrag, geluidsoverlast, openbare dronkenschap,

⁷ Zie ook de brief van de minister van BZK aan de Tweede Kamer, 4 juni 2009.

het rondhangen in portieken, zich agressief gedragen tegenover omwonenden en het uitschelden en lastigvallen van voorbijgangers. De aanwezigheid van de betrokkenen in de wijk dient geen redelijk doel en leidt tot een optelsom van incidenten en klachten bij omwonenden. Al met al wordt de orde en rust in het publieke domein ernstig verstoord, waardoor sprake is van een serieus openbareordeprobleem. De burgemeester geeft daarom een gebiedsverbod, waardoor betrokkenen zich een aantal maanden niet mogen bevinden op locaties waar zij overlast veroorzaakten. In een concreet geval kan het gebiedsverbod nog extra kracht worden bijgezet in de vorm van een meldingsplicht. Dit komt erop neer dat de ordeverstoorder wordt verplicht om zich bij een nader aangegeven instantie op een nader aangegeven tijdstip (al dan niet meerdere malen gedurende een langere periode) te melden. (...) De ordeverstoorder krijgt bijvoorbeeld de plicht zich iedere zaterdagavond om 20.00 uur en iedere koopavond om 18.00 uur te melden bij de buurtagent.'

Hoe langdurige gebiedsverboden beoordelen?

Over de effectiviteit en legitimiteit van gebiedsverboden is de laatste jaren veel geschreven. Binnen de Amerikaanse grootstedelijke context hebben Kahan en Meares (1998) een pleidooi gehouden voor gebiedsverboden en verwante maatregelen. Volgens deze auteurs gaat er een sterk signaal van ordeherstel van uit. Door jeugdbendes te verhinderen openlijk hun gezag op straat uit te stralen, wordt het beeld ontkracht dat bendeleden een hoge status in de wijk hebben. Veel jongeren streven participatie na in het nachtelijke straatleven, niet zozeer omdat ze dat intrinsiek waardevol vinden, maar omdat ze menen dat anderen verwachten dat ze dat doen. De avontuurlijke subculturele stijl geniet hoog aanzien. Volgens Kahan en Meares helpt de avondklok jongeren zich van die subculturele druk te ontlasten. De oudere groepsleden hebben minder kans de jongeren met hun gedrag te imponeren. De betreffende verordeningen kunnen volgens

de auteurs tevens het gezag versterken van burgers die actief zijn in bewonersorganisaties. Zij vatten de avondklok en het verspreidingsgebod op als preventieve strategieën, die als goed alternatief kunnen dienen voor de vele valstrikken van rechtshandhaving. Hoofdvraag is: hoe te voorkomen dat teenagers participeren in het nachtleven en de daarbij horende illegale straateconomie? Door een avondklok zou de keuze 'thuis blijven' minder belastend worden. 'Niet op straat zijn' wordt deels verlost van zijn negatieve reputatie.

Niettemin: op grond van de vele problematische Engelse ervaringen zou het naïef zijn te menen dat volwassenen in kansarme wijken na het uitvaardigen van gebiedsverboden automatisch meer toezicht uitoefenen. De Engelse praktijken laten bovendien zien dat de spanningen tussen ouders en jeugdigen ook kunnen toenemen. Wanneer jeugdigen een straat- of uitgaansverbod is opgelegd, verlegt de machtsstrijd zich in zekere zin naar het gezin en mogelijk naar scholen. Ook volgens Noorda en Veenbaas (2006) is het uitvaardigen van gebiedsverboden een moeizame zaak. Het ligt volgens deze onderzoekers meer voor de hand om het gedrag van jongeren te reguleren via sociale contracten met onder andere ouders en omwonenden. Volgens de auteurs lost het wegsturen van jongeren weinig op. De overlast verplaatst zich. Ook het lukraak uitdelen van boetes is weinig zinvol. Het is vruchtbaarder in de relatie met de jeugd te investeren door jeugdfunctionarissen bij de politie aan te stellen.

Een ander probleem is dat een repressieve aanpak van overlastgevende groepen, met name Marokkaanse jongeren, door de betrokkenen en hun ouders kan worden beleefd als een aanval op hun etnische identiteit. Het onderzoek dat Bervoets (2006) heeft verricht naar Marokkaanse jongeren in Gouda, Utrecht en Amsterdam maakt duidelijk dat een harde politieke aanpak tot sociale spanningen en ongeregelde heden in probleemwijken kan leiden en de aanspreekbaarheid van jongeren erdoor vermindert. Voor een effectieve aanpak is de politie sterk afhankelijk van andere partners, het creëren van netwerken en ondersteuning door bewoners.

Daar staat tegenover dat een langdurig verbod een 'gepast antwoord' kan zijn in geval van aanhoudende intimidatie en stelselmatische overlast door een groep. De buurt raakt gedurende een periode verlost van raddraaiers, zodat de rust kan terugkeren. Volgens een recente SCP-studie (Van Noije en Wittebrood 2009) is het beperken van bewegingsruimte van notoire veelplegers door gebiedsverboden al dan niet met een meldingsplicht dan ook geschikt om overlast op specifieke plaatsen en tijden in fysieke zin te verminderen. Maar de auteurs voegen eraan toe dat recidive niet wordt verlaagd als niet ook persoonsgerichte gedragsinterventies worden opgelegd. Het is echter de vraag of het opleggen van langdurige gebiedsverboden in de toekomst steeds gepaard zal gaan met pogingen het gedrag van de overlastgevers te veranderen.

Pogingen bedelaars uit het stadsbeeld te verwijderen

Wat betekent dit nu voor het Nederlandse beleid? Ongetwijfeld zal veel van de (juridische) kritiek op de ASBO's ook op het beleid van gebiedsverboden neerdalen: disproportioneel, ongepast, geen of weinig bewijslast, niet vergezeld gaand met hulpverlening en cursussen, enzovoort.⁸ Er zijn uiteraard veel verschillen (onder andere: in Engeland is het een civiele maatregel, hier is het een bestuurs- en strafrechtelijke maatregel), maar in feite gaat het om forse en langdurige preventieve en proactieve interventies op grond van al dan niet vermeende bescherming van de samenleving. De maatregelen passen ook in de tijdgeest van risicoanalyse en risicobeheersing.

Het is onduidelijk of de nieuwe bevoegdheden ook benut zullen worden om dak- en thuislozen van de straat te houden. Sinds het schrappen van het bedelverbod uit het Wetboek van Strafrecht kunnen gemeenten zelf bepalen of handhaving van een bedelverbod

⁸ Voor een overzicht van juridische bezwaren tegen de ASBO's zie Von Hirsch en Simester 2006.

prioriteit heeft. Veel gemeenten hebben daartoe de lokale APV-bepalingen aangescherpt. In onder meer Rotterdam is het bedelverbod in de APV opgenomen. Wanneer er naar het oordeel van het College van B&W sprake is van overlast – bijvoorbeeld opdringerigheid of het versperren van de doorgang – dan kan het college het verbod voor een bepaalde tijdsduur activeren. Het bedelverbod is dan ook niet voortdurend of op de gehele stad van toepassing.⁹

Een door de Rotterdamse dienst Sociale zaken en Werkgelegenheid uitgevoerd onderzoek ('Zwerven door de ruimte') geeft inzicht in de vormen van overlastgevend gedrag, de veroorzakers en de beleving in het publieke domein.¹⁰ Uit het onderzoek blijkt dat 42 procent van de ondervraagden bij een bezoek aan het stadscentrum overlast ondervindt (30 procent hiervan met enige regelmaat en 10 procent bij ieder bezoek). De groepen die deze respondenten overlast bezorgen, zijn: bedelaars (67 procent), jongeren (58 procent), drugsverslaafden (58 procent), zwervers (52 procent) en alcoholisten (35 procent). Hieruit blijkt dus dat bezoekers van het stadscentrum zich het meest storen aan bedelaars, vooral als die zich opdringerig gedragen. Hoe is dat te verklaren? Tonkens en Van Doorn (2006 [2005]) plaatsen die ergernis binnen het kader van een risicosamenleving die een sterke voedingsbodem heeft voor obsessieve controle. Volgens de auteurs zoekt de 'angstige middenklasse' de oplossing voor de onveiligheid in het controleren van de armen en marginalen. De vroegere caritatieve benadering van bedelaars was geduldiger, terwijl de verwachtingen lager waren.

Moore (2008) wijst op een verwante verklaring: in stedelijke centra zijn daklozen zichtbaarder geworden en daardoor merkt het publiek

9 Overtreding van het verbod wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of een geldboete van de tweede categorie en kan bovendien worden bestraft met openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak. Bron: zie noot 10.

10 Zie Overlegdocument t.b.v. Raad & Commissie: Wijziging Algemeen Plaatselijke Verordening (APV) inzake bedelverbod, 2003, www.bds.rotterdam.nl/content.jsp?objectid=108311.

hun aanwezigheid eerder op. Gingen bedelaars en daklozen voorheen in sterkere mate in de grote massa op, door toerisme en upgrading van steden wordt hun 'anders-zijn' beklemtoond. Daarbij speelt de visuele impact een belangrijke rol in de publieke waarneming van risico's. Ondanks het relatief onschuldige gedrag van de meeste dak- en thuislozen vindt een groot deel van het publiek ze onvoorspelbaar en beangstigend, en worden ze in verband gebracht met gevaarlijke misdadigers. Dat kan volgens Moore psychische processen van demonisering, 'besmetting' en 'vervuiling' in gang zetten, waardoor de slachtoffers geen rechten worden toegekend. Volgens Moore is het verder opmerkelijk dat het publiek zich in het geheel niet stoort aan verwijdering en verplaatsing van daklozen, en nauwelijks belang lijkt te hechten aan hulp en opvang.

De noodzaak van wanordelijke ervaringen

Als het gaat om aanhoudend intimiderende overlastgevers (de 'neighbours from hell') is er wel wat voor de nieuwe maatregelen te zeggen. Maar als het gaat om bedelaars en andere deviante personen die relatief weinig overlast bezorgen (zoals hangjongeren en psychisch labiele personen), ligt de zaak anders. Sterker: steden lijken voor hun vitaliteit een zekere mate van wanordelijk gedrag nodig te hebben. Tegenover de 'ASBO-manie' kan men een heel ander perspectief plaatsen: als gemarginaliseerde personen uit het stadsbeeld verdwijnen, wordt het grote publiek de mogelijkheid ontnomen tolerante attitudes te ontwikkelen.

Veel ruimten worden tegenwoordig bewust ontworpen als *zero friction*-omgeving, als ruimte waarin elke sociale wrijving of verstoring zo veel mogelijk wordt vermeden. Ook toezicht, surveillance en reglementering dragen daaraan bij. De publieke ruimte kan aldus bescherming bieden aan burgers door ongewenste personen die de 'consumerende meerderheid' zouden kunnen afschrikken op afstand te houden. Volgens Lofland en veel andere stadssociologen komt hier-

door de vitaliteit van de stad in het gedrang. Want angst en omzichtigheid lijken de regels te bepalen. Daardoor is het de vraag of de stad nog wel tolerante stedelingen kan voortbrengen die vertrouwd zijn met een wanordelijk en rommelig stadsbeeld en die mensen onbekommerd kunnen aanspreken. Volgens Lofland vereist de omgang in het stadsleven robuuste individuen die de complexiteit van de stedelijke omgeving aankunnen en over voldoende zelfvertrouwen beschikken.

De 'schone en steriele' stad lijkt aldus een aantal contraproductieve effecten met zich mee te brengen. Sommige onderzoekers (Bannister e.a. 2006) wijzen erop dat ergerlijk gedrag sneller uit de hand loopt en escaleert wanneer de publieke angsten over wanorde en overlast toenemen. De angst voor intimiderend gedrag neemt toe naarmate we er onbekender mee zijn. Richard Sennett formuleerde die ontwikkeling al in *The uses of disorder* (1970): wanneer mensen weinig tolerant zijn ten aanzien van wanorde in hun eigen omgeving en zich afsluiten voor stedelijke wanordelijke ervaringen, dan gaan voorvallen en sociale spanningen sneller gepaard met agressief gedrag en wordt dat agressief optreden ook eerder gerechtvaardigd (Sennett 1996 [1970], pp. 44–45). Door pijnlijke confrontaties te vermijden en terug te vallen op vertrouwde en veilige sociale interactie, veroordelen we onszelf tot een labiel en overgevoelig psychisch huishouden waarin weinig plaats is voor tolerantie en het leren omgaan met deviant gedrag.

De onzekerheid die voortspruit uit confrontaties met bijvoorbeeld daklozen, illegalen of een aantal stoere binken kan volgens Sennett heilzaam zijn: die ervaringen stimuleren intellectuele duiding, het herbeschouwen van eigen vooringenomenheden, en men wordt gedwongen de grenzen af te tasten van wat al dan niet te tolereren is. Zelfs pijnlijke ervaringen en verlies van controle kunnen volgens Sennett die weerbaarheid stimuleren. De ervaringen van angst, onzekerheid, verwarring en ongemak bieden emotionele stimuli en nopen creatieve en soepele antwoorden te ontwikkelen.

Kortom: het steriel maken van binnensteden, dikwijls geflankeerd met *zero tolerance* en gebiedsverboden, leidt ertoe dat burgers zich als kasplantjes gaan gedragen. De kunst om met rauwe, niet ordentelijke ervaringen om te gaan, raakt verloren. We worden minder tolerant, eerder angstig en we neigen ertoe op kleine inbreuken fel te reageren.

Behoeftte aan veiligheid én aan stedelijkheid

Tegelijkertijd hebben stadsmensen behoefte aan een veilige omgeving. Zij stellen een publieke ruimte op prijs waar zij zich vreedzaam onder elkaar bevinden en bewegen (Bottoms 2006). Anders dan in kleine gemeenschappen en dorpen, waar zelfs het gedrag van devianten of opvliegende personen voorspelbaar is, heeft de openbare ruimte in steden ‘tekenen van ongevaarlijkheid’ nodig die onze betrekking met anderen reguleren. Goffman (1963; 1971) toonde in zijn studies al aan dat korte momenten van onfatsoenlijk gedrag het delicate morele *framework* dat het publieke leven schraagt, uiteen kan laten spatten. Alledaags onbetamelijk gedrag ondermijnt vormen van vertrouwen waarop het publieke leven berust. Een verkeerd woord, gebaar of een niet-juiste lichaamshouding kan een verrassende mate van afkeer, boosheid en angst laten ontstaan. Het gaat niet zozeer om regels die geschonden worden, maar om gedrag dat situationeel zodanig ongepast is dat de hoge mate van zorg en gevoeligheid die zelfreflexieve stedelingen eigen is, in het gedrang komt. Cultureel geografen spreken in dit verband over *transgression of place*. Brits onderzoek leert dat ogenschijnlijk onschuldige handelingen als bier drinken op straat door veel voorbijgangers worden ervaren als ‘bezetting van ruimte’. Straatdrinkers krijgen snel het etiket van ‘onvoorspelbare vreemden’ die normen en gevoeligheden dwarsbomen en de identiteit van de voorbijgangers compromitteren (Dixon e.a. 2006).

Deze spanningen doen zich eerder voor omdat veel plaatsen steriel en homogeen van aard zijn geworden. In die publieke ruimten wordt deviant gedrag eerder als problematisch gedefinieerd omdat het *out*

of place zou zijn. Zo kan het gedrag van daklozen worden afgewezen omdat zij privégedrag zoals slapen de publieke ruimte binnenvoeren (Dixon e.a. 2006). In zekere zin zijn deze bevindingen verontrustend, omdat veel burgers kennelijk niet in staat zijn om zich gebruikers van een straat en een plein als een heterogeen publiek voor te stellen. Tegelijkertijd mag men aannemen dat een groot deel van de burgerij altijd de neiging heeft gehad de publieke ruimte als ordentelijk, netjes en zuiver waar te nemen, en dus ook verschoond wil blijven van herrieschoppers en daklozen.

Opmerkelijk is verder dat dezelfde burgerij het vaak betreurt dat de stad minder levendig is geworden. Want burgers die veiligheid verlangen, stellen doorgaans ook stedelijkheid op prijs. Veel stadsbewoners tonen een ambivalente houding: naast voorspelbare en veilige domeinen zijn ze ook op zoek naar minder voorgeprogrammeerde ervaringen en belevenissen op plekken waar de volledige regie van ruimte en gedrag 'hapert'. Volgens Maarten Hajer en Arnold Reijndorp (2001, p. 13 e.v.) is stedelijke ervaring gebaseerd op confrontatie met verschillende betekenissen waardoor mensen gedwongen zijn de eigen waarnemingen en ervaringen te toetsen en stereotypering te voorkomen. De kwaliteit van stedelijke publieke ruimten heeft in sterke mate te maken met het opdoen van nieuwe ervaringen die verwondering kunnen opwekken, zodat wisseling van perspectief mogelijk is. Plaatsen hebben stedelijke allure wanneer verschillende groepen mensen belang in die plekken stellen. Juist door het onverwachte en volgens sommigen ongewenste gebruik van een park of een plein wordt stedelijke ervaring vormgegeven. Die ervaring wordt niet bedreigd door de aanwezigheid van bijvoorbeeld hangjongeren of bedelaars, maar juist door een soms heftige 'uitwisseling' wordt er publiek leven gecreëerd.

Hoe het ook zij: verwondering en irritatie over afwijkend gedrag horen bij de stad. Als het doel zou zijn zo min mogelijk frictie met andere groepen te laten ontstaan, zou dat het einde betekenen van elke vorm van stedelijkheid, opgevat als het ervaren van perspectief-

wisselingen en confrontaties met 'anderen' (Hajer en Reijndorp 2001). Omgekeerd moeten we excentriek en deviant gedrag ook weer niet romantiseren (zie bijvoorbeeld Harcourt 2001). Want dan worden de dagelijkse zorgen van stadsbewoners, vooral de onveiligheidsbeleving en de daarmee verbonden ongenoegens, miskend. Wanorde is niet altijd iets moois, zoals sommigen beweren, en evenmin is orde altijd iets verdachts. De behoefte aan veiligheid, voorspelbaarheid en bescherming is dan ook een reëel verschijnsel. Een gevoel van veiligheid is vaak een voorwaarde voor volwaardige participatie (Terpstra 2008; Hajer en Reijndorp 2001).

Ruimte voor spontaniteit?

Repressieve strategieën als straatverboden lijken aantrekkingskracht te hebben omdat ze overlastgevend gedrag abrupt onmogelijk maken. Het is dan ook mogelijk de Engelse ASBO's en de geplande Nederlandse gedragsaanwijzingen op te vatten als vormen van preventief beleid, gericht op speciale risicogroepen. Door het 'schoonvegen' van publieke ruimten kunnen potentiële risico's voor bewoners en andere gebruikers van het publieke domein worden beperkt en voorkomen. De ervaringen met de Engelse ASBO's leren dat gedragsaanwijzingen en hechtenis bij overtreding daarvan voor een kleine groep stelselmatige ernstige overlastgevers van nut kan zijn. Bewoners hoeven bijvoorbeeld minder voor intimidatie van een raddraaier te vrezen. Uitsluitend de kaarten zetten op deze repressieve strategieën is echter weinig zinvol, omdat de effecten na afloop van het verbod of de hechtenis verdampen en de betrokkenen niet tot gedragsverandering worden aangezet. Meer dan eens fungeert het ASBO-beleid als excuus om hulpverlening en begeleiding achterwege te laten. De interventies geven geen aandacht aan onderliggende problemen en behoeften.

Uiteindelijk mikken strafrechtelijk georiënteerde vormen van handhaving te veel op een individuele 'oplossing' (de individuele sanctie), terwijl het erom gaat gemeenschappelijke normen te verster-

ken en sociale relaties op te bouwen. We zijn dus aangewezen op het inspelen op gedragsverandering door drang en bemoeienis binnen sociale netwerken van de betrokkenen. Het hedendaagse lokale veiligheidsbeleid zet onder andere in op meer cameratoezicht, handhaving van de 'kleine norm' door toezichthouders, lik-op-stukbeleid, uitbreiding van gemeentelijke verordeningen en de invoering van gedragsregels. Daarmee hebben regelgeleide regulering en professioneel toezicht aanzienlijk terrein gewonnen, ten koste van informele regulering en spontane conflictoplossing door burgers zelf (Terpstra 2008; Van Stokkom 2008). De vraag is echter of een individualistische samenleving waarin de consument de dienst uitmaakt nog wel in 'spontane' vormen van sociale regulering kan voorzien. Burgers lijken privacy en anonimiteit juist op prijs te stellen.

HOOFDSTUK 7

Very irritating policing Overlast, *zero tolerance* en wijkpolitie

Jan Terpstra

Hoe pakt de Nederlandse politie overlast en wanorde aan? Wat voor rol speelt *zero tolerance* daarbij? Hoe een wijkteam in een grote stad repressie toepast, en burgers 'te irriteren objecten' worden.

In de strijd tegen overlast en overlastbezorgers is de afgelopen decennia in Nederland, net als in veel andere westerse landen, geleidelijk een nieuw complex ontstaan van regulering van gedrag in de publieke ruimte. Deze nieuwe *politics of behaviour* staat niet alleen in het teken van de strijd tegen onveiligheid, maar past ook bij de hernieuwde roep om een beschavingsoffensief, die in ons land de afgelopen jaren luider klinkt. In vergelijking met eerdere vormen van regulering van de publieke ruimte, ligt de nadruk nu meer op een doelgerichte proactieve aanpak en bestaat zij, naast beïnvloeding van individuele personen, uit het managen van vaak anonieme bevolkingsgroepen of -stromen en op het reguleren van de stedelijke ruimte door afstandelijk toezicht, nieuwe technologie en fysiek-situationele aanpassingen (Coleman 2005; Beckett en Herbert 2008). Deze regulering van ongewenst gedrag heeft zich de afgelopen twee decennia stap voor stap en vaak ongemerkt ontwikkeld tot centraal element in maatschappelijke ordening en stedelijke (her)inrichting.

Bij het ontstaan van dit 'reguleringscomplex' doen zich op het eerste gezicht tegenstrijdige ontwikkelingen voor.

Ten eerste wordt bij de regulering van gedrag in de publieke ruimte meer gesteund op repressieve maatregelen en middelen. Daarbij richt de aandacht zich op groepen 'lastige personen', aangeduid met termen als veelplegers, junks, drunks, bedelaars, thuislozen, asocialen, stelselmatige daders en rondhangende risicjongeren. Er is echter niet alleen sprake van meer repressie. Tegelijk ontstaan er nieuwe combinaties van verschillende strategieën die niet alleen op bestraffing en uitsluiting, maar ook op situationele preventie, behandeling, resocialisatie en reïntegratie gericht zijn. Bij de regulering van de publieke ruimte is dan ook naast toenemende repressie sprake van een opeenstapeling van zeer diverse maatregelen en interventies.

Ten tweede wordt er – terwijl er vaker vertrouwd wordt op harder ingrijpen door de overheid – bij de regulering van gedrag in de publieke ruimte tegelijk meer gesteund op bijdragen van andere partijen dan politie en justitie. Daarbij gaat het niet alleen om andere publieke partijen (waaronder vooral de gemeente), maar ook om uiteenlopende private partijen, zoals (groepen) burgers, ondernemers, winkeliers en projectontwikkelaars (Terpstra 2007).

Een belangrijke rol in deze nieuwe aanpak van overlast en wanorde spelen opvattingen en ideeën die vanuit de Verenigde Staten en Engeland zijn komen overwaaien. Van oorsprong Amerikaanse opvattingen die bekendstaan onder namen als *broken windows* en *zero tolerance policing* vormen een intellectuele inspiratiebron voor en drijfkracht achter deze ontwikkelingen, ook in Nederland.

In deze bijdrage wordt nagegaan of en hoe in Nederland van deze opvattingen gebruik wordt gemaakt in het gebiedsgebonden politiewerk. Daartoe volgt eerst een schets van de opvattingen van *broken windows* en *zero tolerance policing* en wordt ingegaan op de discussies die deze hebben opgeroepen. Vervolgens komt aan bod welke plaats de aanpak van overlast inneemt in het werk van wijkagenten in Nederland. Daarna wordt meer in detail ingegaan op de *zero tolerance*-aanpak van één wijkteam, waarna de vraag wordt opgeworpen in hoeverre deze voldoet aan de uitgangspunten van *broken windows*.

Broken windows en zero tolerance policing

Begin jaren tachtig publiceerden James Q. Wilson en George L. Kelling (1982) hun spraakmakende en inmiddels klassiek te noemen artikel 'Broken windows' in *The Atlantic Monthly*. Veertien jaar later werkt Kelling samen met Catherine M. Coles zijn opvattingen verder uit in het boek *Fixing broken windows*. Hun analyse laat zich verduidelijken aan de hand van de metafoor van de gebroken ruit: net zoals één gebroken ruit die niet gerepareerd wordt een teken is dat niemand zich voor die omgeving verantwoordelijk voelt en daarmee een uitnodiging is voor meer gebroken ruiten, zo zijn overlast en wanorde zonder pogingen tot sociale controle signalen dat niemand meer zorg draagt voor deze locatie en vormen zij de aanzet tot onveiligheidsgevoelens, toenemende ernstige criminaliteit en uiteindelijk (verder) stedelijk verval (Sousa en Kelling 2006, pp. 77–78). Deze opvatting berust op twee hypothesen. Ten eerste wordt ervan uitgegaan dat (een opeenstapeling van) overlast kan leiden tot onveiligheidsgevoelens en angst voor criminaliteit onder bewoners. Ten tweede veronderstellen Wilson en Kelling dat overlast waarop niet (meer) wordt gereageerd, de eerste stap kan zijn tot een verdergaande spiraal van toenemende ernstige criminaliteit.

Met deze opvatting probeerden Wilson en Kelling afstand te nemen van de in hun ogen op dat moment geldende orthodoxie binnen de Amerikaanse criminologie en politiewereld. Naar hun oordeel bestond daarin een fixatie op ernstige vormen van criminaliteit en een verwaarlozing of bagatellisering van overlast en wanorde. Bovendien leidde het volgens hen op dat moment heersende geloof in de zogenoemde *root causes of crime* (vooral gelegen in maatschappelijke achterstelling, armoede en discriminatie) ertoe dat oplossingen voor criminaliteit werden gezocht in ingrijpende sociale hervormingen. Met deze opvatting werd volgens Kelling c.s. de mogelijke rol van de politie bij de aanpak van wanorde over het hoofd gezien of genegeerd. Mede onder invloed van deze opvatting werd de politie steeds

meer opgevat als (slechts) het *front end* van het justitieel apparaat. Alleen de strijd tegen ernstige criminaliteit werd (en wordt) vanuit die opvatting gezien als 'echt politiewerk' (Kelling en Coles 1996, p. 6). Ordehandhaving, ooit beschouwd als de kern van het politiewerk (vgl. Bittner 1970), raakt onder invloed van deze visie op politiewerk chronisch verwaarloosd.

De *broken windows*-opvatting is behalve een wetenschappelijke analyse over de samenhang tussen overlast, onveiligheidsgevoelens, criminaliteit en stedelijk verval vooral een poging tot eerherstel van ordehandhaving als politietaak. De fixatie van de politie op ernstige criminaliteit (in Nederland herkenbaar bij de politie in de zogenoemde kerntakenopvatting) berust volgens Kelling op minstens twee misverstanden. Ten eerste is dat een onderschatting van de invloed van overlast en wanorde op de angst van burgers voor criminaliteit, zeker als de overlast op grote schaal voorkomt. Ten tweede is hier sprake van onbegrip bij de politie over wat burgers van haar verwachten. Mede op basis van eigen onderzoek constateert Kelling dat bijvoorbeeld voetsurveillance weliswaar nauwelijks leidt tot vermindering van criminaliteit en daarom in de ogen van veel politiemensen een zinloze activiteit is, maar dat deze vorm van zichtbare aanwezigheid van de politie in de ogen van burgers wel belangrijk is. Het draagt bovendien bij aan vermindering van de angst voor criminaliteit en kan zo helpen voorkomen dat woonwijken verder afglijden.

Nadrukkelijk bestaat in deze opvatting het inzicht dat de politie deze ordehandhaving niet alleen kan realiseren. De essentie van deze politietaak is volgens Wilson en Kelling dat ordehandhaving de informele sociale controle in de buurt moet versterken. Tegelijk is ordehandhaving door de politie soms nodig omdat de informele controle door burgers tekortschiet. In die zin heeft Taylor (2006, p. 106) gelijk als hij de *broken windows*-opvatting omschrijft als een coproductiemodel (vgl. Van Stokkom 2008, p. 33). Mede onder invloed van technologische ontwikkelingen en zogenaamde moderne politieopvattingen is de politie echter steeds verder van de burgers af

komen te staan. Opgesloten in surveillanceauto's kwam van een zichtbare aanwezigheid en aanspreekbaarheid, praktische ordehandhaving en ondersteuning van informele sociale controle steeds minder terecht.

Afgezien van de wetenschappelijke discussie over de hypothesen die aan de theorie over *broken windows* ten grondslag liggen (zie hiervoor onder meer Van Stokkom 2008), heeft deze opvatting vele en vooral ook tegenstrijdige reacties opgeroepen. In een sterk gepolitiseerde sfeer zijn reacties vaak sterk verdeeld in krachtige voor- en tegenstanders. Voor een belangrijk deel hangt dat samen met het feit dat de *broken windows*-opvatting in de jaren negentig geassocieerd werd met de harde en consequente aanpak van de New Yorkse politie ter bestrijding van overlast en wanorde. Met Giuliani, de republikeinse burgemeester van New York, en William Bratton, de korpschef van de New Yorkse politie, kreeg het tot *zero tolerance policing* gedoopte model (een term waar Kelling 2002, p. 129 zich overigens van distantieert) krachtige steun en publiciteit. De daling van de criminaliteit in New York City sinds begin jaren negentig werd door hen direct in verband gebracht met het gebruik van het *broken windows*-model als basis voor de harde aanpak, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar het op tamelijk agressieve wijze uit het straatbeeld verwijderen van bedelaars, junks, lawaaierige groepen zwarte jongeren, opdringerige *squeegees* en andere groepen overlastbezorgers.

Hun claim dat dankzij deze harde aanpak de criminaliteit in New York vanaf begin jaren negentig daalde, was overigens niet erg overtuigend. Bovendien ontstond er kritiek op de negatieve gevolgen die de *zero tolerance* zou hebben voor vooral de arme zwarte bevolking (Bowling 1999; Karmen 2004). Daarnaast zou het New Yorkse politiemodel, ondanks het beroep op de *broken windows*, zijn afgedwaald van de gedachte van een coproductie tussen burgers en politie in de aanpak van stedelijke wanorde (Taylor 2006). Niet tegenstaande deze kritiek blijkt de *zero tolerance*-gedachte over een grote

aantrekkingskracht te beschikken en zich gemakkelijk internationaal te verspreiden (Newburn en Jones 2007), ook naar Nederland. Zoals we zullen zien, is daarbij ook in de praktijk van het Nederlandse politiewerk sprake van een selectieve toepassing, waarbij het *broken windows*-gedachtegoed wordt beperkt tot *zero tolerance*.

Overlast en de reactie van de politie

Hoe gaat de politie in Nederland nu om met overlast en wanorde? De aandacht concentreert zich hier op het gebiedsgebonden politiewerk als het onderdeel van de politie dat het meest in aanraking komt met overlastsituaties in woonwijken. De informatie in deze en de volgende paragraaf is gebaseerd op een onderzoek naar de praktijk van het wijkwerk bij de Nederlandse politie (Terpstra 2008).

Wijkagenten richten zich in hun dagelijks werk op zeer uiteenlopende problemen die zich in hun werkgebied kunnen voordoen en waarbij burgers (denken) er op eigen kracht niet meer uit (te) komen. Een groot deel van deze problemen laat zich plaatsen onder de noemer 'overlast'. Bij overlast gaat het om uiteenlopende gedragingen of situaties die op zich vaak tamelijk beperkt zijn en daarmee buiten het strafrecht vallen, maar die burgers wel als hinderlijk, lastig of bedreigend kunnen ervaren. Overlast wordt voor burgers vooral tot probleem als deze op een bepaalde locatie en op een als ongepast ervaren tijdstip massaal optreedt of langdurig aanhoudt. Overlast kan in voorkomende gevallen niet alleen tot ergernis, gevoel van bedreiging of angst leiden, maar ook tot conflicten tussen (groepen) bewoners en eventueel tot de beslissing te vertrekken en ergens anders te gaan wonen. Er is onderscheid te maken in vijf categorieën overlast waarmee politiemensen in het gebiedsgebonden werk te maken krijgen.

Ten eerste kan overlast veroorzaakt worden door groepen jongeren die ergens rondhangen, bijvoorbeeld in een winkelcentrum, op een schoolplein, in een speeltuintje of ergens in een woonwijk. De

overlast die zij voor anderen veroorzaken, kan een onbedoeld gevolg zijn van hun samenzijn, bijvoorbeeld omdat zij aan het voetballen zijn of telkens hun brommers laten loeien. Er kan echter ook sprake zijn van gerichte overlast in de vorm van pesterijen of treiterijen, vaak gericht op personen die een 'afwijkende' of kwetsbare indruk maken, zoals een homostel dat niet 'past' in een buurt of een individuele reiziger die verzeild raakt in een bus of trein met een groep melige of opgefokte jongeren.

Ten tweede hebben wijkagenten te maken met overlast tussen burens. Deze overlast kan samenhangen met relationele problemen, opvoedproblemen, psychiatrische stoornissen, huisvestingsproblemen of drank- en drugsgebruik. Ook hier kunnen gerichte treiterijen of langlopende conflicten tussen (groepen) bewoners een rol spelen.

Ten derde kan er overlast ontstaan rond uitgaans- of horecagelegenheden, vooral als deze grote aantallen jonge bezoekers trekken. Deze overlast concentreert zich vaak op de avonden en nachten in het weekend. Omwonenden kunnen dan te maken krijgen met geluids- overlast, gevolgen van overmatig alcoholgebruik, wildpassen, vandalisme en gebruik van geweld. Ook hier kunnen gerichte en ongerichte overlast naast en door elkaar bestaan.

Deze vorm van overlast kan overgaan in een vierde categorie, te weten overlast in samenhang met drugsgebruik en -handel. Ook hier kan het gaan om uiteenlopende vormen. Omwonenden bij een coffeeshop kunnen te maken krijgen met de voortdurende drukte, vooral in de avonduren, van klanten die hun auto op de stoep parkeren of van dubbelparkeerders. Bij zogenoemde drugspannen of locaties waar grote groepen verslaafden rondhangen waar wordt gedeald, kunnen omwonenden zich bedreigd voelen. Bewoners kunnen daar lastiggevallen worden door dealers of verslaafden en slachtoffer worden van beroving, woning- of auto-inbraak.

Tot slot kunnen politiemensen te maken krijgen met verkeers- overlast in hun gebied. Voorbeelden hiervan zijn te hard rijden,

parkeerverlast (bijvoorbeeld op de stoep voor woningen) of gevaarlijk verkeer rond basisscholen. Bij dat laatste gaat het om onveilige situaties die 's morgens ontstaan omdat een deel van de ouders hun kinderen met de auto naar school brengt, haast heeft om zelf op het werk te komen, auto's slordig of op de stoep parkeert en daarmee andere kinderen die lopen of fietsen in gevaar brengt.

In de aanpak van overlastsituaties treden belangrijke verschillen op, zowel tussen politiemensen onderling als door de aard van de problemen en de context. Toch zijn er enkele elementen die in de werkwijzen van wijkagenten vaak terugkeren. Naar aanleiding van een melding over overlast zullen zij, uitgaande van het motto 'kennen en gekend worden,' in eerste instantie vaak nagaan wat zij al van de situatie weten – gaat het om hen bekende personen en waren er al eerder klachten? Vervolgens leggen zij in de regel contact met slachtoffers en eventueel overlastgevers. Vaak proberen zij in een gesprek een of beide partijen te bewegen zelf tot een oplossing te komen. Daarbij doen zij een beroep op de eigen verantwoordelijkheid en het normbesef van mensen.

Zijn daarmee de problemen niet opgelost of blijken deze te ernstig of te hardnekkig te zijn, dan proberen zij meestal andere partijen in te schakelen, bijvoorbeeld een woningbouwcorporatie, een project voor buurtbemiddeling of een hulpverleningsinstantie. Zeker in gevallen waarin sprake is van ernstige dreigementen of geweld kan de politie het probleem echter niet zomaar doorschuiven naar een andere instantie. Daarbij kan het belangrijk zijn een 'dossier' op te bouwen zodat er voldoende basis wordt gecreëerd om later stappen te kunnen zetten, zoals het opzeggen van de huur en uitzetting uit de woning. Soms vragen wijkagenten ook collega's uit de surveillancedienst extra toezicht te houden op de overlastlocatie. In enkele gevallen proberen zij tot een meer gerichte oplossing te komen door afspraken te maken, bepaalde maatregelen te (laten) treffen en daarop te (laten) handhaven. Overheersend in deze werkwijze is dat deze vaak vooral reactief is, naar aanleiding van meldingen of berichten van collega's. Directe

confrontatie wordt in de regel vermeden. Oplossingen worden vaak in eerste instantie gezocht door met slachtoffers en overlastgevers te praten.

In de opvattingen van hedendaagse wijkagenten hoort repressie bij hun werk. Veel van deze politiemensen distantiëren zich van een populair beeld over hun beroepsgroep uit het verleden dat wijkagenten vooral 'softies' zouden zijn die als een soort 'wijkzusters' slechts bezig zijn met 'hulpverlening'. Toch geven velen van hen er in de praktijk de voorkeur aan in eerste instantie minder confronterende en mogelijk escalerende strategieën te hanteren. Het aantal processen-verbaal dat zij uitschrijven loopt in de praktijk sterk uiteen. Bovendien wordt een deel van de deze processen-verbaal uitgeschreven voor verkeersovertredingen, vaak ook nog buiten de eigen wijk. Concluderend: al vormt overlast het belangrijkste probleem waarmee wijkagenten zich in Nederland bezighouden, van een werkwijze conform *broken windows* of *zero tolerance* is in de regel geen sprake.

Zero tolerance in de polder

Ondanks de beperkte invloed van deze Amerikaanse opvattingen op de praktijk van het Nederlandse gebiedsgebonden politiewerk, zijn er enkele locaties waar in het wijkwerk wel wordt gerefereerd aan deze opvattingen.

Hier gaat de aandacht uit naar één voorbeeld: een wijkteam van de politie in een van de grote steden in Nederland.¹ Het team, bestaand uit ruim twintig medewerkers, waaronder vier wijkagenten, richt zich op een gebied met ongeveer 13 000 inwoners. Van oorsprong betreft het een traditionele homogene arbeidersbuurt die zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld tot een wijk waarin driekwart van de bewoners tot een van de vele etnische minderheden behoort. De wijk kent nu dan ook een lage sociale cohesie. In gemeentelijke

¹ In dit onderzoek zijn de onderzoekslocaties geanonimiseerd (Terpstra 2008).

beleidsstukken wordt de wijk omschreven als een van de 'meest sociaal zwakke' binnen de gemeentegrenzen. De wijk kent vele problemen van overlast en criminaliteit, vaak in samenhang met gebruik van en handel in drugs. De sfeer in de wijk wordt deels bepaald doordat er zich hier tot enkele jaren geleden een omvangrijk, inmiddels gesloten prostitutiegebied bevond.

Sinds 2002 heeft de betrokken gemeente een veiligheidsaanpak ontwikkeld die zich onder meer op deze wijk richt. Daarin staan versterking van daadkrachtig toezicht en strakke handhaving centraal. De sterkere nadruk op repressie is onder meer gericht op overlast op straat van groepjes jongeren en verslaafden en tegen huisjesmelkers, drugsdealers en hennepplantages. Daarbij wordt gebruikgemaakt van uiteenlopende instrumenten als interventieteams met onaangekondigde huisbezoeken, preventief fouilleren, hennepteams, gebiedsverboden of de Mosquito (een instrument dat een irritant hoog zoemgeluid verspreid dat alleen door jongeren wordt waargenomen en dat is bedoeld om jongeren te verjagen van bepaalde hanglocaties). Een belangrijk onderdeel van de aanpak is gericht op (vaak verslaafde) veelplegers, waarbij er wordt gewerkt met combinaties van zorg en dwang. Tegelijk gaat het in de gemeentelijke aanpak niet alleen om *veilig*, maar ook om *schoon* en *heel*. Het wijkteam van de politie in deze buurt kent sinds een paar jaar een eigen specifieke manier van werken die nauw aansluit bij de gemeentelijke aanpak. Deze wordt door leden van het team zelf omschreven als een *zero tolerance*-aanpak. Uitgangspunt is dat de politie ten aanzien van onacceptabel gedrag van bewoners, winkeliers of bezoekers direct en consequent optreedt. Ook hierbij gaat het om de drie-eenheid *schoon*, *heel* en *veilig*. De aanpak richt zich bovendien niet alleen op verslaafden, veelplegers, prostituees en groepen jongeren die op straat voor overlast zorgen, maar ook op bijvoorbeeld foutparkeren of het onjuist aanbieden van huisvuil.

Bij het strikt en zichtbaar handhavende optreden door het wijkteam worden de grenzen van het politiewerk ruim getrokken. Het

gaat niet alleen om ernstige criminaliteit (zoals de 'kerntakenopvatting' van de politie wil), maar ook om overlast en de fysieke orde in de wijk. Op vele manieren wordt dit uitgangspunt in het werk van leden van het wijkteam tot uitdrukking gebracht. Zo begint de werkdag met een zogenoemde quickscan. Alle leden van het wijkteam die dagdienst hebben, verzamelen zich dagelijks 's ochtends voor 7.00 uur op het wijkbureau, waarna zij in koppels te voet, enkele met de fiets, de straat opgaan tot ongeveer 9.00 uur. Niet alleen zijn zij zo voor bewoners en andere burgers zichtbaar op straat in de wijk aanwezig; ze hebben ook als taak allerlei vormen van overlast en verloedering te signaleren. Het gaat daarbij voor een belangrijk deel om vormen van 'fysieke wanorde', zoals losliggende stoeptegels, kapotte lantaarnpalen, onjuist aangeboden huisvuil, foutgeparkeerde auto's, achtergelaten fietswrakken, een vernielde ruit bij een tramhalte, een deur bij een portiek van woningen die niet meer afgesloten kan worden of zelfs plekken waar het naar urine stinkt. Deze tekenen van wanorde moeten direct worden gemeld bij de gemeentelijke reinigingsdienst. Deze wordt volgens de bestaande afspraken geacht nog dezelfde dag de rommel af te voeren, de schade te herstellen of de locatie te reinigen.

Ook de rest van de dag zijn leden van het wijkteam (in zowel relatieve als absolute zin) veel op straat aanwezig. Na afloop van de markt controleren zij bijvoorbeeld of de marktkooplui hun afval wel opruimen. Eventueel geven zij aanvullende werkopdrachten aan medewerkers van de reinigingsdienst. De leden van dit wijkteam grijpen snel naar sancties als zij overtredingen constateren. De 'bonnenproductie' ligt hier vergeleken met wijkagenten elders dan ook zeer hoog. Twee argumenten liggen aan deze werkwijze van het wijkteam ten grondslag. Door een zichtbare aanwezigheid en een direct herstel van schade, wil het wijkteam de veiligheidsgevoelens van bewoners in de wijk bevorderen. Bovendien moet de strakke handhaving van normen en regels helpen voorkomen dat allerlei vormen van kleine wanorde in de wijk kunnen uitgroeien tot grote problemen.

De *zero tolerance policing* geldt niet alleen voor de aanpak van overlast en zogenaamde kleine ergernissen, maar ook voor de wijze waarop het wijkteam omgaat met overlastgevende veelplegers in de wijk. De levensgrote foto's van een veertigtal geselecteerde veelplegers die vaak in de wijk aanwezig zijn, hangen op het bureau van het wijkteam goed zichtbaar voor alle medewerkers. De bedoeling is dat alle leden van het team hen van naam en gezicht kennen en hen op straat direct in de gaten houden en bij voortdurende aanspreken. De veelplegers zijn bovendien verdeeld over de leden van het team die als zogenoemde adoptieagent regelmatig bij 'hun' veelplegers langsgaan. Op deze wijze wordt geprobeerd de overlastgevers 'strak op de huid te zitten' en het hun 'moeilijk te maken'. Het streven is deze overlastgevers zo het gevoel te geven dat de politie hen in de gaten houdt, dat ze 'niet welkom' zijn en dat ze moeten 'opzouten'. Binnen het team wordt deze werkwijze wel omschreven als 'very irritating policing' ofwel VIP, een term die de korpsleiding ook gebruikt in het korpsjaarplan bij de beschrijving van de 'persoonsgerichte aanpak'.

Bij de aanpak van het wijkteam speelt ook de gedachte van hotspot een belangrijke rol. Zo kent de wijk een gebied met een doorsnede van hoogstens tweehonderd meter waar dagelijks vanaf het begin van de avond tot zeer diep in de nacht groepjes personen rondhangen, vooral jonge mannen, afkomstig uit verschillende etnische groeperingen. In de regel hangen zij wat tegen een muur, lopen heen en weer en schreeuwen ze regelmatig wat naar elkaar. Op het eerste gezicht lijken zij vaak geen duidelijke activiteiten te ondernemen. Soms ontstaat er ruzie, een conflict of een opstootje. Deze personen worden vermoedelijk tot deze plek aangetrokken door de aanwezigheid van een nachtopvang voor verslaafden, een metrostation en enkele horecagelegenheden. Niet ver van deze plaats bevindt zich bovendien het voormalige prostitutiegebied, waardoor verslaafden en prostituees die daar voorheen kwamen, hier nu mogelijk nog steeds te vinden zijn. Op deze locatie wordt gedeald in drugs, zowel op straat als vanuit (wisselende) panden.

De gemeente heeft de afgelopen jaren veel geld geïnvesteerd in nieuwbouw in de omgeving van deze locatie. Bewoners die daar wonen, klagen echter nog steeds over de vele overlast en criminaliteit. Op een gegeven moment namen deze klachten in korte tijd sterk toe, waarbij burgers zich rechtstreeks tot het gemeentebestuur wendden. Vanuit de media, de lokale politiek en het gemeentebestuur ontstond grote druk op de politie om op deze locatie duidelijker en harder op te treden. Op korte termijn is vervolgens binnen het wijkteam een plan van aanpak ontwikkeld. In de betreffende aanpak staan vier elementen centraal: het verzamelen van informatie over de personen die hier voor overlast en criminaliteit zorgen (vooral dealers en verslaafden), het verdrijven en verstoren van vooral verslaafden (de genoemde VIP), het verbeteren van een zorgaanbod voor verslaafden en het aanpakken van de twee groepen die verantwoordelijk lijken voor het dealen op deze locatie.

De politie versterkt vervolgens op deze overlastlocatie het zichtbare toezicht op straat en intensiveert de handhaving. Er komen meer politiemensen, waaronder wijkagenten, op straat tijdens de overlasturen. Daarom gaan medewerkers van het wijkbureau meer late diensten draaien. De handhaving vindt plaats op grond van onder meer gebiedsverboden en het verbod om in het aangewezen overlastgebied op bepaalde tijden stil te staan of rond te hangen. Op grond daarvan worden bepaalde personen buiten het gebied gehouden en wordt het dealers en andere overlastgevers moeilijker gemaakt. Daarnaast gaat de politie hier 's avonds (tot in de late uren) surveilleren per paard om extra indruk te maken en overlastgevers af te schrikken. Om de overlast verder aan te pakken, werkt het wijkteam bovendien met politiekoppels in burger en met observatieteams die mogelijke drugspannen in de gaten houden. Dit laatste past binnen de in deze gemeente gehanteerde 'pandenaanpak'. Bovendien wordt het toezicht ondersteund door de extra inzet van Stadswachten (overdag), uitbreiding van het cameratoezicht en door extra verlichting op donkere plekken waar dealers en prostituees hun klanten oppikken en eventueel van dienst zijn.

Daarnaast wordt de bestaande aanpak gericht op individuele overlastgevers versterkt en uitgebreid. In het kader van de 'veelplegersaanpak' wordt het aantal personen dat door leden van het wijkteam wordt 'geadopteerd' verdubbeld. Op die wijze is het mogelijk met meer overlastgevers regelmatig contact te houden, zodat ook zij het idee krijgen dat ze in de gaten worden gehouden, zich onder druk voelen staan en op die wijze mogelijk uit dit gebied verdreven worden. Om de veelplegersaanpak te versterken, wordt besloten dat politiemensen uit het wijkteam gedurende enkele nachten de straat opgaan samen met medewerkers van een instelling voor verslaafdenczorg. Overlast veroorzakende verslaafden worden door koppels van politiemensen en medewerkers uit de verslaafdenczorg aangesproken. Zij krijgen eventueel ter plekke een hulptraject aangeboden.

Niet zonder burgers

De hier beschreven *zero tolerance*-aanpak vertoont enkele duidelijke overeenkomsten met *broken windows policing* (hoewel deze term in het betrokken wijkteam onbekend is). Evenals *broken windows* hanteert het wijkteam een aanzienlijk ruimere opvatting van politiewerk dan in de huidige kerntakenopvatting gebruikelijk is: niet alleen *crime fighting*, maar ook en vooral ordehandhaving en een aanpak van overlast. Ook de onderliggende argumenten van deze strakke en tamelijk repressieve aanpak komen overeen met de *broken windows*-opvatting: de aanpak van overlast is niet alleen nodig omdat dit voor wijkbewoners een ernstig probleem vormt, maar ook omdat niet-reageren op overlast kan leiden tot verval van de buurt en ernstiger criminaliteit. In dezelfde lijn ligt de keuze om de aandacht niet alleen te richten op overlast, maar mede op fysieke verloedering en vervuiling.

Ook op een andere manier past de gehanteerde werkwijze in de opvattingen van Kelling. Medewerkers van het wijkteam houden zich een groot deel van de dag bezig met voetsurveillance in hun wijk, waarbij zij voortdurend zichtbaar aanwezig zijn en conse-

quent handhavend optreden. Om de verleiding van het rondrijden in surveillanceauto's te voorkomen, is bij de oprichting van dit wijkteam besloten dat het niet over eigen surveillanceauto's beschikt.

Tegelijk onderscheidt deze Nederlandse *zero tolerance*-aanpak zich op belangrijke punten van het *broken windows*-model. Ten eerste ligt er hier veel meer nadruk op het aanbieden van zorgtrajecten voor (verslaafde) overlastgevers. Daarbij wordt, conform de uitgangspunten in het lokale veiligheidsbeleid in deze gemeente, geprobeerd de vrijblijvendheid in deze hulpverlening terug te dringen. Dwang en drang spelen hierbij een belangrijke rol. De grotere aandacht voor zorg- en hulpverlening in de Nederlandse situatie weerspiegelt een verschil met de Verenigde Staten, waar een veel minder ontwikkelde verzorgingsstaat bestaat.

Bovendien blijken burgers in deze Nederlandse *zero tolerance*-benadering op afstand te functioneren en grotendeels te ontbreken (vgl. Van Stokkom 2008), terwijl in de *broken windows*-opvatting veel belang wordt toegekend aan samenwerking tussen politie en burgers en bevordering van informele sociale controle en zelfredzaamheid. De relatie van dit politiewijkteam met burgers is ambivalent. Enerzijds is juist voor deze strakke aanpak gekozen vanwege de negatieve gevolgen van overlast voor de veiligheidsgevoelens van wijkbewoners. Anderzijds overheerst in het wijkteam grote scepsis over burgerparticipatie in de veiligheidszorg op grond van een tamelijk cynisch beeld van burgers. Actieve burgers worden vooral geassocieerd met lastige vragen, extra werk en het gebruik van de politie als kop van Jut voor allerlei ongenoegens die in de ogen van politiemensen niets met hen te maken heeft. Tekenend is dat dit wijkteam wel een bureau heeft in de wijk, maar dat dit niet toegankelijk is voor burgers. Voor vragen of aangiften moeten wijkbewoners zich elders, op een ander bureau buiten de wijk vervoegen.

Juist het ontbreken van actieve burgers roept vragen op over deze Nederlandse *zero tolerance*-variant. De toepassing van *broken windows* zonder burgerbetrokkenheid, zonder samenwerking tussen po-

litie en bewoners en zonder streven naar versterking van informele sociale controle in de wijk, leidt tot een *zero tolerance* die in belangrijke mate een eigen leven gaat leiden. Juist dan kan een dergelijke aanpak met zijn consequente, confronterende, bestraffende en uitsluitende werkwijze ongewenste neveneffecten oproepen, zoals versterking van tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen en het creëren van conflicten en wantrouwen tussen politie en (groepen) burgers. Dit kan een zichzelf versterkend patroon worden.

De keuze voor *zero tolerance* is in dit geval niet los te zien van de combinatie in de betreffende wijk van ernstige en chronische overlast met een geringe sociale cohesie (ten gevolge van grote anonimiteit en een hoog verloop onder de bevolking) en een daardoor vrijwel ontbrekende informele sociale controle. Juist in een dergelijke context is de keuze voor een strakke en consequente handhaving om overlast aan te pakken begrijpelijk. Tegelijk is de keuze voor deze aanpak onder andere omstandigheden in de Nederlandse situatie nauwelijks denkbaar. Vermoedelijk is de weerstand in Nederland tegen een harde aanpak zowel bij burgers, lokale bestuurders, als bij politiemensen te groot en past deze te weinig in een, naar het lijkt, nog steeds diepgewortelde behoefte in de polder om problemen meer door overleg en zachte methoden aan te pakken.

Tegelijkertijd laat het hier beschreven voorbeeld zien dat in Nederland de bereidheid ontstaat om in situaties met grote problemen van overlast en criminaliteit van dat 'poldermodel' af te wijken en tot een hardere aanpak te komen. Wellicht is het wat speculatief, maar ik verwacht dat *zero tolerance* in Nederland zich daartoe zal beperken, ondanks alle beleidsretoriek van een harde aanpak. Echter ook in situaties waar wellicht met goede redenen voor een harde aanpak wordt gekozen, kunnen burgers niet ontbreken. Juist daar moet de aanpak van overlast gepaard gaan met samenwerking met burgers (en uiteenlopende instanties). Alleen zo is het mogelijk informele sociale controle te versterken en te werken aan preventie van overlast. Burgers erbij betrekken is wenselijk, niet alleen om de genoemde

ongewenste neveneffecten te voorkomen, maar ook uit het oogpunt van effectiviteit (vgl. Millie e.a. 2005). Ordehandhaving en ordeherstel zijn niet succesvol uitvoerbaar door een politie in een isolement. Daarom is een politie die haar werkwijze tracht te verkopen als vooral *very irritating* op een verkeerd spoor beland. Hoe irritant burgers ook zijn, zij kunnen door de politie nooit gelijk worden gesteld aan een vooral 'te irriteren object'.

HOOFDSTUK 8

De collectieve winkelontzegging

Een antwoord van willekeur op overlast

Marc Schuilenburg en Patrick Van Calster

Overlastgevers in een winkel riskeren in Den Haag, en steeds meer andere steden, een toegangsverbod tot alle aangesloten winkels. Hoe werkt deze collectieve winkelontzegging (cwo) in de praktijk? Willekeur blijkt op de loer te liggen. Vraagtekens bij het quasi-strafrecht.

Er wordt over weinig meer gesproken dan over problemen in de publieke ruimte. Sla een willekeurige krant open en de publieke ruimte is synoniem met criminaliteit, stank, geluidsoverlast, verkeersopstoppingen en hanggroepjongeren. Een van de meest scherpe analyses van deze problematiek komt van de Duitse essayist Hans Magnus Enzensberger. In zijn essay *Oog in oog met de burgeroorlog* (1994) stelt hij dat in onze binnensteden een bijzondere vorm van oorlog woedt die gevoerd wordt door jonge mannen die vooral uit verveling handelen. Deze 'kleinschalige' of 'moleculaire burgeroorlog' is volgens Enzensberger de primaire vorm van alle conflicten tussen mensen. Deze heeft namelijk geen krachten van buitenaf nodig om te escaleren; deze voedt zichzelf. Enzensberger (1994, p. 40) schrijft: 'Geleidelijk aan neemt het afval langs de straatkant toe. In het park hopen de spuiten en kapotte bierflessen zich op. Op de muren verschijnt overal monotone graffiti, waarvan de enige boodschap het autisme is (...) In de voortuintjes stinkt het naar stront en urine. Het

gaat om kleine, stomme oorlogsverklaringen, die de ervaren stedeling weet te interpreteren.' Ontegenzeggelijk wordt er van de zijde van de overheid van alles geprobeerd om deze oorlog te beëindigen, maar het is verbijsterend om te zien hoe weinig we eigenlijk weten van de precieze resultaten die daarbij worden geboekt.

Een van de manieren waarmee de overheid tracht in te grijpen in de binnensteden is door mensen zelf verantwoordelijk te maken en hen daarop ook aan te spreken. Zij moeten met andere woorden 'geresponsibiliseerd' worden (Garland 1996). Responsibilisering is geworteld in het inzicht dat de traditionele strafrechtelijke aanpak te beperkt is voor een effectieve aanpak van de criminaliteit in de publieke ruimte. Criminaliteit is een maatschappelijk probleem dat dan ook met de hulp van krachten in de samenleving moet worden aangepakt. Instituties die het dichtst bij de bevolking staan, moeten vanuit dat perspectief medeverantwoordelijk worden. Dat wil zeggen: de aanpak van criminaliteit wordt niet langer gezien als een zaak van het strafrechtelijke apparaat alléén, maar ook van scholen, burgers, vrijwilligers, verzekeraars, lokaal bestuur, ziekenhuizen enzovoort.

Sinds de jaren tachtig van de voorgaande eeuw keert deze oplossingsrichting prominent terug in beleidsplannen van de overheid, te beginnen met *Samenleving en criminaliteit* uit 1985. Voortbouwend op de ideeën van de commissie-Roethof wordt daarin het vraagstuk van de criminaliteit in verband gebracht met de 'mobilisering van individuele burgers en maatschappelijke organisaties, waaronder de lokale overheden en het bedrijfsleven' (Tweede Kamer 1985, pp. 37, 103). Om meer samenhang in de aanpak te krijgen, spreekt de overheid van 'integrale veiligheid'. De nieuwe terminologie is opvallend omdat (on)veiligheid daarmee meer omvat dan criminaliteit. Onveiligheid kan ook worden veroorzaakt door gebeurtenissen en handelingen zoals verkeersongevallen, aantastingen van de gezondheid, lawaai, asociaal gedrag enzovoort.

Op uitvoeringsniveau leidt dit ertoe dat een bonte stoet aan nieu-

we actoren onderdeel wordt van de opsporing en de handhaving van de veiligheid in de publieke ruimte en daar ook een eigen invulling aan geeft. In het meest ideale geval moet een succesvolle responsabilisering er dan toe leiden dat er een zekere mate van zelfredzaamheid ontstaat bij degenen die verantwoordelijk zijn gemaakt. Maar hoewel er veel onderzoek is verricht naar de werking en effectiviteit van het strafrechtelijke systeem en zijn actoren, is het onderzoek naar de bijzondere rol van die nieuwe private actoren schaars. Hoe vervullen zij hun taak, hoe oefenen ze toezicht uit, welke technieken hanteren ze, en wat voor straffen en waarheden houden ze erop na? De vraag is of het middel van responsabilisering wel zo legitiem en succesvol is als de overheid denkt dat het is.

Wij willen een bescheiden bijdrage leveren aan dit onderzoek en concentreren ons hier op de zogenoemde collectieve winkelontzegging (CWO). In 2005 is deze nieuwe maatregel in de binnenstad van Den Haag ingevoerd om overlastgevend gedrag te voorkomen. Ondernemers hebben hierbij zelf maatregelen ontwikkeld om overlastgevers een winkelontzegging op te leggen die in de gehele binnenstad van kracht is. Hiermee zijn private partijen – ondernemers en beveiligingspersoneel – medeverantwoordelijk voor het opsporen en bestraffen van klassieke strafrechtelijke delicten als diefstal en oplichting.

In deze bijdrage focussen wij ons niet op het beleid van de CWO met zijn nadruk op afspraken, doelstellingen, gedeelde overtuigingen en dergelijke (hiervoor verwijzen we naar Wesselink e.a. 2009). Wij zijn eerder geïnteresseerd in de dagelijkse praktijken dat het beleid voortbrengt. De CWO hoeft immers in principe niet dwingend door de winkeliers te worden opgelegd. Hierdoor ontstaat er ruimte voor eigen invullingen en nieuwe initiatieven, die op hun beurt potentieel het officiële beleid beïnvloeden. Het is dan interessant om te kijken óf deze ruimte wordt benut en op welke wijze dit gebeurt. Uiteindelijk gaat het toch over een maatregel met significante gevolgen voor degene die hem krijgt opgelegd. Daarom hebben wij de attitudes en

praktijken bestudeerd van de winkeliers die deze maatregel uitvoeren. Voor het antwoord op deze vraagstelling zijn ruim vijftig interviews gehouden met winkeliers die aan de cwo in Den Haag meedoen. De ondernemingen bevinden zich aan de Gedempte Gracht, Gravenstraat, Grote Markt, Grote Marktstraat, Haagsche Bluf, Hoogstraat, Spui, Turfmarkt, Venestraat, Vlamingstraat en Wagenstraat. Daarnaast zijn er interviews gehouden met medewerkers van politie, gemeente en private beveiligingsbedrijven. Voorts is er gesproken met werknemers van de Binnenstad Ondernemers Federatie (BOF), de uiteindelijke beleidsmakers.¹

Wat is de cwo precies?

Het opleggen van een ontzegging is niet nieuw. Ondernemers hadden altijd al het recht om een persoon individueel de toegang tot hun winkel te ontzeggen. Het nieuwe aan de cwo is dat deze ontzegging niet alleen geldt in de onderneming waar deze is opgelegd, maar in alle bij de maatregel aangesloten ondernemingen. Wie dus winkelt in een onderneming met een cwo-beleid en ongewenst gedrag vertoont, kan de toegang worden ontzegd tot al de winkels die het cwo-beleid onderschrijven. De aangesloten ondernemingen zijn te herkennen aan de cwo-sticker bij de ingang. Het gaat overigens niet alleen om winkels, maar ook om theaters, ateliers en galerieën, hotels, banken, restaurants en zelfs apothekers. Een cwo kan worden opgelegd voor de duur van zes of twaalf maanden. Wanneer een ontzegde in de tussentijd toch weer een aangesloten onderneming binnengaat, kan deze door het Openbaar Ministerie worden vervolgd voor lokaalvredebreuk.

¹ De interviews zijn afgenomen door Jelmer Brouwer, Freek van den Engel, Joris van Heesch, David Knecht, Sophie Mommers, Desiré Peters, Lara van Roon, Moniek Weerts en Rolf van Wegberg. De interviews zijn gehouden in de periode van maart tot mei 2009. Alle gesprekken zijn opgenomen, uitgeschreven en geanonimiseerd. De auteurs danken iedereen voor zijn inzet en tijd.

De cwo valt grotendeels onder de verantwoordelijkheid van de BOF, de overkoepelende ondernemersvereniging in de Haagse binnenstad waarbij veertien van de negentien ondernemersverenigingen uit de binnenstad zijn aangesloten. Elke onderneming die lid is van een van die veertien ondernemingsverenigingen, is ook automatisch aangesloten bij de cwo. Op dit moment zijn dat volgens een medewerker van de BOF 453 ondernemingen. Een cwo kan worden opgelegd voor verschillende gedragingen, die staan vermeld op het formulier 'Aanzeggen Collectieve Winkelontzegging'. Op dit formulier zijn ook de verschillen genoemd tussen de gedragingen waar een cwo voor zes maanden voor staat en die waarvoor twaalf maanden geldt. Een mishandeling, bijvoorbeeld, leidt direct tot een ontzegging voor twaalf maanden. Bij oplichting, diefstal, vernieling en vandalisme is dit afhankelijk van de hoogte van de schade. De BOF laat de winkeliers verder vrij te bepalen waarvoor zij wel of geen cwo willen opleggen. Zij mogen min of meer eigen criteria opstellen en hanteren. De BOF geeft wel adviezen aan de ondernemingen, die volgens de ondernemersfederatie ook worden opgevolgd.

Opvallend aan de cwo-maatregel is dat het een ondernemersmaatregel is waarbij ontzegging uit een winkel mogelijk is op grond van regels die ter plaatse gelden. Een strafrechtelijke verdenking in de betekenis van een 'redelijk vermoeden van schuld', zoals neergelegd in artikel 27 van het Wetboek van Strafrecht, is hiervoor niet vereist. Om officieel een ontzegging op te kunnen leggen, moet het cwo-formulier worden ondertekend door één getuige en door degene die in overtreding was. Weigert een overtreder het formulier te tekenen, dan mag een tweede getuige tekenen, waardoor het document alsnog geldig wordt. Deze aanpak van problemen in de publieke ruimte sorteert verschillende effecten. Zo functioneert het ondertekenen van een cwo-formulier als een soort schuldbekentenis. Het houdt bovendien bepaalde individuen buiten het gebied van de aangesloten ondernemingen. Kortom: hoewel de invloedssfeer van het strafrecht

(strafmaat, aantal delicten) de laatste twintig jaar onmiskenbaar sterk is toegenomen, moet tegelijkertijd worden geconstateerd dat er zich een heel nieuw instrument aandient om normen te bevestigen en mensen uit te sluiten van bepaalde voorzieningen en gebieden. De cwo is daarom ook niet helemaal los te zien van de traditionele manier van vervolgen zoals dat door politie en justitie gebeurt. In die zin is de cwo eerder een toevoeging in plaats van een vervanging van de manier van overlast aanpakken door het klassieke strafrecht.

Quasi-strafrecht: hoe werkt het in de praktijk?

Voor een goed begrip van de cwo zijn de verschillen en overeenkomsten met het strafrecht cruciaal. Voor de cwo wordt gebruikgemaakt van klassieke machtsmiddelen als de aanhouding van een overtreder en de uitsluiting van een persoon. Daarbij gaat het om traditionele delicten zoals diefstal, oplichting, belediging, bedreiging en vernieling. Deze delicten zijn van oudsher opgenomen in het Wetboek van Strafrecht. De bevoegdheden van de cwo zijn echter niet vastgelegd in het wetboek, maar in convenanten of protocollen die plaatselijk worden afgesloten tussen deelnemende partijen (hier: winkeliersvereniging, gemeente, politie en Openbaar Ministerie). De primaire waarheidsvinding vindt daarnaast plaats buiten politie en justitie om, namelijk door particulieren, grootschalige winkelketens en private beveiligers. Om die reden is de rechtsbescherming geregeld via een klachtprocedure, een regeling die niet alleen minder waarborgen voor de overtreder biedt dan het gewone strafrecht, maar ook van de overtreder vraagt zelf stappen te ondernemen om zijn gelijk te halen.²

2 Onder het strafrecht komt de zaak door stilzitten van de overtreder vanzelf voor een onafhankelijke rechter. Bovendien wordt in het strafrecht meer rekening gehouden met de persoon van de overtreder en moet in de tenlastelegging worden beschreven welke handeling er precies is verricht om als strafbaar feit aangemerkt te kunnen worden. Bij het opleggen van een cwo kan worden volstaan met een categorisering van het gedrag, waarbij een beschrijving van de feitelijke gedraging achterwege wordt gelaten. De overtreder moet bovendien

Omdat deze verschillen verder lijken te gaan dan de overeenkomsten met het klassieke strafrecht, is de cwo een fraai voorbeeld van, wat we willen noemen, 'semi-' of 'quasi-strafrecht'.³

Quasi-strafrecht functioneert niet volledig buiten het gewone of klassieke strafrecht om. In zekere zin functioneert het binnen het regime van het strafrecht omdat de uitoefening ervan een systeem veronderstelt waarin politie en Openbaar Ministerie deelnemen. Sterker nog: in het geval van de cwo heeft de BOF niet alleen steun gekregen van de gemeente Den Haag, maar keken er tevens twee officieren van justitie mee. Zij oordeelden dat juridisch gezien alles in orde was. Het Openbaar Ministerie heeft bovendien de intentie uitgesproken elke aangifte te zullen vervolgen van zowel winkeldiefstal als lokaalvredebreuk. Daarnaast heeft zowel het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) als de politie het winkeliersbeleid goedgekeurd. Drie keer per week houdt de politie een collectieve briefing waarin beveiligers worden geïnformeerd over personen met een cwo. Op deze bijeenkomsten worden foto's getoond van ontzegden om herkenning beter mogelijk te maken. Hoewel de BOF graag met foto's had willen werken, heeft het CBP aangegeven dat dit niet is toegestaan. Daarom mogen alleen gecertificeerde beveiligers het beeldmateriaal zien. De coördinator van het cwo-project vertelt dat de briefings alleen een voordeel zijn voor de ondernemingen met beveiligingsmedewerkers. De ondernemingen die geen beveiligingsbedrijf hebben ingehuurd, kunnen niet gebruikmaken van de briefings. Niettemin is het duidelijk dat de overheid in ruil voor veiligheid, orde en rust in de binnenstad haar macht overdraagt aan andere actoren. En daarmee meewerkt aan een andere vorm van regulering.

schriftelijk bij het bestuur van de BOF een klacht indienen tegen het feit dat hem een cwo of waarschuwing is opgelegd. In die zin zou je kunnen spreken van een 'afdalende rechtsbescherming' (vgl. Wesselink e.a. 2009).

³ Met dank aan Hans Boutellier voor de typering. Zie zijn oratie: *De nodale orde, veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*. Vrije Universiteit Amsterdam, september 2007.

Hiermee signaleren we dat er – minstens – twee niveaus van regulering in de publieke ruimte zijn die niet alleen op elkaar aansluiten, maar ook op elkaar ingrijpen. In zoverre dat de cwo ten opzichte van het strafrecht een betekenisuitbreiding en fixatie aanbrengt, lijkt het, om een term van de Franse filosoof Jacques Derrida te gebruiken, een ‘supplement’ te vervullen. Supplement is afgeleid van het werkwoord *suppléer*, dat zowel ‘aanvullen’ als ‘vervangen’ betekent. Volgens Derrida (1994, p. 44) is een supplement niet zomaar een willekeurig toevoegsel, maar een noodzakelijke aanvulling (zoals het wit tussen de regels in dit hoofdstuk) op een reeds bestaande realiteit of juridische sfeer. Zo zijn in het quasi-strafrecht de regels niet vastgelegd in een universele wet die à priori alle gevallen en situaties regelt en is het onderzoek naar overtredingen niet opgedragen aan politie en justitie. Omdat het quasi-strafrecht een relatief nieuw fenomeen is waarvan de sluipende verbreiding wordt ondersteund door de overheid, hebben we onderzocht op welke wijze ondernemers de cwo hanteren. Hierbij hebben we gekeken naar (i) de mate van bekendheid van de maatregel; (ii) willekeur bij de handhaving; en (iii) of er mutaties van de maatregel ontstaan, ofwel of er zich andere vormen van afdoening ontwikkelen dan beschreven staan in het afgesloten protocol.

Bekendheid van de maatregel

Het is ontegensprekelijk zo dat de quasi-strafrechtelijke maatregel van de cwo een publiek belang dient. Dit betekent dat publieke belangen eveneens beheerd worden door private partijen. In het licht van het beschreven proces van responsabilisering is dat niet vreemd of ongebruikelijk. Ten behoeve van een goede uitoefening van die publieke belangen is het echter wel nodig dat de bevoegdheden van private actoren schriftelijk zijn vastgelegd en dat er publieke verantwoording over wordt afgelegd. Het vastleggen van de bevoegdheden van de deelnemende partijen in convenanten of protocollen vinden

we helemaal terug in de cwo in Den Haag. Omwille van het quasi-strafrechtelijke karakter van de maatregel en voor een goede uitvoering ervan is het daarom van belang dat de ondernemers op de hoogte zijn van de te volgen procedures, zodat het ook mogelijk is deze correct toe te passen.

Uit ons onderzoek blijkt dat de BOF, die als coördinator van de cwo verantwoordelijk is voor de voorlichting aan de ondernemingen over de te volgen procedure, daarbij heel wat moeilijkheden ondervindt. Ondernemingen gaan immers regelmatig op de fles en er komen voortdurend nieuwe voor in de plaats. Ook treden ondernemersverenigingen relatief makkelijk toe tot de BOF,⁴ maar zeggen ze weer even makkelijk hun lidmaatschap op. Het gevolg hiervan is dat de coördinator een versnipperd beeld heeft van wat er zich in het werkveld afspeelt. Ook is het informeren door hoofdkantoren van grote winkelketens aan hun afzonderlijke winkels vaak niet optimaal. Om te beginnen blijkt dat een groot aantal winkels wel de deelnemerssticker op de deur heeft geplakt, maar dat de heer of dame die de winkel openhoudt niet of amper weet waarvoor die sticker eigenlijk staat. Allicht heeft het roulatiesysteem van de bedrijfsleiders daar eveneens een belangrijke invloed op. Vaak blijven zij niet lang bij eenzelfde filiaal, en maken ze relatief snel de overstap naar een ander filiaal. Bovendien verzuimen ze veelal om de informatie over de ontzeggingen aan hun opvolger door te geven. Daarbij blijkt dat sommige winkels weigeren de deelnemerssticker op de deur te plakken in verband met, zo vertelt een politiemedewerker, 'eisen van uitstraling van de betreffende keten'. Dit suggereert een gebrek aan verantwoordelijkheidszin bij deze ondernemers.

Bovendien komt naar voren dat verschillende winkeliers slecht bekend zijn met de wijze waarop de cwo-formulieren moeten worden gebruikt. Vaak weten zij niet waar ze de formulieren kunnen aanvragen en hebben de winkeliers ze daarom niet in huis. Wanneer

4 Lidmaatschap van de BOF is vereist voor deelname aan het beleid.

de formulieren wel aanwezig zijn, blijkt er vaak onduidelijkheid te zijn over het invullen ervan. Zo wees de politie ons op het grote aantal onjuist ingevulde formulieren. Hierdoor zijn deze ontzeggingen niet onmiddellijk van kracht en dienen ze eerst gecorrigeerd te worden voordat zij rechtsgeldig zijn. Tegelijkertijd valt op dat de bedrijven die de formulieren wel netjes invullen veel commentaar hebben op het karakter ervan. Zo vertelt het beveiligingspersoneel van een groot ketenbedrijf aan de Grote Marktstraat dat het de formulieren steevast aanvult, omdat het in alle gevallen van overlast een ontzegging van twaalf maanden wil opleggen. Een ander groot ketenbedrijf aan dezelfde straat vindt dat de formulieren te weinig ruimte bieden voor eigen toevoegingen. De formulieren worden daarom altijd aangevuld met een eigen rapport.

Wat eveneens uit de interviews naar voren komt, is dat veel ondernemers niet op de hoogte zijn van het bestaan van een lijst met namen van de ontzegde personen. Deze database met ontzeggingen wordt beheerd door de BOF en is te raadplegen via het internet. Omdat dit ondernemers onbekend is, kunnen zij niet controleren of overlastveroorzakers al een ontzegging hebben, waardoor zij hun geen lokaalvredebreuk ten laste kunnen leggen. Volgens de BOF biedt het internet uitstekende mogelijkheden om de lijst dagelijks te updaten. Maar dan moeten de ondernemingen wel een internetaansluiting in de zaak hebben. En dit is niet altijd het geval. Opmerkelijk is dat de BOF aangeeft dat deze ondernemingen zelf de verantwoordelijkheid moeten nemen andere manieren te zoeken om de lijst te kunnen raadplegen. Bijvoorbeeld door thuis achter de computer te kruipen of bij een winkel in de buurt die wel over een internetaansluiting beschikt. Zoals we eerder hebben opgemerkt, laat de BOF ook een ruime vrijheid aan de ondernemingen om te bepalen waarvoor zij wel of geen CWO willen opleggen.⁵ Zo heeft de BOF er geen bezwaar tegen dat ondernemingen min of meer hun eigen criteria opstellen en hante-

5 De BOF geeft wel adviezen aan de ondernemingen.

ren. Dit betekent dat de ene onderneming een stuk strenger is in het opleggen van een cwo dan een andere. We komen daar later op terug.

Kortom: we zien een relatieve onbekendheid met de maatregel, waarbij de ondernemingen veel vrijheid wordt gegeven om de maatregel toe te passen. Dit brengt ons bij de vraag in welke mate er willekeur is in de handhaving van de maatregel.

Willekeur in de handhaving

Meteen bij aanvang van het cwo-project in 2005 zijn er in een protocol met de overheid – gemeente, politie en Openbaar Ministerie – afspraken vastgelegd over de bevoegdheden en mogelijkheden van de winkeliers. Niet alleen is omschreven hoe de winkeliers moeten handelen bij de constatering van een eerste overtreding of een herhaling daarvan, ook is bepaald wat de taken van politie en Openbaar Ministerie zijn in het samenwerkingsverband. Hoewel de cwo een uniforme werkwijze is om overlast en winkeldiefstal af te handelen, zien we in de praktijk echter dat dit voor winkeliers moeilijk uitvoerbaar is. Winkeliers maken allerlei uitzonderingen op de schriftelijke afspraken, en mede daardoor heeft de handhaving in de praktijk een meer willekeurig karakter gekregen. Hoewel deze uitzonderingen dikwijls een sterk individuele motivering hebben, zijn er in het algemeen wel praktische redenen voor aanwijsbaar.

In de eerste plaats spreken verschillende winkeliers over het simpelweg ontbreken van tijd om een cwo op te leggen. Dit tijdgebrek speelt vooral op drukke koopavonden, wanneer er veel klanten in de winkel zijn. Dan is het voor het personeel bijna niet mogelijk een dief naar het kantoor van de winkel mee te nemen om hem daar de formulieren te laten invullen. ‘Ik kan het me niet permitteren een van mijn verkopers te missen’, vertelt een bedrijfsleider van een schoenenwinkel. In plaats van de afhandeling van het formele traject met de overtreder kiest hij er op koopavonden voor om overtredders slechts de winkel uit te sturen. Voor meer ondernemers is dat makkelijker en

sneller. Volgens de bedrijfsleider van een drogisterij is hij 'er te veel tijd aan kwijt' om de politie in te schakelen en aangifte te doen: 'Daar ga ik echt niet aan beginnen.'

In de tweede plaats blijken winkeliers financiële afwegingen te maken bij de vraag of er een cwo wordt opgelegd. Verschillende personen geven aan dat de ernst van het vergrijp en de waarde van het gestolen goed van invloed zijn op de vraag of ze een cwo willen opleggen. In een van onze interviews noemt een beveiligiger het concrete voorbeeld van heterdaad bij het stelen van een tijdschrift. In dit geval is er wel aangifte van diefstal gedaan bij de politie, maar is er geen cwo opgelegd omdat de beveiligiger dit niet proportioneel vond. Niet alleen kan de relatieve ernst van het vergrijp leiden tot het maken van uitzonderingen, ook maken winkeliers in concrete gevallen een afweging tussen het verdiende uurloon en de waarde van het gestolen goed. Vooral met betrekking tot lichte vergrijpen wordt een cwo niet als rendabel ervaren. Een winkelier zegt: 'Voor personen die een oordopje van vijf euro stelen, ga ik niet het hele proces met de politie in werking stellen.' De bedrijfsleider van een drogisterij aan de Turfmarkt vertelt dat 'haar uurloon wel meer dan een pak luiers van twaalf euro' bedraagt. Om die reden legt ze niet in alle gevallen een cwo op.

In de derde plaats beschikken veel winkels over onvoldoende personeel om de cwo effectief te kunnen handhaven. Het gaat hier vooral om eenmanszaken en kleine winkels.⁶ Niet alleen moet er voldoende personeel aanwezig zijn om de overlastgever apart te nemen, ook vinden kleine winkels het vaak niet veilig om samen met de over-

6 Voor grote ketenbedrijven zoals de Bijenkorf, v&d, Mediamarkt en het Kruidvat gaat dit niet op. Zij hebben een private beveiligingsdienst in dienst. Door de aanwezigheid van private beveiligers hoeft het personeel zich niet bezig te houden met het invullen van de formulieren en het doen van aangifte. Het in dienst nemen van een private beveiligiger is niet voor iedere ondernemer rendabel. De afweging die hier wordt gemaakt, is wederom een kostenverhaal. Zo vertelt de bedrijfsleider van een drogisterij: 'Er was hier beveiliging, maar die heb ik weggedaan omdat het zo'n ontzettende kostenpost was.' Zonder beveiligiger blijkt het dan ook lastig te zijn om de cwo te handhaven.

treder het cwo-formulier in te vullen. De bedrijfsleidster van een kledingzaak aan de Haagsche Bluf vertelt: 'Je neemt een dief niet apart om hem een formuliertje te geven met de vraag of hij dit alsjeblieft even wil invullen. Het komt bovendien nogal merkwaardig over als je hem ook nog eens vraagt te wachten totdat de politie komt.' Vaker kiezen kleine winkels ervoor overlastgevers direct de winkel uit te sturen zonder er een zaak van te maken. In andere gevallen roept het personeel de assistentie in van andere winkeliers. Op die manier ontstaan er, naar het beeld van de fijn beschilderde Russische matroesjka's, samenwerkingsverbanden in samenwerkingsverbanden die steeds kleinschaliger worden. Hoewel de cwo is bedoeld voor de gehele binnenstad van Den Haag, duiken deze microstelsels op in losse winkelstraten of delen van de stad. Tussen de ondernemers in winkelcentrum *De Passage* bestaat zo'n hecht samenwerkingsverband. Een winkelier vertelt: 'Zijn er problemen als agressie, dan bellen we de burens. Zij komen naar ons toe. Buiten onze buurt hebben we geen contact met andere ondernemers over de veiligheid.'

In de vierde plaats ontstaan er uitzonderingen op de regels doordat sommige winkeliers een dubbele loyaliteit blijken te hebben jegens bepaalde personen. Zo blijkt een winkelketen iemand in dienst te hebben die zelf een cwo heeft gekregen. Een beveiligiger van een elektronicazaak deed deze opmerkelijke ontdekking. De reactie van de bewuste winkel was: 'Ja, maar hij heeft bij jullie gestolen. Dat betekent niet dat hij ook bij ons steelt.' In feite ontstaat hier de unieke situatie waarin 'de dief de dief controleert'. Dit nuanceert de veronderstelling dat een cwo altijd tot uitsluiting leidt van de overtreder in de winkels in de binnenstad. 'Zolang ze hun werk maar goed uitvoeren', is het nuchtere commentaar van de geïnterviewden op het feit dat er personeelsleden in dienst zijn met een cwo. Een andere reden voor uitzonderingen is dat winkeliers bepaalde klanten niet willen missen. Vaste klanten die in een andere winkel een cwo hebben gekregen, wordt daarom niet de toegang ontzegd. Zolang deze personen zich in de betreffende winkel naar de regels blijven gedragen, mogen ze

blijven komen. Ook hier vormen financiële afwegingen van de ondernemer een belangrijke motivatie voor het handelen.

Omstandigheden en persoonlijke overwegingen spelen dus een rol bij de vraag of er een cwo wordt opgelegd. Ondernemers die zelden te maken krijgen met overlast, treden ook niet toe tot ondernemersverenigingen om mee te doen aan het cwo-beleid. Dit brengt ons bij de vraag of er mutaties of afwijkingen ontstaan van de op te leggen maatregel.

Eigen vormen van afdoening

In het algemeen geldt dat in het klassieke strafrecht de straf aan allerlei regels van materieel en formeel strafrecht moet voldoen. Dat is nodig omdat het gaat om een door de overheid opzettelijk toegebracht leed op grond van een nader omschreven normschending. Ter wille van de rechtszekerheid en rechtsgelijkheid stelt het Openbaar Ministerie richtlijnen op en gebruiken rechters tarieflijsten om tot een zekere mate van uniforme straffen te komen, zowel als het gaat om de aard als om de zwaarte van de straf. Bovendien motiveert de rechter waarom hij tot een bepaalde beslissing is gekomen. Deze motiveeringsvereiste, zoals neergelegd in artikel 359 van het Wetboek van Strafrecht, dient ertoe de verdachte te beschermen tegen willekeur en ongelijkheid, vooral als het gaat om de toepassing van vrijheidsbenemende straffen. Heel het quasi-strafrechtelijke karakter van de cwo wijst er echter op dat door de hoeveelheid aan deelnemende partijen – variërend van eenmanszaken tot internationale winkelketens met eigen veiligheidsdiensten – individuele afwegingen mede het beeld kleuren van de handhaving. We hebben reeds gewezen op de problemen met betrekking tot de informatiedeling over mensen met een ontzegging. Daarnaast hebben we de praktische problemen besproken die winkeliers ondervinden om de cwo überhaupt op te leggen. Er blijken evenwel ook problemen te spelen als het gaat om de opgelegde afdoeningen.

Het lijkt gerechtvaardigd om te constateren dat bij het opleggen van sancties in het quasi-strafrecht ruime marges worden gehanteerd. In het geval van de cwo biedt het opgestelde formele raamwerk een aantal categorieën gedragingen waarvan er één kan worden aangekruist, waarvoor dan een winkelontzegging van zes of twaalf maanden geldt. Maar uit de interviews met ondernemers komt naar voren dat bijna de helft van de geïnterviewde winkeliers er een eigen vorm van afdoening op nahoudt, die als het ware boven op de strafrechtelijke en quasi-strafrechtelijke aanpak komt, variërend van wegsturen tot het intimideren van een overtreder. Hoewel deze afdoeningen verschillende verschijningsvormen hebben, komen ze voort uit gedeelde sentimenten en motiveringen en worden ze gemotiveerd door de vermeende ineffectiviteit van de cwo. 'De volgende dag staan ze er toch weer', vertelt een geïnterviewde winkelier over de personen die een cwo hebben gekregen. In het kielzog van de quasi-strafrechtelijke maatregel van de cwo keren vier alternatieve vormen van afdoening regelmatig terug.

In de eerste plaats bellen winkeliers de ouders van minderjarige overtredders, dieven of overlastgevers persoonlijk op. Een aantal ondernemers ervaart dit als zeer effectief. Bij jongeren gaat het namelijk vaak om een eenmalig incident, zo leggen zij uit. Het bellen van de ouders maakt voldoende indruk op hen, zodat het niet nodig is de politie in te schakelen. Deze manier van straffen moet, aldus de geïnterviewden, correctief zijn en normaliserend werken. In het quasi-strafrecht, zo zou Michel Foucault (1989 [1975], p. 255) zeggen, draait het om de 'macht van de norm'. Hij beschreef hoe het achttiende-eeuwse regime van disciplinaire macht (toewijzen, classificeren, samenvoegen enzovoort) functioneerde in van elkaar gescheiden plaatsen zoals scholen, fabrieken en gevangenissen. Maar in het quasi-strafrecht van de cwo lijkt er veel meer af te hangen van persoonlijke voorkeuren en interacties van personen (hier: van winkeliers en beveiligingspersoneel) dan van interne machtsmechanismen.

In de tweede plaats hanteren sommige ondernemers de methode van het aan de schandpaal nagelen, of passender in relatie tot het quasi-strafrecht: van *naming & shaming*. Volgens de Australische criminoloog John Braithwaite (1989) is het proces van *shaming* een belangrijk middel om deviant gedrag aan te pakken. Het zou een afschrikkingseffect teweegbrengen. Braithwaite onderscheidt daarbij evenwel twee vormen van *shaming*: de stigmatiserende en de reïntegratieve *shaming*. De eerste legt de nadruk op de criminele activiteiten van de overtreder, waarbij zowel het gedrag als de persoon van de dader wordt afgewezen. Volgens Braithwaite is deze vorm van *shaming* gevaarlijk omdat het de band tussen de overtreder en de samenleving vernietigt, waarschijnlijk voor de rest van diens leven. Het gevolg is dat de overtreder zich identificeert met het label van crimineel dat op hem wordt geplakt, waardoor de mogelijkheid bestaat dat hij die rol levenslang zal spelen. Reïntegratieve *shaming* daarentegen is veel positiever van inslag en tracht eerder de overtreder te rehabiliteren; het wil de band tussen de overtreder en de samenleving herstellen. Ons onderzoek lijkt te suggereren dat bij de handhaving van de cwo vooral de stigmatiserende *shaming* op de voorgrond treedt. Een ondernemster in de Haagsche Bluf vertelt bewust te kiezen voor negatieve aandacht met betrekking tot de overlastgever. Ze vertelt: 'Uiteindelijk hebben we met de politie zijn foto uitgeprint en die heel groot met *Wanted* op het raam gehangen.' Een andere manier van het toebrengen van schaamte is het publiekelijk aanhouden van de overlastgever en deze vervolgens door de politie via de voordeur van de winkel naar buiten brengen.

In de derde plaats maken winkeliers gebruik van eigen 'boetes' als alternatief voor de strafmaat die in het protocol is vastgelegd. Algemeen wordt aangenomen dat naast de strafmaat het afschrikkende effect van een sanctie afhangt van de pakkans, de snelheid van bestrafing en de zekerheid dat een opgelegde sanctie daadwerkelijk wordt uitgevoerd. Zo vertelt de eigenaar van een discountstore dat de dief voor een keuze wordt gesteld: 'Je betaalt het dubbele, anders bel ik de

politie.' Het gaat hierbij vooral om kleine vergrijpen, zoals het stelen van snoepgoed. In andere gevallen wordt de overlastgever alleen op zijn gedrag aangesproken. Bij diefstal wordt de persoon dan verzocht het gestolen goed terug te geven en de winkel te verlaten.

Tot slot willen we nog wijzen op het zogenoemde Smoelenboek. Dit is er gekomen als reactie op het probleem dat personen met een cwo niet goed te herkennen waren. De lijst van ontzegden waarover de winkels beschikken, bevat immers alleen namen en geen foto's. 'We maken foto's van bepaalde personen die stelen,' vertelt het hoofd beveiliging van een winkel aan de Grote Marktstraat. 'Onze meldkamer hangt vol met foto's.' Alle afbeeldingen worden bewaard in een zogenoemd Smoelenboek. Dit boek is bestemd voor personeel, zodat zij winkeldieven kunnen herkennen. Verschillende grote winkelketens met eigen beveiliging werken met een soortgelijk systeem. Foto's van ontzegde personen zijn intern beschikbaar voor de beveiligers, maar niet voor de winkelmedewerkers. Hoewel van officiële zijde wordt aangevoerd dat de weinige aangiftes van lokaalvredebreuk bewijzen dat het cwo-beleid werkt, zijn de winkeliers juist van mening dat dit lage cijfer vooral aantoont dat het beleid tekortschiet om recidivisten daadwerkelijk tegen te houden. Deze optie lijkt dan ook nog niet volledig naar behoren te werken.

Dubbele orde

De quasi-strafrechtelijke cwo-maatregel is een mooi voorbeeld van de wijze waarop private partijen met steun van de overheid eigen veiligheidsprogramma's ontwerpen en bezoekers van de publieke ruimte bepaalde regels voorschrijven. Het zou speculatief zijn om dit verschil tussen quasi-strafrecht en het klassieke strafrecht op te merken (het gaat in beide gevallen toch om de bescherming van belangen als veiligheid tegen publieke delicten) als de praktijk van 'straffen' door winkeliers niet een aantal opvallende verschillen met het strafrecht laat zien. De actoren in en van het strafrechtelijk systeem moeten

immers publieke verantwoording afleggen en zijn te allen tijde gebonden aan het materiële en procedurele strafrecht. Deze elimineren willekeur en garanderen rechtswaarborgen. Of een verdachte al dan niet een straf krijgt opgelegd, wordt bovendien bepaald door een onafhankelijke rechter, die alle argumenten voor en tegen aanhoort. Ons onderzoek laat zien dat deze objectiviteitscriteria voor het zogenoemde quasi-strafrechtelijke systeem niet opgaan.

Allereerst is er de relatieve onbekendheid van de winkeliers met de cwo-maatregel. Maar belangrijker nog is dat de cwo-maatregel in vele gradaties en met een behoorlijke dosis willekeur wordt toegepast. Persoonlijke overtuigingen spelen hierbij een kapitale rol. Zo legt de ene winkelier zonder aarzelen de meest strenge versie van de cwo op, terwijl de andere veel door de vingers ziet. Daarbij ontstaan allerlei mutaties van de maatregel. Zo ontdekten wij het bestaan van een proces van stigmatiserende *shaming*.

Daarnaast hebben we de indruk dat de architectuur van de binnenstad gepaard gaat met een bedrijfscontrolesysteem waarvan de belangen sterk (individueel) economisch en emotioneel gedreven zijn. Handelingen die de particuliere belangen van winkeliers kunnen schaden, worden immers bestraft – denk aan overlast en winkeldiefstal. De strafmaat wordt daarbij veelal bepaald door de overtuigingen van de desbetreffende winkelier. Kortom: anders dan vaak wordt aangenomen, zijn deze quasi-strafrechtelijke praktijken niet waardevrij.

De bevindingen uit ons onderzoek manen ons echter niet deze ontwikkeling van quasi-strafrechtelijke maatregelen rigoureus af te wijzen. Persoonlijke afwegingen bijvoorbeeld spelen in iedere vorm van regulering een rol en kunnen in individuele zaken tot een veel bevredigender eindresultaat leiden dan door strikt juridische regels te volgen. Eerder doen de resultaten van de interviews ons constateren dat er sprake is van een 'dubbele orde' in dit quasi-strafrecht (zie Van Calster en Schuilenburg 2009).

Enerzijds is er het structurele of molaire niveau van orde en stabiliteit. De cwo is officieel vastgelegd in een protocol dat is afgesloten

met de plaatselijke gemeente, de politie en het Openbaar Ministerie. Op organisatorisch niveau leidt dat ertoe dat beleidsmakers het succes van de cwo claimen op basis van evaluaties en het aantal ontzeggingen dat is uitgedeeld. Zo maakte het Hoofdbedrijfschap Detailhandel voorjaar 2009 bekend dat winkeldiefstallen tot wel 60 procent kunnen dalen door de maatregel. Inmiddels zijn er meer dan duizend ontzeggingen opgelegd door de winkeliers van Den Haag. Het vermeende succes leidt ertoe dat steeds meer steden de maatregel en uitbreidingen daarop, zoals de bioscoop- en tramontzegging, invoeren. Ook Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Beverwijk, Den Helder, Deventer, Eindhoven, Gouda, Heerlen, Helmond, Leeuwarden, Leiden, Leidschendam, Rotterdam en Utrecht hanteren dit beleid of hebben plannen daartoe in een vergevorderd stadium.

Anderzijds is er het dynamische of moleculaire niveau van interactie tussen de deelnemers dat nieuwe openingen aanbrengt en andere verbindingen creëert dan het structurele niveau. Hier zien we dat binnen de ruimte die is gegeven de officiële uitgangspunten worden ontregeld, zoals met betrekking tot de informatiedeling, door de willekeur bij de handhaving en de mutaties van de maatregel. Dit zet belangrijke vraagtekens bij het kritiekloos doorvoeren van een responsabiliseringsproces door de overheid. De quasi-strafrechtelijke cwo-maatregel is immers niet alleen een uitvinding van de winkeliers, zij verzorgen ook de handhaving. Het maakt de vraag relevant of de aanpak van delicten zoals diefstal, oplichting, belediging, bedreiging en vernieling wel zo gemakkelijk is over te laten aan private actoren, zoals winkeliers.

HOOFDSTUK 9

Omstreden nachten

Angstgevoelens van jongeren in de uitgaansgebieden van Arnhem en Apeldoorn

Irina van Aalst en Tim Schwanen

Hoe veilig voelen jongeren zich tijdens het uitgaan? Wat zijn hun ervaringen in de uitgaansgebieden van Arnhem en Apeldoorn? En hoe effectief zijn camera's en politie te paard? Over de complexiteit van angstgevoelens en effectieve interventies.

Alhoewel stad en uitgaan van oudsher met elkaar zijn verbonden, is er een opvallende tendens te zien in de promotie van de stedelijke nacht. Theaters, restaurants, cafés en clubs vormen een steeds belangrijker onderdeel van de internationale concurrentiestrijd tussen steden. Een bruisend nachtleven is niet alleen goed voor de stedelijke economie, maar ook voor het gewenste imago van de stad. De consumptiegerichte *night-time economy* gaat uit van de nacht als tijdstip van vermaak, romantiek en avontuur. In de schaduw van de nacht gebeuren echter ook dingen die het daglicht niet kunnen verdragen: overmatig drankgebruik, rondhangende groepen, bedreigingen, vernielingen, wildplassen en andersoortige incidenten.

Om de nachteconomie tot een succes te maken, moeten deze schaduwkanten worden bedwongen. Consumptie gedijt als naast criminaliteit en overlast ook gevoelens van onveiligheid worden uitgebannen, zo is de gedachte (Helms 2008). Veel Nederlandse gemeenten zet-

ten in op een beleid van ‘veilig uitgaan’, bestaande uit voorlichting, regulering, toezicht en repressie. In navolging van de *broken windows*-these (Wilson en Kelling 1982, zie ook hoofdstuk 7 van Jan Terpstra in deze bundel over *very irritating policing*) wordt de dreiging van de stedelijke nacht gezocht in de gebouwde omgeving, vooral in de donkere stegen en tunneltjes en verlaten plekken en pleinen. Door middel van een *designing out of fear*-strategie, bestaande uit fysieke ingrepen, wordt gepoogd overlast en incidenten te reduceren, wan-gedrag uit te bannen en het gevoel van veiligheid van bezoekers te vergroten.

Deze strategie wordt doorgaans aangevuld met maatregelen als meer blauw op straat, een strikt deurbeleid in de horeca en camera’s en communicatiesystemen die toezichthouders *realtime* informatie laten uitwisselen. Er worden zogenoemde horecateams ingezet waarvan de leden speciaal zijn getraind om zo goed mogelijk in te springen op incidenten tijdens het uitgaan. Ook de handhaving van de openbare orde wordt steeds strenger. Wie in het weekeinde op het Amsterdamse Rembrandtplein wordt gearresteerd voor een misdrijf, blijft tot maandagochtend in de cel. ‘Gewoon’ lastige stappers krijgen een pleinverbod opgelegd (*Het Parool*, 15-05-09).

Bestuurders en politici zijn vaak overtuigd van de effectiviteit van de getroffen maatregelen. Maar zijn ze ook echt zo effectief? Het positieve (beleids)discours wordt veelal ondersteund door statische data over gemelde incidenten, het aantal aanhoudingen en soms ook door metingen van de perceptie van onveiligheid. In dergelijk onderzoek wordt uitgegaan van een generieke betekenis van onveiligheid: het daadwerkelijke risico om slachtoffer te worden van een delict (Pain 2000; Warr 2000). Het is echter zeer de vraag of de complexe en contextgebonden ervaring van onveiligheid zich goed laten vangen in dergelijke eendimensionale en generieke indicatoren, of dat er andere onderzoeksmethodieken nodig zijn. Minder delicten hoeft niet per definitie een veiliger gevoel op te roepen; het idee slachtoffer te kunnen worden, is soms al genoeg voor gevoelens van onveiligheid.

Dit hoofdstuk heeft een tweeledig doel. Om te beginnen inventariseren we in hoeverre jongeren zich ongemakkelijk of angstig voelen in de stedelijke openbare ruimte rond uitgaansgelegenheden en welke factoren daarvoor verantwoordelijk zijn. Mogelijke verschillen tussen jongeren op basis van geslacht en etniciteit nemen we daarbij in ogenschouw. Daarnaast leiden we uit deze inventarisatie een aantal consequenties af voor beleid gericht op 'veilig uitgaan'.

Het betoog is gebaseerd op twee casestudies in middelgrote steden: het Caterplein in Apeldoorn en de Korenmarkt in Arnhem. Beide uitgaansgebieden zijn de belangrijkste horecaconcentraties in de betreffende steden en trekken veel bezoekers uit omliggende dorpen en gemeenten. In Apeldoorn zijn twaalf diepte-interviews gehouden met studenten – zes mannen en zes vrouwen, allen blank, heteroseksueel, en in de leeftijd van 18 tot 25 jaar – die regelmatig het Caterplein bezoeken. In Arnhem interviewden we zeven vrouwen – vier van Nederlandse en drie van Turkse/Marokkaanse afkomst – en zeven mannen – van wie twee van Nederlandse en vijf van Turkse/Marokkaanse afkomst – die frequent uitgaan op de Korenmarkt. Het verschil in geslacht en etniciteit wordt door de keuze van fictieve namen voor de deelnemers tot uitdrukking gebracht.

De gevoerde interviews zijn niet representatief voor het totale uitgaanspubliek. Desondanks gebruiken wij ze hier om de volgende twee redenen. Interviews geven jongeren meer mogelijkheden om vanuit hun eigen perspectief aan te geven hoe uitgaan in de stedelijke nacht wordt ervaren dan andere onderzoeksmethoden, zoals enquêtes. Daarnaast geven interviews genuanceerde en gedetailleerde inzichten in de aard, oorzaken en consequenties van onveiligheidsgevoelens tijdens het uitgaan. De lering die hieruit te trekken valt, is daarom niet alleen relevant voor Apeldoorn en Arnhem maar ook voor andere steden.

De context van angst

Zoals bij alle gevoelens en emoties is het niet eenvoudig ongemak en angst in de stedelijke nacht te duiden. Het zijn vage termen waaraan iedereen zijn eigen invulling geeft en die veelal cultureel bepaald zijn (Despret 2004). Precies dat weerhoudt ons ervan hier een eenduidige definitie te presenteren. In plaats daarvan volstaan we met enkele uitgangspunten.

Geïnspireerd door recente theorievorming over emoties in de sociale geografie en sociologie (onder anderen Ahmed 2004; Bondi 2005; Thrift 2007) veronderstellen we allereerst dat ongemak en angst meer dan individuele verschijnselen zijn. Deze en andere emoties zijn relationeel en *embodied*. Het eerste wil zeggen dat ze voortkomen uit en richtinggevend zijn voor alledaagse gebeurtenissen waarbij andere mensen, overige levende wezens en objecten zijn betrokken. Dus zowel het ontmoeten van een gevaarlijk uitziende man, een naderende spin, het horen van een sirene of een knal als het bekijken van een horrorfilm kan leiden tot ongemak, en verbinden die man, spin et cetera met degene die zich angstig voelt. Het voorbeeld van de horrorfilm suggereert eveneens dat de scheidslijn tussen angst, spanning en avontuur soms dun is, iets wat ook geldt voor gebeurtenissen in de stedelijke nacht. Een gebeurtenis in het heden staat daarbij zelden op zichzelf. Als iemand ooit iets is aangedaan door een persoon met een bepaald uiterlijk, is het goed mogelijk dat de persoon in kwestie zich bang voelt bij een ontmoeting met een ander die er ongeveer hetzelfde uitziet. Dat ongemak en angst *embodied* zijn, betekent dat we deze gevoelens ervaren met en door ons lichaam, bijvoorbeeld door de knoop in onze maag of het bonken van ons hart.

Daarnaast bepalen specifieke omstandigheden op een gegeven plek en tijdstip of en in welke mate een gebeurtenis ongemak of angst oproept. Zo bieden openbare ruimten 's nachts meer mogelijkheden voor niet-conventioneel gedrag en intensere emoties dan

overdag (Hubbard 2005). De contextgebondenheid van ongemak en angst reikt evenwel veel verder dan het onderscheid tussen dag en nacht. Stel dat twee personen A en B elkaar 's avonds in een openbare ruimte ontmoeten. Of A bang is voor B, hangt af van een veelheid aan factoren, zoals het geslacht, de etniciteit en de leeftijd van B. Ook zijn kleding speelt een rol, evenals zijn houding, al dan niet verbale communicatie en de voorwerpen die hij bij zich heeft en als wapen kunnen dienen. Dergelijke factoren doen ertoe in relatie tot A's eigen identiteit. Als A en B hierin 'anders' zijn, lijkt het eerder voor te komen dat A zich ongemakkelijk of bang voelt (Pain 2000). Ook A's persoonlijke geschiedenis in de vorm van eerdere ervaringen en socialisatie door familie, vrienden en de media spelen hierin een essentiële rol (Ahmed 2004; Haldrup e.a. 2008). Die persoonlijke geschiedenis is immers de voedingsbodem voor de stereotiepe denkbeelden en vooroordelen van A over mensen zoals B. Eerdere ervaringen, denkbeelden en vooroordelen zijn belangrijke instrumenten die de identiteit, houding en het gedrag van anderen 'leesbaar' maken: ze helpen waarnemingen als een 'Lonsdale jack' of een 'donkere huidskleur' vliegensvlug om te zetten in ingebeelde toekomstige gebeurtenissen, en kunnen aldus angst oproepen. Een andere cruciale factor is de situatie die A en B met elkaar delen (zie ook Pain 2000). Zijn beiden alleen of met een groep? Zijn er anderen aanwezig, en zo ja: wie zijn deze personen? Is het licht of donker? In welke fysieke omgeving ontmoeten A en B elkaar: op een open plein of in een achteraf gelegen steegje? Is er cameratoezicht?

Ten slotte spelen allerlei prereflexieve of automatische processen een rol, zoals neurologische. Deze vormen via zintuiglijke waarneming de schakel tussen 'externe' gebeurtenissen en wat A voelt. Er is steeds meer bewijs dat het belang van prereflexieve processen vele malen groter is dan van reflexieve processen (Thrift 2007). De relevantie van deze processen blijkt onder meer uit de verandering die ze kunnen ondergaan na inname van psychoactieve stoffen zoals alcohol en drugs (Latham en McCormack 2004). Deze vaak met het

nachtlevens geassocieerde middelen kunnen de waarneming van ‘externe’ gebeurtenissen veranderen en hebben vaak een dempend effect op de vorming van ongemak en angst.

Prereflexieve processen zijn ook belangrijk bij de gedragsreacties op angst. Onmiddellijke reacties worden grotendeels ingegeven door instinct, dat deels biologisch en deels cultureel is gevormd, en worden vaak pas achteraf gerationaliseerd (zie ook Thrift 2007). Bewust redeneren speelt een grotere rol bij anticiperende gedragsreacties, gericht op het voorkomen van mogelijke angstgevoelens in de openbare ruimte. Wetenschappers (onder anderen Mehta en Bondi 1999; Brownlow 2005; Van Aalst e.a. [te verschijnen]) maken daarbij onderscheid tussen mentale strategieën gericht op het ‘wegredeneren’ van gevoelens van angst, beschermingsstrategieën zoals zich in gezelschap door de openbare ruimte bewegen of voorwerpen meenemen die ter verdediging kunnen dienen (bijvoorbeeld een wapen, fietsketting, pepperspray of mobiele telefoon) en vermijdingsstrategieën – het ontwijken van bepaalde plekken, tijdstippen (zoals de sluitings-tijd van de cafés) of een zeker type personen.

Kortom: een veelheid aan contextspecifieke elementen maakt of en hoezeer A zich angstig voelt en hoe hij daarop vervolgens reageert. Het aanwijzen van een of enkele hoofdoorzaken is op z’n zachtst gezegd twijfelachtig. Het fysisch determinisme – de idee dat angst primair of zelfs uitsluitend wordt bepaald door de inrichting van straten, pleinen, gebouwen en straatverlichting – van de *designing out of fear*-strategie die zo belangrijk is binnen het gemeentelijk beleid van ‘veilig uitgaan’, slaat naar ons idee de plank mis. Hetzelfde geldt voor het sociaal determinisme, waarbij het primaat wordt gelegd bij de aanwezigheid van bepaalde groepen mensen, én voor het technologisch determinisme, waarbij cameratoezicht of calamiteitenverlichting als dé oplossing voor angst wordt gezien. Het gaat om het voortdurend veranderende samenspel van een groot aantal onderling nauw verweven elementen – hierna aangeduid als een assemblage (zie Deleuze en Guattari 2004). Binnen deze assemblages *kunnen* combinaties

van elementen ongemak en angst tot gevolg hebben of verminderen, maar dit hoeft niet noodzakelijkerwijs het geval te zijn.

‘Veilig uitgaan’ in Apeldoorn en Arnhem

In veel Nederlandse steden vormt intensieve en gestructureerde samenwerking tussen gemeente, politie, horecaondernemers, uitsmijters en andere toezichthouders de basis voor de aanpak van overlast en onveiligheid in uitgaansgebieden. Zo ook in Apeldoorn en Arnhem.

In Apeldoorn is het gebied rond het Caterplein in vijftienvier jaar tijd uitgegroeid tot een horecagebied met regionale aantrekkingskracht. Na een aantal massale vechtpartijen, die in 1997 de landelijke pers haalden, is er een actieplan opgesteld om de veiligheid te vergroten en de slechte reputatie van het uitgaansgebied te verbeteren. Gemeente, politie, horecaondernemers en de wijkraad-Centrum, verenigd in het Overleg Uitgaanscentrum Apeldoorn (OAU), kwamen gezamenlijk met een aantal concrete maatregelen. Een deel van deze maatregelen voor het Caterplein is neergelegd in een convenant, de Kwaliteitsmeter Veilig Uitgaan (KvU).

De Korenmarkt in Arnhem is het hart van het uitgaanscentrum, met cafés, clubs, restaurants en snackbars. Ook worden er regelmatig culturele evenementen georganiseerd. Wekelijks trekt de Korenmarkt circa 20 000 bezoekers. Arnhem is door detailhandel- en vastgoedorganisaties uitgeroepen tot ‘Beste Binnenstad’ in de jaren 2007 en 2008, maar staat tevens op de derde plek van meest onveilige steden van Nederland. Ook daalt de populariteit van de Korenmarkt. Dat is enerzijds een gevolg van de concurrentie van uitgaansgelegenheden in omringende plaatsen zoals Apeldoorn, Ede en Wageningen, en is anderzijds te wijten aan een toenemend aantal incidenten. Politie, horeca, portiers, gemeente en onderzoekers werken en denken samen in het Strategisch Overleg Korenmarkt (SOK) en voeren een integraal horecabeleid.

In beide steden is gekozen voor een combinatie van maatregelen ten behoeve van de veiligheid. De politie-inzet is op uitgaansavonden verdubbeld en de samenstelling is veranderd. 'Politie te paard' en hondenbrigades vormen inmiddels een gewoon beeld en worden door de meesten van de door ons geïnterviewde bezoekers geaccepteerd als 'noodzakelijk kwaad' en een 'vanzelfsprekend onderdeel van een uitgaansavond'. Meer blauw op straat geeft enerzijds een 'gevoel van rust en zekerheid' omdat het idee bestaat dat toezichthouders snel kunnen ingrijpen als er iets gebeurt. Anderzijds gaat het ten koste 'van de sfeer' op de uitgaanspleinen. De wijze waarop de politie zich presenteert, is daarbij belangrijk. De meeste geïnterviewden begrijpen dat politie te paard een beter overzicht heeft over het uitgaansgebied, maar vragen zich tegelijkertijd af of er wellicht iets staat te gebeuren, of er gevaar dreigt. Zo vertelt Freek (22 jaar, Arnhem): 'Dit geeft mij wel een gevoel van veiligheid, en aan de andere kant heb ik weer een beetje het gevoel van: is het dan zo onveilig als het zo moet, dat de politie er met paarden is?' En ook Imad (18, Arnhem) erkent dat de politie 'dreigender overkomt op een paard en met honden dan wanneer ze gewoon rustig lopen en rondkijken'. Er is alom meer waardering voor ontspannen agenten die lopend of op de mountainbike aanwezig zijn. De wijze waarop de politie wordt ingezet en uitgerust, is iets waar steden goed over moeten nadenken als ze averechtse effecten op de veiligheidsbeleving willen vermijden.

Ook ingrepen in de openbare ruimte maken deel uit van de maatregelen om het uitgaansgebied veiliger te maken. Zo zijn er in Apeldoorn zogenoemde uriliften geplaatst – urinoirs die op gewenste tijden uit de grond 'gelift' kunnen worden – om wildplassen te voorkomen. Daarnaast is zowel het Caterplein als de Korenmarkt voorzien van calamiteitenverlichting: schijnwerpers die bij een incident ingeschakeld kunnen worden zodat hulpverleners en toezichthouders een duidelijk beeld van de situatie krijgen en bezoekers sneller kalmeren. Ook is een aantal horecaspecifieke maatregelen getroffen, waaronder aanpassingen van de cafésluitingstijden. Arnhem hanteert flexibele

sluitingstijden, zodat niet alle bezoekers in één keer het plein opkomen wanneer de cafés de deuren sluiten. In Apeldoorn bestaat de mogelijkheid ontheffing aan te vragen en het café later te sluiten. Zo hopen beide steden het aantal aan alcohol gerelateerde incidenten in de late nacht te reduceren.

Daarnaast worden notoire overlastveroorzakers aangepakt door middel van gebiedsontheffing, lik-op-stukbeleid en een strikter deurbeleid. Portiers zorgen bij dit laatste voor de handhaving. Over de rol van de portiers zijn de respondenten overwegend negatief. Vooral de mannelijke bezoekers van Turkse of Marokkaanse afkomst geven aan regelmatig te worden geweigerd, veelal zonder opgave van reden. Zo vertelt Ahmed (18, Arnhem): 'Nou, ik vind dat heel goed, die camera's, verlichting, maar de portiers zijn in Arnhem een beetje streng. Ja, streng niet, maar hoe zeg je dat? Die weigeren veel te snel. Gewoon zomaar. Gewoon "vanavond niet" of zo.' Anderen delen deze ervaring: 'Ja, aan de ene kant kan ik het begrijpen, maar aan de andere kant ... ik weet het niet. Je kunt niet mensen gelijk veroordelen, alleen maar op het uiterlijk' (Mahamadou, 23, Arnhem). Ondanks het feit dat de bezoekers van Nederlandse afkomst veel minder vaak worden geweigerd, beoordelen ook zij de portiers negatief. Mirjam (24, Arnhem) verwoordt hun mening als volgt: 'Ik vind ze altijd heel onvriendelijk. Ja, ik vind het wel prettig dat ze er zijn, dat als er dan iets gebeurt dat ze dan snel kunnen reageren of zo, maar ik vind het wel altijd een beetje zo van: woho wij zijn de portiers en denk maar niet dat je zo maar naar binnen mag komen. Het geeft niet echt een veilig gevoel, zeg maar.' Ons materiaal suggereert dat, in de ogen van de geïnterviewden, portiers de 'zwakste schakel' zijn in de veiligheidsketen. De professionalisering van de sector – iets wat onder meer tot uitdrukking komt in een toename van gecertificeerde portiers in Arnhem – lijkt vooralsnog onvoldoende om hun reputatie te verbeteren en het vertrouwen van het uitgaanspubliek te winnen.

Al met al lijkt het gemeentelijk beleid van 'veilig uitgaan' ondanks de door respondenten geuite kritiek redelijk succesvol te zijn in het

terugdringen van gevoelens van onveiligheid. De effecten van beleidsmaatregelen moeten echter worden gezien binnen het tijd- en plaatsgebonden samenspel van nauw verweven elementen die maken of en in hoeverre jongeren zich ongemakkelijk of angstig voelen. Deze assemblages belichten we hierna vanuit drie invalshoeken: plaatsgebondenheid, de aanwezigheid van anderen en persoonlijke geschiedenis.

Plaatsgebondenheid en verwevenheid

Het Caterplein en de Korenmarkt worden door de meeste respondenten als veilig ervaren dankzij de aanwezigheid van de vele cafés en clubs, het toezicht van agenten en portiers en de aanwezigheid van andere mensen. Wanneer de bezoekers de centrale uitgaanspleinen verlaten, verandert de situatie volgens veel respondenten: de concrete plek waar ze zich bevinden, is van groot belang. Aukje (23, Arnhem): 'Nou, je hebt die zijstraten waar geen cafés zitten, allemaal kaal en leeg en daar loopt niemand, dus ja, van die donkere steegjes waar je toch liever niet komt en dan neem je toch liever de grote straat waar wat licht is en wat meer mensen lopen. Ik moet ook zeggen, ik vind die straatjes achter de Korenmarkt wel een beetje donker en vies. Het zijn ook echt een beetje van die plassteegjes. Nee, ik zou er niet snel alleen doorheen lopen. Nee, het is allemaal een beetje oud en er kan zo iemand om een hoekje zitten. En ja ... weg van de Korenmarkt ben je niet zichtbaar en dat is ook wel gevaarlijk.' Mirjam (24, Arnhem) vertelt dat ze op de terugweg naar huis langs plekken moet lopen waar ze zich alleen niet prettig voelt. Ze heeft het gevoel dat als er iets gebeurt en ze schreeuwt, niemand haar meer zal horen: 'Ja, dat trappetje achter het station, als ik dan alleen naar huis loop, dan denk ik altijd wel: als hier iemand naar beneden komt die even niet zo'n goede zin heeft, dan sta ik hier in mijn eentje.' In het kader van het beleid van 'veilig uitgaan' is het dus zaak ook de aandacht te richten op de straten en routes naar uitgaansgelegenheden.

Uit de interviews blijkt dat ongemak en angst op dergelijke plekken voortkomt uit waarneming met *alle* zintuigen. Niet alleen gebrek aan zicht, maar ook reuk en gehoor zijn nauw verbonden met dergelijke gevoelens: naast pisseuren kunnen zowel stilte als geschreeuw angst oproepen. Deze bevinding is relevant omdat ze het 'ocularcentrisme' – de dominantie van zicht en het visuele binnen onze cultuur – nuanceert. Dit ocularcentrisme is ook terug te vinden in beleid gericht op 'veilig uitgaan', waarin zeer veel aandacht uitgaat naar licht en toezicht. Zicht is van cruciaal belang, maar het is niet wenselijk beleving als gevolg van waarneming met andere zintuigen te marginaliseren.

De voorgaande citaten maken nog iets duidelijk: voor de geïnterviewden lijkt er geen scherp onderscheid te zijn tussen fysieke en sociale elementen. Als hen tijdens de interviews foto's worden voorgelegd van fysieke factoren, zoals graffiti, vuilnis en verval rond het Caterplein of de Korenmarkt, roepen deze nauwelijks onveiligheidsgevoelens op. Van groter belang is een gebrek aan verlichting, maar ook dit aspect staat niet op zichzelf. Het is niet de steeg of de nacht *an sich* die maken dat jongeren zoals Aukje en Miriam zich onveilig voelen; een en ander krijgt pas betekenis in relatie tot wie waar en wanneer aanwezig is of zijn.

Aanwezigheid van 'anderen'

In de meeste interviews kwam de fysieke nabijheid van andere personen binnen het grotere geheel aan 'triggers' van ongemak en angst uitgebreid aan bod. Zoals ook in het gemeentelijk beleid van 'veilig uitgaan' wordt verondersteld, roept de aanwezigheid van sociale groepen met 'afwijkend' gedrag – bedelaars, verslaafden, wildplasers en luidruchtige hangjongeren – bij veel respondenten gevoelens van kwetsbaarheid op. De concrete situatie is echter ook hierbij uitermate relevant: alleen ben je een gemakkelijker mikpunt van agressie in een openbare ruimte. Het belang van de aanwezigheid van

onbekende anderen reikt echter veel verder en heeft iets paradoxaals (Warr 2000). Enerzijds lijken jongeren zich juist veilig te voelen wanneer ze worden omringd door anderen, omdat deze zo nodig hulp kunnen bieden. Anderzijds kan de aanwezigheid van onbekenden onveiligheidsgevoelens oproepen omdat juist zij je iets kunnen aandoen. Ook wij kwamen deze paradox tegen: 'Nou, overal eigenlijk waar je de stad uit gaat, vind ik het niet heel prettig om te lopen, want er lopen óf juist veel meer mensen die dan een nare indruk op mij achterlaten of zo, óf er lopen zo weinig mensen dat ik eigenlijk denk van: oh als er iets gebeurt, ziet niemand het' (Babette, 24, Arnhem).

Overigens zijn het vooral jonge vrouwen die de positieve aspecten van de aanwezigheid van anderen noemen: zij ervaren een gevoel van sociale controle en potentiële hulp. Meryem (25, Arnhem) zegt: 'Ja, ik weet dat daar [nabij de Korenmarkt] altijd politie staat. Dus je loopt daarheen en je hebt mensen om je heen. Ik vind het gewoon veiliger als het druk is. Klinkt misschien raar, maar ik vind alléén gewoon naar.' Tuba (30, Arnhem) verwoordt de gevoelens van meer meiden: 'Voor mij is het echt: hoe meer drukte, hoe veiliger ik me voel.' Tegelijkertijd voelen ze zich tijdens het uitgaan vaak kwetsbaar in de openbare ruimte in de aanwezigheid van mannen. Ze zijn dan nogal eens bang voor fysiek en verbaal seksueel getint geweld, vooral door individuele mannen. 'Juist een groep [mannen] komt minder bedreigend over, omdat ik weet dat het wel bij roepen blijft en zo. Dat is toch anders dan wanneer een individu je achterna loopt of je staat op te wachten' (Fleur, 20, Apeldoorn). 'Bij een grote groep is het meer een weddenschap. Meer stoer schreeuwen en wie de meeste meiden gek kan maken, weet je wel' (Sanne, 19, Apeldoorn). Het belang van de specifieke omstandigheden op een gegeven plek en tijdstip blijkt niet alleen uit het onderscheid tussen individuele of groepen mannen: 'Uhm, vaak als er weinig mensen op straat lopen en het is 's avonds laat, dan heb je mannen rondlopen die je seksistisch benaderen, zeg maar' (Tuba, 30, Arnhem).

Mannelijke respondenten praten op een andere manier over de fysieke nabijheid van anderen in de publieke ruimte in uitgaansgebieden. Ze lijken liever in een rustiger omgeving te vertoeven, met een goed overzicht over de ruimte, waardoor ze minder snel in onverwachte situaties kunnen belanden. Controle is hierbij het sleutelwoord. Onze bevindingen sluiten nauw aan bij die van Day en collega's (2003) in een studie onder jonge, universitair geschoolde, grotendeels blanke mannen in Orange County, Los Angeles. Deze auteurs wijzen erop dat controle een centrale waarde is binnen de dominante culturele ideeën over mannelijkheid. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat een aantal mannelijke respondenten in ons onderzoek de omgeving continu in de gaten zegt te houden. Dit geldt niet alleen voor jonge mannen van Nederlandse komaf, zoals blijkt uit de woorden van Mahamadou (23, Arnhem), die van Marokkaanse afkomst is: 'Ik ben altijd wel op mijn hoede, want ik loop en zie alles voor me, snap je? Dus als er iemand is, dan heb ik hem al gezien. Dus als er iemand achter me is, ja dan hoor ik hem wel of zo.' Het belang van controle blijkt ook uit het feit dat mannelijke respondenten vooral op hun hoede zijn voor onbekende groepen jongens waarvan ze het gedrag slecht kunnen lezen. Dergelijke onvoorspelbaarheid geeft hun het gevoel de situatie minder onder controle te hebben, resulterend in angst voor (onverwachte) confrontaties. Bij Guido (20, Apeldoorn) gaat het dan om de dreiging die uitgaat van een ander 'type' mensen ('vmbo-jongeren zijn daar wat anders in, wat meer impulsief, dan anderen'), anderen zijn beducht voor hooligans, skinheads en junks. Over deze laatste zegt Mahamadou: 'Die gasten die steken je voor een euro, snap je? Dat heeft niks te maken met of je buitenlander bent of dat je status hebt in de stad. Hun zijn naar de klote. Hun denken niet na, snap je? Dus hun doen gewoon, die junkies!' Het maakt duidelijk dat de aan onvoorspelbaarheid gekoppelde dreiging niet slechts gebaseerd is op eerdere ervaringen, maar ook op stereotiepe denkbeelden over anderen. Dit blijkt ook uit de woorden van Chris (23, Apeldoorn) over jongeren van niet-westerse afkomst: 'En dat is dus ook het probleem

met die groep [Marokkanen en Molukkers], je weet niet hoe ze reageren. Dat zorgt ervoor dat je redelijk machteloos bent op het moment dat er wat gebeurt. Wanneer die losgaan, dan gaan ze ook compleet door het lint. Tenminste dat is het beeld dat ik ervan heb.'

Negatieve beeldvorming van specifieke groepen – 'buitenlanders' en 'allochtonen' in het bijzonder – in de media en in de vriendenkring speelt sowieso een belangrijke rol in gevoelens van ongemak. Reagerend op een getoonde foto, bekent Jesper (21, Apeldoorn): 'Als het een groep buitenlanders was geweest, had ik me wat minder op m'n gemak gevoeld. Er hoeft er maar eentje kwade zin te hebben en je hebt de hele groep om je heen staan.' En, geeft Mirjam (24 jaar) met enige schaamte toe: 'Als er meer buitenlanders zouden staan, dan zou ik het al wel minder fijn vinden, maar het ligt er ook misschien een beetje aan hoe oud ze zijn. Ik denk altijd dat hoe ouder, hoe verstandiger zeg maar, want je hebt vaak juist die jochies van een jaar of 15, 16 die gewoon stoer willen doen en dan irritant zijn.' Stereotypen en vooroordelen – accumulaties van alledaagse praktijken in het verleden – lijken inderdaad bepaalde toekomstverwachtingen te scheppen en zo sociale ongelijkheden in gebruik en ervaring van de publieke ruimte op uitgaansavonden te bestendigen. Natuurlijk is het bijzonder moeilijk voor overheden om de vorming van stereotypen en vooroordelen te beïnvloeden, maar toch zou het niet misstaan bij het beleid van 'veilig uitgaan' een bewustwordingsoffensief tegen stigmatisering te voeren richting media, institutionele actoren en het uitgaanspubliek.

Tijdstip, alcohol en persoonlijke geschiedenis

Niet alleen komt angst voort uit een assemblage van deels plaatsgebonden elementen; de intensiteit van dergelijke emoties neemt vaak toe gedurende de avond. Meerdere factoren spelen hierin een rol. 'Naarmate de avond vordert, wordt het drukker buiten. Dan krijg je dus meer groepjesvorming en dat heeft wel een iets meer agressieve sfeer denk ik, bedreigender', aldus André (25, Arnhem). Chris

beschrijft de dynamiek van assemblages zeer treffend: 'En wat natuurlijk het verschil is, is dat vanaf een uur of twee de verhouding tussen mannen en vrouwen nogal verandert. Op het moment dat er alleen maar kerels zijn, is de kans op gedonder gewoon groter, want vrouwen maken gewoon minder snel rotzooi in de stad. Het zijn vooral de jonge gastjes die dingen aan het uitproberen zijn en die haantjesgedrag vertonen en die voor dat sfeertje zorgen, dus als je die weet te weren, dan ben je al een heel eind.'

Voor de periode tussen 03.00 en 04.00 uur is een brandpunt. Wanneer de cafés sluiten en de meeste mensen naar huis gaan, is overmatig alcoholgebruik vaak de oorzaak voor ruzies en incidenten. Veel geïnterviewden onderkennen dit. Volgens Wendy (20, Apeldoorn) zijn er rond sluitingstijd 'wel heel veel mensen die heel veel gedronken hebben en die dan vervelend worden.' André (25, Arnhem) zegt het volgende over naar huis gaan: 'Iedereen loopt op het fietspad, ja ... dat is wat minder leuk, want iedereen is dronken en je bent alleen met je meisje en dan wil je gewoon graag veilig naar huis, dus dan heb ik wel zoiets van ik ben wel blij als ik [er] voorbij ben.' Hij is dan bang voor 'een grote bek, dat ze je van je fiets af trappen. Het zou niet de eerste keer zijn dat dat iemand overkomt. En je bent zelf natuurlijk ook dronken, of je hebt gedronken, dus je reageert zelf ook anders op mensen dan je normaal zou doen waardoor je dus ook eerder in een andere situatie zou komen dan je zou wensen.'

In de voorgaande citaten klinkt de dominantie door van het discours dat alcohol als hoofdschuldige van overlast in het uitgaansleven aanwijst. Wendy en André doen dat door een causale relatie te leggen tussen alcohol en incidenten, en daarmee houden ze dit discours in stand. Er is echter een duidelijk tegengeluid. Irritaties over alcoholgebruik ontstaan eerder bij geïnterviewden die zelf niet of nauwelijks drinken. Anderen vinden 'dat je erin mee moet gaan', of, zoals Meryem (25, Arnhem) zegt: 'Ik vind het wel meevallen, ik vind het wel lollig, omdat je zelf ook meestal een beetje aangeschoten bent.' Sommigen vinden het later op de avond juist gezelliger worden: er ontstaat mede

door de alcohol een sfeer die typerend, zelfs 'passend' is voor het uitgaan. Alcohol kan, afhankelijk van de context, zowel angst oproepen als reduceren.

Zoals gezegd, zijn eerdere ervaringen met incidenten van groot belang voor de huidige onveiligheidsgevoelens tijdens uitgaan in de publieke ruimte. Iedereen heeft zijn eigen geschiedenis en verhaal wat dat betreft. Voor de vrouwelijke respondenten in Arnhem geldt dat drie van de zeven wel eens in aanraking zijn gekomen met vechtpartijen, een opstootje – 'schelden en schreeuwen en douwen' en vervolgens 'slaan en schoppen' – en een verbaal seksueel getinte opmerking inclusief een achtervolging. Sindsdien beïnvloeden deze gebeurtenissen de perceptie van de openbare ruimte in de nachtelijke uren in belangrijke mate. Lotte (22) bijvoorbeeld zegt: 'Ja, daar zou ik niet echt graag doorheen lopen. Ik bedoel in zo'n steegje heb ik toen dat gevecht meegemaakt en ja ... er loopt gewoon niemand en er is niemand, dus je krijgt ook geen hulp van iemand.' De verhalen over ongemak en angst van deze drie zijn nauwelijks te vergelijken met die van andere geïnterviewden. Tegelijkertijd moeten we benadrukken dat lang niet alle vrouwelijke respondenten seksueel getinte incidenten zeggen te vrezen. Hoewel ze zich er enorm aan storen, voelen ze zich er niet altijd onveiliger door. Misschien komt dit wel omdat ze er vaak mee te maken hebben tijdens het uitgaan.

Andere interventie

De laatste opmerkingen tonen eens te meer het complexe en contextgebonden karakter aan van angstgevoelens tijdens het uitgaan. Deze emoties zijn onlosmakelijk verbonden met het alledaagse leven en worden opgeroepen door een veelheid aan met elkaar samenhangende sociale, ruimtelijke en temporele factoren. Daar loopt het belang van geslacht en etniciteit doorheen. Jonge vrouwen kunnen zich onveilig voelen wanneer er niemand in de buurt is die bij onraad kan helpen, maar ook als er wel iemand in de buurt is. Een en ander

is afhankelijk van wie die personen zijn, en waar en wanneer de ontmoeting plaatsvindt. Ook jonge mannen gaven aan zich onveilig te voelen wanneer zij alleen zijn en worden omringd door onbekenden. De aanwezigheid van een andere etniciteit kan bijvoorbeeld zorgen voor onveiligheidsgevoelens bij de dominerende sociale groep. Daarnaast lijken jonge mannen van Marokkaanse en Turkse afkomst vaker mee te maken dat anderen bang voor hen zijn. Ondanks deze verschillen is het moeilijk aan te geven welke groepen jongeren zich nu meer of minder beknot voelen in hun gebruik van de publieke ruimte rond uitgaansgelegenheden. Dat is deels omdat in de relatie tussen gevoel en gebruik van de openbare ruimte gedragsstrategieën een rol spelen (zie ook Van Aalst e.a. 2009), deels omdat er aanzienlijke verschillen bestaan in gevoelens en gedrag binnen groepen: mensen hebben andere eerdere ervaringen, zijn op andere wijze blootgesteld aan processen van stigmatisering en ervaren emoties als onderdeel van andere, intrinsiek veranderlijke assemblages. Ongemak en angst zijn dermate dynamisch en contextgebonden dat wij ons niet willen laten verleiden tot *generieke* uitspraken over welke groepen wel en wie niet bang zijn in de publieke ruimte tijdens het uitgaan of zich dientengevolge belemmerd zien in hun ruimtegebruik.

Ten aanzien van het beleid van 'veilig uitgaan' willen wij met enkele opmerkingen afsluiten. Ten eerste dienen stedelijke actoren zoals gemeentebesturen en ondernemers zich te realiseren dat het uitbannen van gevoelens van onveiligheid onder het uitgaanspubliek een illusie is. Daarvoor zijn de factoren die ongemak en angst oproepen te complex en te dynamisch en liggen ze te vaak buiten de invloedssfeer van deze actoren. Zoals aangetoond, zijn die gevoelens maar ten dele te verklaren uit gebeurtenissen op de uitgaansavond in het uitgaansgebied zelf. Of de gebeurtenissen daar gevoelens van angst oproepen, is voor een belangrijk deel afhankelijk van eerdere ervaringen tijdens het uitgaan, blootstelling aan stigmatisering van 'anderen' en betekenisgeving van de nacht in de media, opvoeding en contacten met vrienden.

Ten tweede geldt dat het volledig uitbannen van ongemak en angst in de stedelijke nacht niet slechts onmogelijk is – het is zelfs onwenselijk. Deze emoties zijn immers vaak nauw verwant aan het verlangen naar avontuur en spanning, die uitgaande jongeren juist in het binnenstedelijke nachtleven zoeken (Hubbard 2005). Het streven naar het zo goed mogelijk bedwingen van risico's kan leiden tot een steriele en voorspelbare omgeving, nauwlettend in de gaten gehouden door bewakingsdiensten, een *urbanoid environment* (Goldberger 1996; Hannigan 1998) waarin de stedelijke realiteit wordt genegeerd, urbane problemen niet meer lijken te bestaan, de frictie is weggeëbd en weinig nieuws meer te beleven valt.

Samen geven deze punten de grenzen aan van de maakbaarheid van het stedelijke nachtleven. Dat wil niet zeggen dat steden geen beleid voor veilig uitgaan moeten voeren. De interventies behoeven wel een andere insteek. Het gaat er daarbij om de onderliggende rationaliteit te verschuiven van het stimuleren van de lokale economie naar het verbeteren van het welzijn van bezoekers. Want hoewel bezoekers wel degelijk vruchten plukken van 'veilig uitgaan', zijn vooral ondernemers en de (lokale) overheid gebaat bij het voorkomen van overlast, criminaliteit en slachtofferschap. Hun risico van materiële en imago-schade wordt verminderd, maar daarbij wordt er gehandeld op basis van vrij simpele aannames ten aanzien van wat dé consument wil en kan. Bezoekers zijn echter niet simpelweg consument – het enkelvoud is hier bewust gekozen – en verschillen aanzienlijk in emoties en daarmee in wensen en behoeften.

Het is in onze ogen wenselijk dat interventies onder de vlag van 'veilig uitgaan' die diversiteit centraler stellen. Wij pleiten ervoor interventies zo vorm te geven dat ze een bepaald minimumniveau garanderen aan welzijn voor *alle* aanwezigen in de openbare ruimte in uitgaansgebieden – en dus ook aan degenen die regelmatig met stigma's en vooroordelen worden geconfronteerd. Als leidraad zou daarbij de lijst van *capabilities* kunnen gelden zoals geformuleerd door de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (onder andere

Nussbaum 2006). Dit betreft tien universele minimumeisen waarvan personen overal ter wereld mogen verwachten dat overheden en andere actoren ze respecteren. Voorbeelden hiervan zijn dat iedereen zich vrijelijk van plaats naar plaats kan bewegen en niemand te lijden heeft onder geweld en bedreiging (*bodily integrity*), dat iedereen het recht van vereniging heeft en niemand het slachtoffer wordt van vernedering of discriminatie (*affiliation*), en dat iedereen kan lachen, spelen en genieten van ontspannende activiteiten (*play*). Nussbaums lijst is natuurlijk abstract en algemeen, maar ook nuttig. Ze kan aanzetten tot nadenken over de mate waarin interventies – alsmede hun wettelijke grondslagen – het welzijn van bepaalde groepen bezoekers bevorderen én bepaalde basisrechten voor anderen niet schenden. Leidt meer cameratoezicht bijvoorbeeld tot een situatie waarin meer mensen genieten? Geldt dit voor iedereen, ongeacht geslacht en etniciteit, even sterk? Draagt cameratoezicht ertoe bij dat sommige typen personen zich minder vrijelijk van plek tot plek kunnen bewegen of misschien zelfs gediscrimineerd worden?

Rest ons de vraag naar de *techne* van dergelijke interventies: met welke maatregelen is dat minimumniveau aan welzijn voor alle bezoekers te waarborgen? Wij denken dat participatieve methoden uitermate geschikt zijn om dergelijke maatregelen te identificeren en (mede) te construeren. Hiermee is in actiegericht onderzoek in de geografie en aanpalende disciplines veel geëxperimenteerd (onder anderen Cameron en Gibson 2005). Daarbij worden in een serie workshops met bezoekers met diverse sociale identiteiten voorstellen ontwikkeld waarin de details van Nussbaums eisen worden uitgewerkt. Voor welke personen gelden de eisen? Met welke hulpmiddelen worden ze gehandhaafd? Met welke regels? Waarop te letten? Niet beleid *voor* bezoekers van uitgaansgebieden, maar beleid *met* die bezoekers, als actieve en volwaardige participanten, lijkt ons de weg naar meer veiligheid, en uiteindelijk ook naar een bloeiende *night-time economy*.

Wij danken Frank de Beer en Sarah de Vreugd voor hun enthousiasme en inzet tijdens het onderzoek dat aan dit hoofdstuk ten grondslag ligt.

DEEL III

Spontane ontmoetingen in de openbare ruimte

HOOFDSTUK 10

Ongedwongen en spontaan Interetnische contacten in winkelcentra en op markten

Ed Dammers

Markten en winkelcentra zijn plekken die zich goed lenen voor spontane ontmoetingen. Maar die ontmoetingen vinden niet vanzelf plaats, zo blijkt in Rotterdam, Arnhem en Utrecht. Veiligheid is heel belangrijk. Maar *overkill* ligt op de loer.

Van oudsher zijn er in de steden plekken waar verschillende mensen elkaar op een ongedwongen en spontane manier kunnen ontmoeten. Denk aan markten, winkelgebieden, pleinen en parken. Deze ontmoetingen worden belangrijk gevonden, omdat zij sociale binding tussen mensen kunnen versterken, evenals vertrouwdheid met culturele diversiteit en integratie van verschillende groepen (Lofland 2000; RMO 2005; Blokland 2009). De ontmoetingen kunnen ertoe bijdragen dat mensen meer aan elkaar gewend raken, elkaars achtergronden beter leren kennen, anders over andere groepen gaan denken en meer deel gaan uitmaken van de Nederlandse cultuur.

Het is echter niet langer vanzelfsprekend dat op deze plekken ongedwongen en spontane ontmoetingen optreden, aangezien er al enkele jaren sprake is van een toenemende spanning tussen het openbare karakter van deze plekken aan de ene kant en gevoelens van onveiligheid aan de andere kant. Sommige groepen veroorzaken overlast en criminaliteit, waardoor de argwaan tussen mensen toeneemt

of er zelfs bepaalde groepen worden uitgesloten. Hierdoor hebben deze plekken steeds meer het karakter gekregen van 'omstreden ruimten' waar bezoekers elkaar niet meer op hun gedrag durven aanspreken, er steeds meer sprake is van toezicht via camera's of particuliere beveiligers en de politie regelmatig optreedt.

In dit hoofdstuk gaat het om de kwestie in hoeverre winkelgebieden en markten nog functioneren als plekken waar mensen elkaar op ongedwongen, spontane wijze kunnen ontmoeten en wat de belangrijkste voorwaarden daarvoor zijn. Winkelgebieden en markten zijn drukbezochte plekken waar een grote diversiteit aan mensen zich uit dagelijkse routine vervoegt. De aandacht gaat hierbij in het bijzonder uit naar de interetnische contacten, omdat juist hierbij sprake is van ontmoetingen tussen mensen met verschillende achtergronden.

Dit stuk is gebaseerd op *Bijzondere ontmoetingen bij alledaagse activiteiten* (Dammers en anderen [nog te verschijnen]), een onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) naar interetnische contacten op verschillende plekken in enkele stadswijken: scholen, werkplekken, winkelgebieden, markten en buurthuizen. Het onderzoek is gedaan in Bospolder-Tussendijken in Rotterdam, Malburgen in Arnhem en Overvecht in Utrecht. Dit zijn drie zogenoemde concentratiewijken, wijken met grote aandelen allochtone bewoners, waarvan de etnische samenstelling bovendien verschilt. Door de overheid zijn deze wijken mede bestempeld als achterstandswijken. Hierin wordt extra geïnvesteerd, vooral in de sloop en nieuwbouw van woningen. Op elke plek zijn enkele sleutelfiguren geïnterviewd, zoals een winkelcentrumbeheerder, een voorzitter van de winkelierverseniging of een marktmeester, en tevens is gesproken met een aantal bezoekers met verschillende etnische achtergronden. Daarnaast zijn er observaties uitgevoerd.

Winkelgebieden en markten: niet alleen om te winkelen

Winkelgebieden en markten zijn semi-openbare ruimten. Kenmerkend voor deze ruimten is dat ze in principe voor iedereen toegankelijk zijn – in de praktijk geldt dit echter vooral voor een bepaald publiek. In dit geval voor het winkelende publiek (Van Aalst en Ennen 2002). Niet-welkome gasten, zoals hangjongeren, zwervers en drugsverslaafden, worden er vaak geweerd en 's avonds zijn winkelcentra meestal gesloten. Dit is een verschil met openbare ruimten, zoals parken en pleinen, die dag en nacht voor iedereen vrij toegankelijk zijn.

Bezoekers aan winkelgebieden komen uiteraard om te winkelen, waarbij het winkelaanbod een belangrijke rol speelt. Sommige winkelgebieden, zoals Grootwinkelcentrum Overvecht, worden vooral vanwege hun grote en gevarieerde winkelaanbod bezocht: 'Je hebt hier leuke winkels die je dicht bij huis niet hebt', aldus een bezoeker. Bij andere winkelgebieden, zoals de Schiedamseweg in Bospolder-Tussendijken, trekt de aanwezigheid van winkels met een bepaalde etnische achtergrond bezoekers aan, zoals een Turkse groenteboer, een Marokkaanse slager en een Indonesische toko. Lage prijzen kunnen eveneens bezoekers lokken. Zo zijn er volgens de voorzitter van winkeliersvereniging De Drieslag 'bewoners uit heel Malburgen en ook uit de stad die op de koopjes afkomen'.

Er zijn ook mensen die naar een winkelgebied komen om er te wandelen of op een bankje te zitten en met anderen te praten. Of om er iets te eten of te drinken als die mogelijkheid er is. Zo geeft een man die op zaterdag met zijn gezin het Grootwinkelcentrum Overvecht bezoekt, te kennen: 'Wij zijn van buiten de stad en we vinden het een dagje uit om hier te komen.' In dit winkelcentrum worden ook geregeld activiteiten georganiseerd, zoals een braderie, een muziekoptreden en – in de feestmaand – een sinterklaas- en kerstfeest. Volgens de winkelcentrummanager komen hier soms veel bezoekers op af, waardoor het erg druk kan zijn.

Sommige winkelcentra worden ook door onwelkome gasten bezocht, ondanks de pogingen hen te weren. Hangjongeren komen er bijvoorbeeld om in groepjes met elkaar te praten, maar er zijn er ook die andere bezoekers aanspreken en soms uitschelden. Ook komt het voor dat zij tussen het winkelende publiek voetballen of met scooters rijden. Sommigen beschadigen auto's, verrichten auto-inbraken of plegen winkeldiefstal. In winkelcentrum De Gagelhof in Overvecht komt dit veel voor. Volgens de voorzitter van de ondernemersvereniging zorgen deze jongeren hiermee voor veel overlast en criminaliteit. Overdekte winkelcentra trekken ook zwervers en drugsverslaafden aan, omdat zij er kunnen overnachten of er bij slecht weer kunnen schuilen – zolang zij tenminste niet actief worden geweerd. Het Grootwinkelcentrum Overvecht heeft hier weinig last van: 'Wij zitten er bovenop om deze mensen buiten de deur te houden', aldus de winkelcentrummanager.

Op markten, zoals die op het Grote Visserijplein in Bospolder-Tussendijken, bij De Drieslag in Malburgen en aan de Zamenhofdreef in Overvecht, speelt naast het winkelen het sociale aspect een grote rol. Een deel van de bezoekers komt er niet alleen voor de uit verschillende culturen afkomstige producten of om van de koopjes te profiteren, maar ook om er een praatje te maken met bekenden en minder bekenden. Een bezoeker van de markt aan de Zamenhofdreef: 'Ik vind het hier gezellig. Het is altijd druk en je komt allerlei mensen tegen.' Verder komen er mensen naar de markt om een wandeling te maken en een frisse neus te halen. 'Ik kom hier elke week om met mijn dochttertje te wandelen en een haring te eten', aldus een bezoeker aan de markt bij De Drieslag. Door het ontbreken van mogelijkheden om te zitten of te schuilen, houden ongewenste gasten zich er weinig op. Het toezicht door de marktmeesters en de kooplui draagt hier ook aan bij.

Intensievere interetnische contacten op markten

Zoals gezegd, zijn winkelgebieden en markten semi-openbare ruimten. Door de grote hoeveelheid en diversiteit aan mensen die er komen, kunnen ze ook als publieke ruimten functioneren wanneer er de nodige interetnische contacten optreden. Publieke ruimten zijn plekken waar een uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen kan plaatsvinden en ook daadwerkelijk plaatsgrijpt (Hajer en Reijndorp 2001).¹ In publieke ruimten verkeren verschillende mensen in elkaars nabijheid en ervaren zij dat andere mensen ander gedrag vertonen en andere ideeën en voorkeuren hebben. Het is hierbij van belang dat de verwachtingen niet overspannen zijn; een winkelcentrum of markt weerspiegelt niet de totale diversiteit van de bevolking. Bovendien ervaren de bezoekers ontmoetingen met andere mensen niet altijd als plezierig, wat vermijding tot gevolg kan hebben. Zo gaat het winkelende publiek de confrontatie met hangjongeren, zwervers en drugsverslaafden doorgaans bij voorkeur uit de weg.

In winkelgebieden vinden hoofdzakelijk vluchtige ontmoetingen plaats, zoals elkaar in het voorbijgaan waarnemen, en bekenden, vrienden of familieleden groeten en kort spreken. Bezoekers die er alleen komen om boodschappen te doen, hebben meestal weinig tijd voor uitgebreidere contacten. Op de Schiedamseweg geldt dat eveneens voor de mensen die de winkelstraat als route van of naar de metro gebruiken. Anderen die er ook voor de gezelligheid komen, benutten de gelegenheid daarentegen voor duurzame ontmoetingen. Zij praten regelmatig en uitgebreider met andere mensen die zij er tegenkomen – over wat zij hebben gekocht, hoe het met hen gaat, hoe het thuis is en dergelijke. Een bezoeker: ‘Met bekenden praat ik hier

¹ De auteurs spreken van ‘publiek domein’, een begrip dat een brede politiek-filosofische betekenis heeft. Aangezien het in dit hoofdstuk alleen om de ruimtelijke dimensie van winkelgebieden en markten gaat, wordt hier gesproken van ‘publieke ruimte’.

over de kinderen, het werk, eigenlijk over alles.' Het komt ook voor dat bezoekers elkaar helpen, bijvoorbeeld als iemand de weg naar een winkel vraagt. Verder doen bezoekers soms dingen samen, bijvoorbeeld met elkaar iets drinken of iets eten.

Het komt ook voor dat mensen elkaar mijden. Zo zijn er autochtone bezoekers die geen contact willen met allochtonen. Zij ergeren zich eraan dat sommige allochtonen in groepjes komen en daardoor in de weg lopen en vinden dat ze een grote mond hebben. Enkele autochtone bezoekers van winkelcentrum De Drieslag komen er rond voor uit dat ze 'gelukkig geen contact met allochtonen hebben'. In sommige winkelgebieden, zoals De Gagelhof, zijn er mensen die elkaar wantrouwen vanwege de overlast en de criminaliteit die vooral de hangjongeren er veroorzaken. En op de Schiedamseweg winkelen mensen 's avonds niet aangezien de koopavond er vanwege de onveiligheid is afgeschaft.

Op de markten komen dezelfde soorten interetnische contacten voor als in de winkelgebieden, maar de contacten hebben er meer het karakter van duurzame ontmoetingen aangezien op de markt het sociale aspect een grotere rol speelt. Ook speelt hierin mee dat bezoekers zich er stapvoets en dicht langs elkaar voortbewegen, ze samen bij een kraam staan te wachten en er een informele en ongedwongen sfeer heerst. Hierdoor is er meer aanleiding en ook meer gelegenheid om met andere bezoekers te praten. De wekelijkse routine van het boodschappen doen speelt eveneens een rol. Zo zijn er bezoekers die geregeld een gesprek aanknopen met de kooplui bij wie zij hun boodschappen doen. 'De markt voorziet in een behoefte als het gaat om elkaar zien en elkaar spreken. Het mooie is dat er op een heel natuurlijke manier contacten ontstaan', aldus een marktmeester. Dit neemt niet weg dat het ook op de markten voorkomt dat autochtone bezoekers allochtonen mijden.

Algemeen beschouwd hebben bezoekers aan de winkelgebieden en de markten vaak intensievere contacten binnen hun eigen etnische groep dan met mensen uit andere etnische groepen. Dit geldt vooral

voor de Marokkaans- en Turks-Nederlandse en voor de autochtone bezoekers. Omdat zij met mensen uit de eigen groep hun taal en achtergrond delen, is de drempel voor contacten lager en verlopen de contacten gemakkelijker. Bovendien is er sprake van hechtere relaties; ze treffen vaker bekenden, vrienden en familieleden uit de eigen groep aan. Daarnaast speelt ook de gereserveerde houding van sommige autochtonen tegenover allochtone bezoekers, zogenoemde etnische distantie, een rol. Maar er zijn ook bezoekers waarvoor dit niet geldt. Zo maken Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse bezoekers weinig verschil tussen de contacten met mensen uit hun eigen groep en met autochtonen. De beheersing van de Nederlandse taal en de oriëntatie op de Nederlandse samenleving spelen hierbij een voorname rol. Een Surinaamse bezoeker aan het Grootwinkelcentrum hierover: 'Wij zijn ook gewoon Nederlanders.'

Belangrijke effecten

De contacten die in de winkelgebieden plaatsvinden, hebben verschillende effecten die van belang kunnen zijn voor sociale binding, vertrouwdheid met culturele diversiteit en integratie. Door de vluchtige ontmoetingen raken bezoekers meer vertrouwd met mensen met andere etnische achtergronden en leren zij hun gedrag beter inschatten. Hierdoor ontstaat 'publieke familiariteit', waarbij mensen niet meer anoniem zijn voor elkaar (Blokland 2009). Voor bezoekers die in een buurt of een wijk wonen waar de sfeer door anonimiteit en ook vaak door overlast en criminaliteit wordt gedomineerd, kan dit een belangrijk effect zijn. De duurzame ontmoetingen dragen er ook toe bij dat bezoekers elkaars etnische achtergronden beter leren kennen en daardoor beter leren hoe zij in het leven staan, waardoor er meer 'cognitieve cohesie' ontstaat (Etzioni 2001). In de gesprekken over alledaagse dingen komen immers ook de overeenkomsten en verschillen tussen etnische achtergronden aan de orde, zoals de kleding, de eetcultuur, de opvoeding van de kinderen en de waarden en

tradities. Een Irakees-Nederlandse bezoeker aan het Grootwinkelcentrum: 'Ik heb gemerkt dat Nederlanders minder gastvrij zijn dan wij. Je kunt niet zomaar met hen mee-eten.'

Verder zijn er bezoekers die positiever over andere groepen gaan oordelen, bijvoorbeeld doordat ze ontdekken dat je met mensen uit andere etnische groepen ook gewoon gesprekken kunt voeren, dat zij ook gewoon beleefd kunnen zijn en dat je anderen beter leert kennen. Een Afghaanse bezoeker aan winkelcentrum De Drieslag: 'Nederlanders zijn directer; daardoor weet je beter waar je aan toe bent.' Overigens komt het ook voor dat bezoekers negatiever over andere groepen oordelen, bijvoorbeeld over Marokkaanse Nederlanders, nadat zij een of meer incidenten met hangjongeren uit deze groep hebben meegemaakt. Een autochtone bezoeker aan De Gagelhof: 'Ik ben meer gereserveerd tegenover Marokkanen geworden, want ik heb een aantal slechte ervaringen met hen gehad.'

Aangezien de contacten die op een markt plaatsvinden meer het karakter van duurzame ontmoetingen hebben dan in een winkelgebied, zijn de effecten ervan ook groter. Op de markt is er meer sprake van vertrouwd raken met mensen met andere etnische achtergronden, en daarmee van meer publieke familiariteit. Omdat de bezoekers aan de markt vaker en uitgebreider met elkaar praten, leren zij elkaars etnische achtergronden ook beter kennen. Om dezelfde reden is er meer sprake van positiever oordelen over andere groepen, al komt het ook op de markt voor dat bezoekers negatiever oordelen. Verder zijn er op de markt bezoekers die sociaal of cultureel kapitaal ontwikkelen, wat in de winkelgebieden minder gebeurt. Door de gesprekken die bezoekers er met de kooplui en met elkaar voeren, leren zij beter met verschillende mensen omgaan. Bovendien leren allochtonen die het Nederlands slecht beheersen er de taal beter door spreken. Het gaat vooral om basiswoorden en -zinnen, maar voor hen kan dit een belangrijke stap zijn. Een Turkse bezoeker van de markt aan de Zamenhofdreef: 'Door met een koopman over de dingen te praten die ik koop, oefen ik met Nederlands.'

Hoewel de contacten van bezoekers aan winkelgebieden en op markten met mensen uit de eigen etnische groep intensiever zijn, leveren contacten met mensen van andere etnische achtergronden meer op doordat men over elkaars achtergronden leert. Zo blijkt in de contacten dat sommige vooroordelen, bijvoorbeeld dat autochtonen altijd kritisch zijn over allochtonen, niet juist zijn. En wanneer zij wel negatiever over elkaar oordelen, gebeurt dit op de markt minder sterk, dankzij de meer informele en ongedwongen sfeer. Bijna al deze effecten dragen bij aan sociale binding en het vertrouwd raken met culturele diversiteit. Mensen raken meer aan elkaar gewend en leren elkaars achtergronden beter kennen, waardoor ze meer familiair met elkaar worden en meer bekend raken met culturele diversiteit. Ze gaan positiever over elkaar oordelen en ontwikkelen sociaal en cultureel kapitaal, waardoor zij de diversiteit meer gaan waarderen en gemakkelijker met elkaar omgaan.

Vooraf de laatste twee effecten dragen ook bij aan de integratie ofwel aan de mate waarin en de wijze waarop allochtonen deel worden van de ontvangende samenleving (vgl. CBS 2008). Positiever over elkaar oordelen en sociaal en cultureel kapitaal ontwikkelen zijn bevorderlijk voor de sociaal-culturele integratie, omdat zij de ontvankelijkheid voor de Nederlandse cultuur, inclusief de waarden en normen, vergroten. De ontwikkeling van sociaal en cultureel kapitaal kan daarnaast ook aan de structurele integratie bijdragen. Door beter met verschillende mensen te leren omgaan en de Nederlandse taal beter te kennen, kunnen allochtonen hun weg in de samenleving immers beter vinden. Omgekeerd kan negatiever over andere groepen oordelen juist een belemmering vormen voor sociale binding, vertrouwdheid met culturele diversiteit en integratie, bijvoorbeeld doordat de etnische distantie erdoor wordt vergroot.

Geen interetnische contacten zonder veiligheid

Het voorgaande maakt duidelijk dat winkelgebieden en markten als plekken kunnen functioneren waar mensen met verschillende etnische achtergronden elkaar ontmoeten. Maar de vraag is in hoeverre dit op een ongedwongen en spontane manier gebeurt, aangezien er in sommige winkelgebieden vergaande maatregelen worden genomen om de veiligheid te waarborgen. Een gevoel van veiligheid is een belangrijke voorwaarde voor het aantrekken van bezoekers en voor interetnische contacten. Veiligheid voorkomt immers dat bepaalde groepen door hun gedrag anderen afschrikken en daardoor uitsluiten. Bovendien voorkomt veiligheid dat er een sfeer van wantrouwen ontstaat, waardoor de bezoekers contacten uit de weg gaan, vooral met degenen waarvan zij het gedrag niet goed kunnen inschatten, zoals mensen met andere etnische achtergronden.

Op informele controle door bezoekers of omwonenden kan niet altijd worden gerekend, aangezien dit nogal eens wordt bemoeilijkt doordat bezoekers er niet op kunnen vertrouwen dat anderen hen bijstaan als zij iemand op zijn of haar gedrag aanspreken (Blokland 2009). Als gevolg hiervan wordt er toezicht gehouden via camera's of door een beheerder of particuliere beveiliging. In sommige winkelgebieden zijn er bovendien buurtvaders, die overlastgevende jongeren aanspreken. Het gaat hierbij vooral om Marokkaanse buurtvaders en jongeren. 'Buurtvaders met dezelfde achtergrond oefenen meer gezag uit over de jongeren. Bovendien kennen zij hun vaders vaak', aldus een buurtvader die bij De Gagelhof is betrokken.

De veiligheid is beter te garanderen als er controle mogelijk is op de toegang (Hajer en Reijndorp 2001). Doordat de toegang tot het overdekte Grootwinkelcentrum in Overvecht via automatische deuren verloopt, kunnen ongewenste bezoekers – overlastgevende hangjongeren, zwervers en drugsverslaafden – er gemakkelijk worden geweerd. Particuliere beveiligers houden hierop toezicht. Als gevolg hiervan is er weinig wantrouwen onder de bezoekers, ook tegenover

mensen met andere etnische achtergronden. De Gagelhof, waar geen controle is op de toegang, is pas veilig geworden nadat een kleine groep hangjongeren die veel overlast en criminaliteit veroorzaakte een gebiedsverbod kreeg. 'Maatregelen, zoals cameratoezicht, buurtvaders en extra politieursurveillance waren op deze plek niet effectief genoeg,' aldus de voorzitter van de ondernemersvereniging. Maar de oplossing is niet alleen in repressie gezocht – voor de andere hangjongeren is er een jeugdthunk vlak bij het winkelcentrum geopend, waar zij onder begeleiding van jongerenwerkers onder andere kunnen tafeltennissen en biljarten zonder anderen tot last te zijn. Bovendien helpen de jongerenwerkers hen met problemen zoals schooluitval en het vinden van werk. Sindsdien zijn de bezoekers aan dit winkelcentrum ook minder wantrouwend geworden, waardoor zij gemakkelijker interetnische contacten aangaan.

Er zijn ook winkelgebieden die op sommige tijdstippen zo onveilig zijn dat er maar weinig bezoekers komen, waardoor er dan ook nauwelijks interetnische contacten optreden. Zo zijn er bezoekers aan De Drieslag die te kennen geven dat zij 's avonds niet naar het winkelcentrum gaan. Een bezoeker hierover: 'Ik voel me niet veilig als er hangjongeren en soms zwervers zijn en er geen beheerder is.' Op de Schiedamseweg is de situatie in de avonduren vanwege roofovervallen en andere vormen van fysiek geweld zo onveilig dat enkele jaren geleden de koopavond is afgeschaft, aldus de voorzitter van de winkeliersvereniging. In plaats daarvan is de koopzondag ingevoerd. Bezoekers die overdag hun boodschappen doen in de winkelstraat, maken er 's avonds nog steeds niet graag gebruik van. Dit wijst erop dat de politie en de andere instanties de veiligheid er niet waarborgen. Dit roept de vraag op of de situatie geen verdergaande maatregelen vereist.

Hiermee is niet gezegd dat vergaande maatregelen altijd het beste zijn; een overmatig accent op de veiligheid kan de interetnische contacten ook belemmeren. Dit gebeurt bijvoorbeeld als bepaalde groepen, zoals allochtone hangjongeren, op voorhand worden buitengesloten of als de politie met veel machtsvertoon en weinig respect

op een incident reageert. In zo'n geval gaat het veiligheidsgevoel van sommige groepen bezoekers gepaard met gevoelens van onveiligheid bij andere groepen (Blokland 2009). Hierdoor voelen bijvoorbeeld niet alleen de Marokkaanse hangjongeren zich aangevallen, maar ook Marokkaanse en andere bezoekers. Een autochtone bezoeker aan De Gagelhof: 'De politie lokt ook agressie uit door hen niet met respect te behandelen en te schreeuwen.'

Het gaat om meer dan veiligheid

Naast veiligheid zijn er andere voorwaarden voor interetnische contacten in winkelgebieden en op markten. Zo is het belangrijk dat de functies van de plek aan de wensen van verschillende groepen tegemoetkomen. Daarmee kan de plek een grote en diverse groep gebruikers trekken en wordt zij op een levendige manier gebruikt (Lofland 2000; Van Aalst en Ennen 2002). Plekken die door veel en diverse mensen worden bezocht, zijn echter niet altijd plekken die verschillende functies vervullen. Bovendien is de omvang van een winkelgebied of een markt van invloed op de hoeveelheid en de diversiteit aan bezoekers, evenals een goede bereikbaarheid. Een winkelgebied of een markt die aan een doorgaande route of een ontsluitingsweg ligt, functioneert beter dan een die aan een bestemmingsroute is gelegen (WRR 2005). Voor bezoekers uit de wijk kan de situering in de wijk relevant zijn. Groepen met een beperkte actieradius, zoals sommige ouderen of allochtone vrouwen, maken eerder gebruik van een winkelgebied of een markt als deze in hun woonbuurt of centraal in de wijk ligt dan wanneer die zich aan de rand van de wijk bevindt (Blokland 2009). Voor mobielere wijkbewoners, zoals de meeste jongeren en volwassenen, is de ligging in de wijk minder belangrijk.

Grootwinkelcentrum Overvecht is een voorbeeld van een winkelgebied dat een grote hoeveelheid en diversiteit aan bezoekers trekt en daardoor veel mogelijkheden biedt tot interetnische contacten. Hierbij gaat het niet alleen om bezoekers uit de wijk, maar ook om,

al dan niet autochtone, bezoekers uit andere stadswijken en omliggende gemeenten. Dit winkelcentrum biedt onderdak aan meer dan honderdtwintig winkels, die diverse branches en marktsegmenten vertegenwoordigen. Bovendien is het winkelcentrum goed bereikbaar met de auto, de bus en de fiets; het ligt aan twee doorgaande wegen door de wijk met fietspaden en een bushalte en ligt bovendien vlak bij een ontsluitingsweg die met de randweg is verbonden. Verder biedt het winkelcentrum veel gratis parkeerplaatsen. Hierdoor is het zowel voor wijkbewoners als voor mensen van buiten de wijk goed bereikbaar. De Drieslag in Malburgen telt maar twintig winkels, vooral in het lagere marktsegment. Dit winkelcentrum trekt hierdoor hoofdzakelijk bezoekers uit de wijk zelf, die er hun dagelijkse boodschappen doen. Voor hun wekelijkse boodschappen gaan de wijkbewoners vooral naar winkelcentrum Kronenburg, dat in de aangrenzende wijk ligt, of naar het centrum van de stad. De hoeveelheid en diversiteit aan mensen die De Drieslag bezoeken, is dan ook veel kleiner dan bij Grootwinkelcentrum Overvecht het geval is.

De activiteiten die een beheerder van een winkelcentrum of een winkeliersvereniging organiseert, kunnen de interetnische contacten eveneens bevorderen. Het centrummanagement van het Grootwinkelcentrum Overvecht organiseert geregeld activiteiten om het winkelen aantrekkelijker te maken. Elk jaar worden er een braderie, kinderactiviteiten, een intocht van Sinterklaas en een kerstmarkt gehouden. En rond het EK of het WK voetbal worden er ook activiteiten georganiseerd. Deze worden vaak druk bezocht door mensen met verschillende etnische achtergronden. 'Hierbij nemen zij elkaar van dichtbij waar en raken zij ook met elkaar in gesprek. Bij de kinderactiviteiten gebeurt dit vaak via de kinderen', aldus de centrummanager. Belangrijk is dat de activiteiten goed aansluiten op de wensen van de bezoekers. Zo klaagden enkele bezoekers aan De Gagelhof: 'Op de rommelmarkt werd inderdaad alleen maar rommel verkocht.' En allochtone bezoekers vonden dat een muziekoptreden van een volkszanger te veel op oudere autochtonen was gericht.

Verder is de inrichting van een winkelgebied of een markt van invloed. Daarmee zijn interetnische contacten weliswaar niet af te dwingen, maar een doordachte inrichting kan het gebruik en de contacten wel stimuleren (Vanstiphout 2006). Hierbij gaat het er vooral om dat de omgeving aan de gebruikswensen van de bezoekers tegemoetkomt. Vooral voor winkelcentra is het belangrijk dat er voldoende straatmeubilair aanwezig is, vooral zitbanken. Hierdoor worden de bezoekers uitgenodigd er niet alleen hun boodschappen te doen, maar ook om er te zitten, andere bezoekers te observeren en gesprekken aan te gaan. Bovendien voorkomt een ruime hoeveelheid straatmeubilair dat toe-eigening door sommige bezoekers meteen tot gevolg heeft dat anderen er geen gebruik van kunnen maken. In sommige winkelcentra is maar beperkt straatmeubilair aanwezig. Hierbij kunnen commerciële belangen een rol spelen. Door de mogelijkheden om te zitten beperkt te houden, worden bezoekers immers gestimuleerd om te winkelen. Bovendien worden er op deze manier kosten uitgespaard. Verder willen beheerders voorkomen dat het straatmeubilair hangjongeren en hangouderen aantrekt. 'Er zijn nogal wat ouderen die de hele dag op de banken zitten. Als er een paar bij zijn met een rollator of een rolstoel, dan wordt de doorgang voor de anderen al snel geblokkeerd,' aldus de manager van het Grootwinkelcentrum.

De inrichting kan een plek die in bepaalde opzichten niet goed functioneert en daardoor de interetnische contacten belemmert echter niet altijd redden. Zoals gezegd, heeft De Gagelhof al jarenlang problemen met hangjongeren. Dit was ook al het geval in De Berberhof, de voorganger van De Gagelhof. Dit winkelcentrum voldeed niet meer aan de eisen van een winkelgebied en kreeg een steeds onaantrekkelijker uitstraling (Heurneman en Van Santen 2002). Hierbij speelde een rol dat de winkels naar een plein aan de binnenkant (een patio) gericht waren, waardoor er aan de buitenkant alleen blinde muren waren met stalen deuren voor de bevoorrading. Bovendien was er door de ligging van het plein aan de binnenkant weinig

toezicht. De hangjongeren hadden hierdoor vrij spel en beïnvloedden het aantal bezoekers en de interetnische contacten in negatieve zin doordat ze veel wantrouwen veroorzaakten onder de bezoekers, die voortdurend het gevoel hadden dat ze op hun hoede moesten zijn.

De Berberhof is vervangen door De Gagelhof, dat in september 2004 is geopend. In De Gagelhof zijn de winkels naar buiten gericht en bevindt het plein zich aan de voorkant op de hoek van twee straten. Hierdoor zijn er niet langer blinde muren en is er meer toezicht op het plein. Bovendien zijn boven de winkels appartementen gebouwd, zodat er ook in de avonduren mensen aanwezig zijn die toezicht op het winkelcentrum kunnen houden. Hoewel de uitstraling van het nieuwe winkelcentrum veel beter is dan die van het oude en de bezoekers het er veel aangenamer vinden, is het probleem met de hangjongeren er nauwelijks door verminderd. Daarvan was, zoals gezegd, pas sprake na de invoering van een gebiedsverbod voor de meest hardnekkige hangjongeren.

Investeren in winkelcentra en markten

In het voorgaande is verkend welke interetnische contacten zich in winkelgebieden en op markten voordoen en wat belangrijke voorwaarden hiervoor zijn. Op beide soorten plekken treden veel vluchtige ontmoetingen op en vooral op markten is ook sprake van duurzame ontmoetingen. Een belangrijk effect van deze contacten is dat bezoekers als onderdeel van hun dagelijkse of wekelijkse routine meer vertrouwd raken met mensen met andere etnische achtergronden en dat zij het gedrag van anderen beter leren inschatten. Vooral voor mensen die in wijken wonen waarin de sfeer door anonimiteit, wantrouwen en overlast wordt gedomineerd, kan dit een belangrijk effect zijn met het oog op sociale binding, vertrouwdheid met culturele diversiteit en integratie. Mensen worden meer familiair met elkaar, de etnische distantie neemt af en de ontvankelijkheid voor de

Nederlandse cultuur neemt toe. Maar de effecten moeten niet worden overschat; de contacten zijn immers meestal niet erg langdurig of intensief.

De interetnische contacten in winkelgebieden en op markten hebben grotendeels een ongedwongen en spontaan karakter. De contacten treden voornamelijk op als bijproduct van het winkelen en van de andere activiteiten die mensen er ontplooien, zoals op een bank zitten of iets eten of drinken. In sommige winkelgebieden doen de contacten zich ook voor als bijproduct van activiteiten die er worden georganiseerd om het winkelen aantrekkelijker te maken, zoals een braderie of een kerstmarkt. Dit betekent niet dat de contacten helemaal spontaan zijn; ze vinden immers plaats in een geregisseerde omgeving. Dit gebeurt voornamelijk met het oog op de veiligheid en neemt soms vergaande vormen aan. Veiligheidsmaatregelen kunnen uiteenlopen van een beheerder of een marktmeester die een oogje in het zeil houdt, toezicht door particuliere beveiliging en camera's tot grootschalig politieoptreden en gebiedsverboden voor bepaalde (groepen) mensen.

Door de grote hoeveelheid en diversiteit aan mensen die er komen, fungeren winkelgebieden en markten als publieke ruimten waar uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen plaatsvindt. Vanwege de veiligheidsmaatregelen doet zich in sommige winkelgebieden een paradox voor: het uitsluiten van mensen die voor overlast en criminaliteit zorgen, blijkt een voorwaarde te zijn om een veilige omgeving te creëren waarin bezoekers gemakkelijk interetnische contacten aangaan. Deze paradox maakt duidelijk dat het publieke karakter niet alleen wordt bepaald door de toegankelijkheid voor verschillende mensen, maar ook door de manieren waarop zij zich gedragen. Het gedrag (overlast, criminaliteit) van sommige mensen kan leiden tot het buitensluiten van andere (reguliere bezoekers). Met het oog op het publieke karakter is het belangrijk om voldoende maatregelen te nemen om de veiligheid te garanderen. Anders mijden mensen de plek en overheerst het wantrouwen. Tegelijkertijd is het

van belang om een *overkill* aan maatregelen te voorkomen. Als op voorhand bepaalde groepen worden uitgesloten of de politie met veel machtsvertoon optreedt, ontstaat er een gevoel van buitensluiting en onveiligheid bij andere mensen.

Ook is gebleken dat vooral grote en goed bereikbare winkelgebieden en markten met een divers aanbod bevorderlijk zijn voor interetnische contacten. Juist deze voorzieningen worden door een grote hoeveelheid en diversiteit aan mensen bezocht; ze trekken niet alleen bezoekers die in de wijk zelf wonen, maar ook bezoekers uit andere stadswijken en zelfs uit omliggende gemeenten. Voor de contacten tussen de wijkbewoners en de mensen van buiten de wijk is het belangrijk dat deze voorzieningen zich in of vlak bij de wijk bevinden, zodat ze voor beide groepen goed bereikbaar zijn.

Kortom: met het oog op interetnische contacten en de effecten daarvan op sociale binding, vertrouwdheid met culturele diversiteit en integratie is het belangrijk om niet alleen in woningen te investeren, zoals nu veel gebeurt, maar ook in voorzieningen zoals winkelgebieden en markten. Dit is des te belangrijker omdat er – zoals ook door de VROM-raad (2006) is aangegeven – juist in concentratiewijken, waar weinig interetnische contacten in de woonomgeving plaatsvinden, sprake is van een verschraving van het voorzieningen-aanbod.

HOOFDSTUK 11

Chillen doe je maar ergens anders

Journalistieke verkenning

Jelle van der Meer

Wat vinden hangjongeren van de regels en het toezicht dat hen in het gareel moet krijgen? Op bezoek in Born, Rotterdam, Utrecht, Amersfoort en Hardegarijp.

Born kleurt rood in de lage avondzon. De enorme markt ligt er verlaten bij. Aan de ene kant winkels en aan de andere kant het kasteelachtige stadsarchief met slotgracht. Op het terras van de Chinees zitten twee eenzame klanten. In de straat naar boven twee voor Zuid-Limburg zo karakteristieke hofboerderijen. Even verder de kerk en daarna café-biljard De Sjoester. En dan om de hoek het gemeenschapshuis, waarin Born zijn welzijnsvoorzieningen heeft verzameld. Een uitgestrekt, gelijkvloers jarenzeventiggebouw, midden op een groot parkeerterrein. Aan de zijkant, in een kelder, zit jongerencentrum Bartok. Daar, voor de deur, is een hangplek.

Jongerenwerker Ben Dautzenberg had me 's morgens gewaar-schuwd dat met zulk mooi weer de jongelui misschien elders zijn. Maar aan het begin van de avond staan er al vijf jongens. Ze stellen zich netjes aan me voor: Johnny, Joey, Kevin, Joachim, Steffen. Petjes, sweaters, gewatteerde jackies, spijkerbroeken. Brutale, vrolijke, ondeugende en ook verlegen ogen kijken me aan. Er is een muurtje, een stenen trap en uitzicht over het parkeerterrein, heel veel treuriger kan het niet. Maar veel hebben de jongens ook niet

nodig: 'Hier komen geen "wouten"', zeggen ze. Dit is immers het jongeren centrum, hier mogen ze staan. Op hun andere ontmoetingsplekken – de markt, Postweg, De Wissel – komt wel politie, voortdurend eigenlijk. Legitimatie vragen, kentekenbewijs van scooters controleren, boetes geven en heel vaak wegsturen. Omdat bewoners hebben geklaagd. De groep met wie ze hangen, telt een man of twintig, dertig misschien, inclusief een aantal dames, in de leeftijd van 16 tot 18, een enkeling is 19 of 20 jaar. De meesten zitten op school, vmbo en mbo, lopen stage; een of twee werken.

Het jongeren centrum heeft pas sinds kort een inloop op dinsdag- en donderdagavond van zeven tot elf uur. Aanleiding is de overlast die jongeren elders in het dorp veroorzaakten, met name op de markt en op de hoek bij textielwinkel Ster Born ('sinds 1948'). Hoogtepunt – of dieptepunt – was een incident waarbij de jongeren een boom op de markt zodanig zouden hebben beschadigd dat deze verwijderd moest worden. Dat was aanleiding voor het ophangen van camera's op de markt en een *zero tolerance*-beleid van de politie, die de jongelui sindsdien op de lip zit en ze bij het minste of geringste op de bon slingert.

Inmiddels zijn er meer jongelui komen aanwaaien: Nebbel, Tom, Jim, Brian en Ashly. Volgens de jongeren valt het reuze mee met de overlast. Het is waar; ze schreeuwen soms hard en de gashendel gaat wel eens open. Johnny wijst op de rubbersporen op het asfalt, van het laten spinnen van een scooterachterwiel; Brian laat een filmpje zien op zijn telefoon: veel rookwolken en veel herrie. Waar ze van balen, is dat bewoners zelden met hun klachten bij hen komen, maar altijd meteen de politie bellen. 'Zeikmensen zijn het.' Op De Wissel is een man die hen vanaf zijn balkon filmt. En op de markt woont een 'zeikman' die bij de kleinste aanleiding al begint te schreeuwen en ook al eens met een knuppel om hen af is gekomen. De media blazen de boel op en maken de mensen bang. Johnny: 'Zoals met die boom op de markt.' Hebben ze die boom niet mishandeld? 'Volgens de krant waren we die met een flex – een elektrische zaag – te lijf gegaan. Onzin, het was gewoon met een bijl.'

Meer regels tegen hangen

Opmerkelijk is het. Terwijl de meeste mensen de straat gebruiken om van de ene plek naar de andere te komen, is de straat voor jongeren een verblijfplaats en ontmoetingsplek. Uit de *Landelijke jeugdmonitor* blijkt dat 60 procent van de 12- tot 16-jarigen elkaar dagelijks tot wekelijks buiten treft (CBS 2008). Jongens meer dan meisjes en allochtonen meer dan autochtonen. Als je aan jongeren vraagt waarom ze elkaar buiten ontmoeten, kijken ze je vreemd aan en hebben ze eigenlijk geen antwoord. Gewoon: 'Je kan toch niet de hele dag binnen zitten,' 'frisse lucht,' 'roken,' 'blowen,' 'thuis kan je niet met twintig man op je kamer zitten,' 'gezelligheid,' 'vrienden,' zijn antwoorden uit Born. 'Je hebt de hele dag op school gezeten en dan wil je *chillen*, even ontspannen,' voegt Ashly eraan toe. 'Geen ouders die voortdurend vragen stellen, en geen: doe dit en doe dat.' Jongeren willen onder elkaar zijn, maar ze hebben geen huis en ze hebben ook geen geld voor het café. De straat is hun thuis.

Toch is dit ook weer niet zo heel vreemd. Nog niet zo erg lang geleden – de opa's en oma's onder ons weten het nog wel – hadden de meeste volwassenen niet veel geld, waren ze kleinbehuisd en speelde het leven zich meer af op straat. Die tijd is voorbij. De welvaart is toegenomen en de huizen zijn groter. De openbare ruimte wordt anders gebruikt en is anders ingevuld. Het is voller; in de stedelijke omgeving heeft elke vierkante meter een functie. Dat heeft geleid tot regulering, en vooral tot een verschuiving van impliciete naar expliciete regels. Een biertje op straat mag niet, op het terras wel. Onbestemde plekken en onbestemd gebruik zijn verdacht. Wie nu zomaar wat op straat verblijft, 'hangt' – een term die niet veel ouder kan zijn dan een paar decennia – en hangen is synoniem voor overlast en overlast moet worden bestreden. Het betreft zwervers, junks, bedelaars en zelfs hangouderen, maar de laatste jaren gaat het vooral over hangjongeren. In veiligheidsenquêtes onder burgers scoort het onderwerp hoog en in veel gemeenten – lees bijvoorbeeld het

Bornse Stadsdeelplan 2009–2012 – is ‘jeugdoverlast’ topprioriteit. De beleidsfruitmand wordt steeds gevarieerder: van camera’s tot samenterscholingsverboden en van toegewezen hangplekken tot weggagen met geluid (laatste tip: draai klassieke of orgelmuziek, daar houden jongeren niet van). Noem het gerust een strijd om de ruimte.

De inzet en drijfveren van volwassenen zijn duidelijk, maar hoe ervaren jongeren deze strijd? Hoe kijken zij aan tegen die volwassenen die last van hen hebben, en wat vinden zij van de regels, het toezicht en de pogingen hen in het gareel te krijgen? Daarvoor gaan we langs bij jongeren in Born, Rotterdam, Utrecht, Amersfoort en Hardegarijp. Het gaat dus niet om de vraag wie gelijk heeft – de boze bewoners of plezier zoekende jongeren – of wat prefereert – vrijheid of veiligheid – maar om de manier waarop de strijd wordt gestreden.

Een inmiddels ingeburgerde indeling van hangjongeren op basis van hun gedrag onderscheidt naast de ‘aanvaardbare groepen’ drie soorten stoute jongeren: hinderlijke groepen (herrie, rommel), overlastgevende groepen (provoceren, vernielen) en criminele groepen. De verhouding waarin ze voorkomen, wordt geschat op 7:2:1 (Noorda en Veenbaas 2006). In de praktijk is de scheiding natuurlijk niet altijd zo scherp. De groepen die we gesproken hebben, zijn te kenmerken als hinderlijk tot overlastgevend. Daarmee krijgen we een inkijkje in 90 procent van de hangjongeren die het nieuws halen.

Hondenhok

Als ik de Taagdreef inloop, zie ik het clubje aan de overkant: zes of zeven jongens die de hele stoep in beslag nemen. Toch intimiderend. Dit is Utrecht-Overvecht, een flatbuurt uit de jaren zestig met een reputatie van veel straatoverlast. Jamil Chami is mijn contactpersoon. Vriendelijke, bedeesde jongen. In niks aan hem herken je een wereldkampioen taekwondo. Met een armzwaai introduceert hij zijn vrienden: Reda, Ahmed, Rachid, Hakim. Terwijl ik uitleg waarom ik langskom, breekt Rachid met een luide knal de leuning van zijn plas-

tic tuinstoel. Hilariteit. Aan deze kant van de straat zijn geen huizen, alleen wat onbestemd groen. Meestal staan ze op deze hoek, vertelt Reda, maar ook staan ze wel aan de overkant tegen de huizen geleund. Ahmed: 'Dan roept de buurman: "Staan jullie de muur overeind te houden?"' Hij lacht: 'We doen dus goed werk.' Maar waarom op deze plek en niet op een andere? Ze kijken elkaar aan. Hakim: 'Vraag het aan de ouderen, en iedereen zal zeggen: we staan hier al honderd jaar. Het is gewoon zo. Ik woon die kant op, hij de andere kant op en in het midden ontmoeten we elkaar.'

Er komen jongens bij en anderen vertrekken. Ze zijn in de leeftijd van 16 tot 19 jaar, alleen Jamil en Reda zijn begin 20. Rachid – zwarte krullen, minder kort dan de meesten – heeft inmiddels ook de andere leuning van zijn stoel weten te slopen en gooit die lachend over de heg achter hem. Hij is 19, maar ziet er jonger uit. Jamil pest hem: babyface. Hangen is *chillen*, kletsen. Over *chickies* (meisjes), auto's, *tories* (wat je meegemaakt hebt). Van alles. Ook over Geertje, roept Rachid. Wat is er met hem? Kankerhoer. Grote grijns over zijn babyface. 'Hij is snel klaar met ons, wij zijn snel klaar met hem.'

Sinds vorig jaar hangt er een camera aan de andere kant van de flat. Daar is een speeltuin, omzoomd door een groot hek, waaraan een bord hangt met regels ('Alleen voor kinderen tot 13 jaar'). De jongens komen nooit aan die kant, zeggen ze, helemaal niet sinds vorig jaar de onderdoorgangen onder de flat dichtgemaakt zijn. Dat gebeurde plotseling, in de zomer, vanwege de overlast van jongeren die daar vaak stonden, aldus de woningbouwvereniging en de politie. Ging dat over hen? Hakim: 'Wat is overlast? Volgens mij is dat schreeuwen, harde muziek, dingen slopen, autoruiten ingooien. Dat gebeurde hier helemaal niet. Er is nog nooit wat gesloopt. Misschien praten wij wel eens hard, maar dat kan je tegen ons zeggen en dat doen mensen bijna nooit. Ze bellen de politie.' Rachid vat samen: 'Nederland overdrijfand.' Op steenworp afstand van waar ze hangen, is een buurtcentrum. Op woensdag, vrijdag en zaterdag zijn jongeren hier welkom. Tv-kijken, kletsen, tafeltennis, poolen, Mens-erger-je-

niet op z'n Marokkaans. Bij slecht weer is dat oké, maar liever zijn ze buiten. Het buurtcentrum is vooral tweede keus, zo blijkt, omdat daar regels zijn. Niet roken, niet schreeuwen, toezicht. Buiten is vrijer.

Dat vinden ze in Born precies zo. In Bartok zijn er regels, zegt jongerenwerker Ben Dautzenberg; niet roken en dus ook niet blowen. 'Dat betekent dat ze ook in de winter eigenlijk vooral buiten staan.' In het rijtje van favoriete ontmoetingsplekken van Nederlandse jongeren bungelt het buurt-/jongeren centrum onderaan, zo blijkt uit de eerder aangehaalde Jeugdmonitor. Bovenaan staan het plein, de hoek van de straat en het trapveldje. Maar zo vrij is het daar niet.

In Hardegarijp, 10 kilometer ten oosten van Leeuwarden, zitten de jongens niet *in* buurthuis De Wissel, maar pal ernaast, in hun 'blowhok'. Houten wanden, golfplaten dak en twee lage bankjes langs de kanten, alles vol gekrast met veel 'Fuck' en andere ontboezemingen. Bij elkaar misschien 3 bij 4 meter en daarmee niet veel meer dan een fors hondenhok, maar de jongens zijn er blij mee. Elders in het dorp worden ze weggestuurd: het schoolplein, het basketbalveldje, het station of bij Van der Valk. Omdat bewoners klagen over lawaai, omdat het verboden is voor onbevoegden, omdat ze rommel maken enzovoort. Op de zolder van buurthuis De Wissel hebben ze een eigen ruimte, The Chill, maar daar mag niet geblowd worden. Daardoor stonden de jongens vaak buiten voor de deur, tot ergernis van de andere gebruikers van het buurthuis. Jongerenwerker Redmar Ceverijn – met zijn petje en zijn 23 jaar niet veel, maar wel net genoeg ouder dan zijn doelgroep – vertelt dat toen het initiatief is genomen voor een gedoogplek. De jongens hebben hun hok dit voorjaar zelf gebouwd.

De groep bestaat uit een man of twintig, in de leeftijd van 16 tot 19 jaar, etnisch gemêleerd, merendeels scholier, een enkeling werkt. Na school en 's avonds zijn ze hier, niet iedereen komt elke dag, maar er is altijd wel iemand. Om vier uur 's middags zit er een handjevol jongens, een uur later is het kot vol. De eerste joints worden

gebouwd. Yaron: 'Dit is lekker uit het zicht; privacy.' Mohamed: 'Hier is geen toezicht, geen gezeik van de politie.' Z'n vrienden protesteren, regelmatig komen er agenten een kijkje nemen. De politie is niet populair bij de jongens. Ze zeuren, vragen om een identiteitsbewijs, geven boetes. De jongens wijzen gnuivend op een niet zo flatteuze pentekening van de wijkagent op een van de banken. 'Als we buiten een balletje trappen, wordt de bal afgepakt', mopperen ze. Omdat ze de bloemstukken zouden kunnen beschadigen op het ernaast gelegen kerkhof. Als even later ter sprake komt wat er beter kan aan hun hok, is de eerste reactie: niet zo veel politie die langskomt.

'Dan scheld ik terug'

De jongens willen dus de ruimte, letterlijk en figuurlijk. Dat betekent niet dat ze niet weten hoe ze rekening moeten houden met anderen. In Born kunnen ze precies opnoemen waarmee ze over de schreef gaan: schreeuwen, rommel maken, gashendels te ver open. In Hardegarijp en Utrecht begrijpen ze waarom ze aangesproken worden. Martin: 'Dat we weggestuurd worden, is soms wel logisch. Als we staan te blowen bij een lagere school is dat raar.' Hakim: 'Als kinderen liggen te slapen, dan is het begrijpelijk dat we stiller moeten zijn.' Met de kennis van de fatsoensnormen zit het wel goed. De complicatie is dat de jongens de impliciete en expliciete regels niet meteen in alle situaties als vanzelfsprekend accepteren. 'Wat is overlast?' zeggen ze. En: laat bewoners en voorbijgangers ons daarop rechtstreeks aanspreken in plaats van de politie te bellen. En graag niet meteen agressief. Echt waar, zo verzekeren ze allemaal, als mensen het gewoon tegen hen zouden zeggen, en het een redelijk verzoek is, dan zouden ze meteen akkoord gaan. In Born vertellen de jongens dat toevallig de avond daarvoor een bewoner op hen af was gekomen. De man begon gewoon een praatje en vroeg of ze zachter wilden doen en geen rotzooi zouden achterlaten. Brian: 'Dan doen wij ook normaal.' Er is ook

een man die daar altijd zijn hond uitlaat en bij het passeren halffluid op de jongens loopt te vloeken – en dan kan Nebbel zijn mond niet houden. ‘Dan scheld ik terug.’

De onderzoekers Noorda en Veenbaas (Vrije Universiteit) schrijven in hun hiervoor al aangehaalde publicatie *Rondhangende jongeren* (2006) dat hangjongeren serieus genomen willen worden als medegebruiker van de openbare ruimte. Om het even simpel te zeggen: bewoners willen stilte, jongens willen dollen; en wat dan een goede schikking is, daarover willen de jongeren praten, in plaats van de politie op hun dak te krijgen die het conflict beslecht. Het betreft hier een machtsconflict over het gebruik van de straat. De jongens willen op zijn minst dat hun instemming wordt gevraagd over de regels.

Natuurlijk maken hangjongeren het omwonenden niet altijd gemakkelijk. Uit het schaarse onderzoek dat is gedaan onder hangjongeren (Visser 2005; Doggen 2008; Sybesma 2009), blijkt dat ze hun eigen gedrag bagatelliseren en de verantwoordelijkheid graag bij anderen leggen. En uit anekdotische ervaring weten we allemaal dat jongeren zeer assertief kunnen zijn – om het voorzichtig te zeggen. Maar het is de vraag of deze houding typisch iets van hangjongeren is of dat deze normaal is voor burgers-anno-2000 en dus ook voor bewoners. Hoe dan ook, de confrontaties draaien er nu op uit dat jongeren gedwongen worden tot aanpassing. Het opmerkelijke is dat de jongens de maatregelen tegen hun hangen wel lastig en vervelend vinden – misschien zijn ze zelfs ook even boos – maar dat ze zich er vervolgens niet al te lang druk over maken. In Born worden de schouders opgehaald over de camera op de markt: ‘Dan gaan we ergens anders staan.’ Dat de poortjes in de Taagdreef-flat in Overvecht dicht zijn, vinden de jongens daar jammer, maar het maakt verder niet uit, ‘we kunnen nog gewoon op onze hoek staan.’

Politiesurveillance

Op een bankje op het Gerrit Sterkmanplein (zie ook hoofdstuk 2 'Niet welkom op het plein' van Nanne Boonstra en Niels Hermens, die signaleren dat Rotterdam op dit plein een *fortress approach* toepast, red.) in het Oude Westen van Rotterdam zitten Joey, Melvin, Romulio en Denzel. Alle vier zijn ze 15 jaar. In deze volksbuurt is altijd jeugd op straat, in alle leeftijden en in alle maten van braaf- en stoutheid; ook groepen die met herrie, agressie en soms geweld de buurt onveilig maken. De aanpak is een combinatie van camera's, Mosquito's, samenscholingsverboden, surveillance en welzijnsaanbod. In het noordelijke deel van de wijk is werkelijk op bijna elke hoek wel een pleintje met speelplekken. Deze pleinen, in het verleden gecreëerd bij de stadsvernieuwing door het afbreken van woonblokken, zijn de afgelopen jaren flink opgeknapt. Op het Gerrit Sterkmanplein kan voetbal en basketball worden. Van de vier jongens woont alleen Denzel in de buurt, de rest komt van elders, maar ze zijn vaak hier. Dit is een goed plein, vinden ze. 'Hier zijn veel jongens', zegt Romulio. 'En veel meisjes', vult Joey aan. Ook nu; een vijftal meiden probeert – met succes – de aandacht van de jongens te trekken. De jongens komen om te kletsen, een beetje heen en weer te lopen en veel te voetballen. Op sommige pleintjes hangen borden met regels, weten ze: 's avonds na tien uur verboden, geen geweld gebruiken, en eh ... nee, meer regels kennen ze eigenlijk niet. Ze hebben er geen problemen mee. Dat op het Gerrit Sterkmanplein sinds vorig jaar een samenscholingsverbod geldt, zegt hun niks. Nooit van gehoord, niks van gemerkt. En de Mosquito? Ze weten niet wat het is. Het enige waar de jongens wel eens last van hebben zijn kleine kinderen die door het voetbal heen lopen en grote Marokkaanse jongens waarmee je snel ruzie hebt 'omdat ze niet tegen een beetje fel voetballen kunnen'.

Hoe opdringerig de technische en fysieke ingrepen en de verboden ook lijken, het deert de jongeren niet echt, daar kunnen ze soepel omheen leven. Waar ze wel echt de pest aan hebben, is

politie-surveillance en het uitdelen van boetes volgens de *zero tolerance*-aanpak. Daarbij gaat het niet meer om de overtreding zelf, maar om het opjagen van de jongeren. Alle vingers gaan omhoog na de vraag wie wel eens een boete heeft gehad. In Hardegarijp voor blowen, voor drinken, geen identiteitsbewijs. In Utrecht voor het leunen tegen de muur – Ahmed imiteert de politieagent: ‘U maakt misbruik van het straatmeubilair.’ In Born voor het zitten op de bankleuning en voor het onder een winkelluifel staan. Johnny: ‘Het regende, een ouder echtpaar stond er ook, maar die agent zei dat wij de openbare weg blokkeerden.’ Iedere keer zo’n 50 of 60 euro. In Born is het nu wat rustiger, maar een tijdje was het voortdurend prijs. ‘Als je dan politie zag, zorgde je dat je wegkwam.’ Ook als je niets fout doet? ‘Bij voorbaat had je iets fouts gedaan, al was het een bierdop op de grond.’ Kelsey werd er gek van: ‘Dan komen ze weer, word je weer weggestuurd, want er is geklaagd over overlast, moet je weer ergens anders heen.’

Krijgen de jongens niet het gevoel dat ze door hun dorps- en buurtgenoten gezien worden als ongewenst vuil dat kan worden weggebezemd? Nou nee, dat er op hen neergekeken wordt, deert hun niet echt. Harm (Hardegarijp): ‘Laat ze maar oordelen over ons, wij verlagen ons niet tot dat niveau.’ Ook in Born geen verontwaardiging. Tom: ‘Mij interesseert het niet.’ Joachim vult aan: ‘Ze lullen toch over ons.’ Joey: ‘Het zijn zeikerds, zijn zeker niet jong geweest.’ Alleen Nebbel is er klaar mee. ‘Ik heb drie keer een boete gehad omdat ik bij Ster stond. Ik ga liever ergens buiten Born staan.’ Hij lijkt de meest boze van het stel. De anderen zijn laconieker: Brian: ‘Het heeft geen zin om je druk te maken.’ En hoewel ze dus min of meer *outcast* zijn – Harm: ‘Het is heel simpel: wij blowen en de rest van Hardegarijp is antiblowen’ – uiteindelijk voelen ze zich thuis in hun dorp en prima op hun gemak en hebben ze geen enkel plan om te vertrekken.

Ook de jongens in Utrecht-Overvecht, die ook nog kampen met het matige imago van de ‘Marokkaanse’ jongens, trekken zich niks aan van de oordelen over hen. Regelmatig komt het terug in de verhalen, het gevoel bekeken, genegeerd, afgescheept te worden, maar

zonder boosheid of wrok. Het is een *fact of live*. Youssef (niet zijn echte naam) probeert het te verklaren: 'Het zijn vooroordelen, zoals iedereen vooroordelen heeft. Die mensen kennen ons niet. Ze zien wel de hele dag tv en hebben een beeld bij Marokkaanse jongens. Ik heb ook vooroordelen. Als ik een jongen zie met een kale kop denk ik ook: dat is een racist. Dat denk je. Vervolgens moet je bij de feiten blijven. Anders wordt het vervelend.'

Schaamte

De bejegening zorgt er wel voor dat een deel van de jongeren een voorkeur heeft voor stille plekken. In Amersfoort nemen Jimmy en Tim (niet hun echte namen) mij mee naar het park aan de rand van hun woonwijk. Veel bomen en struiken, daartussen verscholen weides met bankjes. Deze plekken delen ze met zwervers. Jimmy: 'Beschutting maakt een plek tot een goeie hangplek. Dat je ouders en mensen die je ouders kennen, je niet zien.' De twee zijn nu achttien en negentien jaar, maar komen hier al vanaf hun twaalfde. Het begint met verveling, weg uit huis, willen roken. Later komt er drinken bij, in groepen, ook 's avonds, terwijl het park verboden is na zonsondergang. Tim: 'De politie hoor je van ver aankomen en dan duik je de bosjes in. Dat wordt een spel.' Eigenlijk zijn ze hier niemand tot last, vinden ze, hoogstens maken ze een beetje rommel. Inmiddels is hun favoriete bezigheid blowen.

Tim heeft al heel wat boetes gekregen, voor wildplassen, drinken, geen identiteitsbewijs, vernielingen; merendeels in de stad opgelopen. De straat/het park is voor de jongens een soort tweede thuis, en dat daar regels zijn, vinden ze geen probleem. Tim: 'Thuis zijn ook regels. Regels hinderen ons niet, we doen wat we willen doen, op de plekken waar we zijn.' Dat de politie de regels controleert, is prima. Tim: 'Maar de politie scheert iedereen over één kam, ze zouden meer rekening moeten houden met verschillen. Wij zijn sociale jongens. Sommige hangjongeren zijn crimineel, wij niet.' Jimmy: 'Wij zorgen niet voor

overlast, alleen als we drinken zijn we soms luidruchtig.' Ze laten een opname horen van hun telefoon dat ze 's nachts stomdronken en zingend door de buurt naar het centrum trekken. Ze moeten erom lachen. Jimmy: 'Het is grappig, maar tegelijk beschamend.'

Ondanks hun stoerigheid kennen de meeste jongens wel degelijk ook schaamte over bepaald gedrag. Dat geldt niet alleen voor dronkenschap, maar vooral ook voor het blowen. De maatschappelijke afkeuring is door hen niet onopgemerkt gebleven. Yaron (Hardegarijp): 'Bij de c1000 ga je niet prettig een joint draaien. Deden we voorheen wel. We stonden ook vaak voor de deur van De Wissel onder de luifel, stonden de andere bezoekers in de walmen, dat is geen prettig gevoel.' En Jimmy en Tim zouden niet zomaar tussen het publiek op een drukke plek een joint draaien. Tim: 'Dat mensen je zien! Dan zet je jezelf voor paal. Als je dat doet, heb je geen zelfrespect. Je wilt liever iets positiefs uitstralen en daar past een joint niet bij. In Amsterdam is dat misschien oké, maar in Amersfoort zien ze het als een drug.'

Zelfs voor het negatieve stigma van 'hangjongeren' zijn sommige jongens niet ongevoelig. Tim: "'Hangjongeren" heeft niet zo'n goeie betekenis: niet volwassen, schooierig.' Jimmy: 'Als je in een groep staat en er komt een leuk meisje langs, dan sta je voor schut, wat zal ze wel niet over je denken.' Ze nemen aanstoot aan andere hangjongeren in hun stad. Tim: 'Op het trappetje van de KFC zitten van die jongens, die drinken goedkope drank. Wij vinden dat raar dat ze daar zitten. Het is druk daar, er is een pinautomaat. Ze zitten in de weg en ze zitten voor schut. Het is intimiderend.' Jimmy en Tim zijn zich ervan bewust dat zij zelf ook intimiderend kunnen overkomen. Jimmy: 'Hangjongeren hebben vaak donkere kleren aan, petje op, willen een beetje gangster zijn. Dat wil je helemaal niet, maar dat gaat vanzelf. Je voelt je een hangjongere.' Tim: 'Het is heel kinderachtig maar je vindt je eigen groep de beste.' Dat kan een agressieve indruk maken, weet Jimmy. 'Maar we doen het niet bewust. Zwarten en Marokkanen hebben dat wel, die hebben dan zo'n trots, willen zichzelf neerzetten. Wij zijn anders, Nederlanders hebben dat niet.'

Dat ze als groep angst inboezemen, ontgaat weinig jongeren. Reda in Utrecht: 'Voorbijgangers zeggen bijna nooit gedag of gedag terug. Als ze ons zien staan, lopen ze meteen naar de overkant.' Ook in Born zeggen mensen niks, vertelt Steffen. 'Ze gluren wel.' Lopen met een grote boog om hen heen. Kelsey: 'Je kan merken dat sommige mensen bang voor ons zijn. Dat is niet leuk.' Joey begint te glimmen: hij vindt dat wel vet. En in Amersfoort moet Jimmy toegeven dat hij het ook wel kicken vindt. Angst veroorzaken, is macht hebben.

Nederland overdrijfand

Het is opvallend dat de iets oudere jongens goed op het hangen kunnen reflecteren. Ze beschrijven het hangen als een carrière, die begint op de leeftijd van 12, 13 jaar, met roken en drinken, dan met 14, 15 jaar is er de meeste agressie want 'dan moet je meer zijn dan je bent en van alles bewijzen'. Met 16, 17 jaar komt de brommer-/scootertijd en nog altijd veel herrie maken en vanaf 18, 19 jaar wordt het hangen rustiger en wordt de groep steeds kleiner. En als je deze jongens vervolgens vraagt of ze zichzelf daar nog zien staan over tien jaar, kijken ze je raar aan: natuurlijk niet, dan ben je een *loser*. Over tien jaar is er werk en inkomen, een huis, een vrouw, en vrienden nodig je dan thuis uit. Het zou best eens kunnen dat de jongens daarom zo laconiek zijn over hun bejegening: die is tijdelijk, want straks zijn ze eerbiedwaardige burgers.

Stads socioloog Arnold Reijndorp zegt in een interview in tijdschrift *Gonzo (circus)* dat toezicht en controle in de publieke ruimte er altijd is geweest, alleen even niet in een periode vanaf de jaren vijftig/zestig tot tachtig, toen kortstondig de vrijheid prevaleerde (De Jong en Schuilenburg 2006). Correctie was betuttelend. Dat bleek een vergissing, want het leidde uiteindelijk tot een toename van de onveiligheid en voor gebruik van de publieke ruimte is veiligheid een voorwaarde. Wat we nu beleven, is volgens Reijndorp de terugkeer van controle.

Toch is er wel iets veranderd vergeleken met 'vroeger'; is er sprake van een verschuiving van informeel naar formeel toezicht. Waar jongeren voorheen (ook) door de buurt tot de orde werden geroepen, worden nu steevast politie en politiek ingeschakeld en die komen met formele regels, wat vervolgens uitlokt dat bewoners nog meer beroep doen op formele handhaving, enzovoort. Het gevolg (en de oorzaak?) is dat particulier initiatief (en vaardigheid?) verdwijnt. Deze kat bijt zichzelf in de staart, omdat de openbare ruimte te veelomvattend is om aan de overheid over te laten. Jongeren en bewoners komen elkaar op zo veel plekken en op zo veel verschillende manieren tegen dat formeel toezicht nooit voldoende zal zijn.

De jongeren in dit verhaal hebben geen probleem met regels en toezicht, juist wel met de formalisering daarvan, met name van het toezicht. Dat benadert hen als 'hangjongeren' en daarmee als fout, als object in plaats van als partij. De jongeren prefereren de informele onderhandeling, rechtstreeks met de andere openbareruimtegebruiker, over wat kan en niet kan. Dat gesprek tussen jongens en buurt hoeft niet te worden geïdealiseerd, dat wordt nog lastig genoeg. Jeugd zoekt grenzen, conflicten zijn onvermijdelijk.

HOOFDSTUK 12

Steeds minder ruimte

Hoe publiek verliest van privaat

René Diekstra

De mobiele telefoon, de digitale camera en steeds groter wordende auto's maken dat de publieke ruimte wordt opgeslokt door privégedrag. Dat veroorzaakt wedijver om de ruimte, stress en spanning.

Leiden, 2 oktober 's avonds. Ik ga de straat op voor een wandeling. Op deze vooravond van de jaarlijkse viering van Leidens Ontzet blijkt dat een tocht met hindernissen. Overal hebben bezoekers hun auto's neergepleurd. Ook op de stoep waarover ik loop, staan links en rechts auto's. Doorlopen gaat dan dikwijls niet en ik moet, een bocht makend over de rijweg, terug om mijn weg te vervolgen. Op een gegeven moment schiet er, tussen twee geparkeerde auto's door, een auto dwars de stoep op. Ik spring net op tijd achteruit. Geschrokken, maar vooral boos blijf ik staan om de bestuurder op zijn asogedrag te wijzen. Er wringt zich een net geklede heer achter het stuur vandaan. Uit de andere autodeur probeert een deftig geklede dame naar buiten te komen. 'Ziezo,' zegt hij tegen haar, 'toch nog mooi een gaatje gevonden.' 'Zal ik dan maar over uw voorklep heen kruipen?' zeg ik pissig. De man draait zich naar mij om en in plaats van 'sorry,' zegt hij min of meer dreigend: 'Dat zou ik niet doen als ik u was. Die auto is nieuw.' 'Oh,' zeg ik, 'ik snap het al, daarom mag u het hele trottoir blokkeren.' 'Nou, dan loopt u toch om,' valt zij hem bij. Ik besluit geen

verdere energie aan zo veel onbeschoftheid te besteden, draai me om en loop inderdaad met een grote bocht om het paar heen. Mijn weg vervolgend, ziedend, schiet me een uitspraak van Harry Mulisch te binnen: 'Wat toeneemt is de techniek. Die wordt reusachtig en mensen zitten er als leeggezogen dwergen tussen.' De publieke ruimte, de ruimte die principieel van ons allemaal is, wordt in toenemende mate – het woord 'reusachtig' is werkelijk op zijn plaats – bezet of eigenlijk ingepikt, geannexeerd door techniek. In fysieke zin, doordat steeds meer en grotere auto's, motoren, bakfietsen, scooters en bromfietsen steeds meer ruimte innemen. Maar ook in psychologische zin. Steeds meer mensen gebruiken steeds vaker de publieke ruimte, de straat en het plein, en de semipublieke ruimte, de tram, de trein, de bus, de ruimten op luchthavens en in stations, hotels en restaurants om contacten met niet-aanwezige anderen aan te knopen, te onderhouden of te beëindigen. En meestal op zo'n manier dat, of we willen of niet, we gedwongen worden mee te luisteren naar hun gesprekken – niet alleen zakelijke maar ook heel persoonlijke.

Privé is zo mobiel geworden dat het de publieke ruimte volledig heeft geïnfiltreerd en niet zelden zelfs heeft geannexeerd. Blijkbaar is het feit dat we over steeds meer technische transportmiddelen beschikken voor ons voldoende rechtvaardiging om steeds meer publieke ruimte te claimen. En het feit dat we steeds meer mogelijkheden hebben om privéaangelegenheden publiek af te handelen, is voor de meesten van ons eveneens voldoende reden om dat te doen. Daarbij eisen we van anderen, in ieder geval impliciet maar niet zelden ook expliciet, dat ze zich aanpassen. Dat is wat het stel deed dat hun auto vlak voor mijn neus op het trottoir kwakte en mij vervolgens instrueerde om te lopen. Dat was ook wat de vrouw onlangs deed die naast mij zat in de trein van Schiphol naar Middelburg en op haar uitklaptafeltje haar laptop had uitgesteld met daaraan een kleine fotoprinter gekoppeld. Daarmee drukte ze tientallen pas gemaakte vakantiefoto's af. Terwijl de printer constant stond te 'hummen', belde ze tussendoor mobiel met verschillende familieleden om haar terug-

komst en vakantie-ervaringen te melden. Zat ik, gedwongen toekijker en toehoorder, nog in de publieke ruimte of in haar privésituatie? Haar was dat blijkbaar worst, maar ik blijf haar gedrag vreemd vinden. Hoe meer techniek, hoe minder ruimte nog publiek is – is dat zoals het is?

Het is de individualisering en mobilisering van de techniek, of liever: van technieken, die zich steeds verder over de publieke ruimte uitspreidt en waardoor we steeds vaker – voor kortere of langere tijd – gedwongen in elkaars privéruimte zijn opgenomen. In het hiernavolgende maak ik aan de hand van persoonlijke ervaringen een rondgang langs drie technieken die bij uitstek die usurpatie van publiek door privé hebben bewerkstelligd of aantonen: de camera, de auto en de mobiele telefoon.

Schieten en geschoten worden: de camerawereld

Zondagmorgen, Mexico City. Ik zit met een paar duizend andere toeristen te wachten op het begin van de matineevoorstelling van het Ballet Nacional de Mexico. Nauwelijks is het doek opgehaald en golven grote groepen kleurrijke dansers en danseressen over het toneel, of links en rechts en voor en achter mij staan massaal toeschouwers op. Niet om te applaudisseren of het beter te kunnen zien, maar om met hun camera's plaatjes te schieten! De halfdonkere zaal is binnen de kortste keren een soort kerststal met honderden kort oplichtende en alsmaar van plaats verschietende lichtjes. Na enige tijd begint dat gedoe me zodanig te irriteren dat ik de flitsende Amerikaan met zijn popcornporem naast mij toebijt: 'Why the hell don't you sit down and just watch?' Waarop hij doodleuk antwoordt: 'Well, I want to show my folks at home where I have been.' Mijn (stilzwijgende) reactie: 'De idioot! Die wil thuis prentjes laten zien van wat hij zelf niet heeft gezien omdat-ie het te druk heeft met die prentjes te maken.'

Een opvallend kenmerk van onze tijd is dat een groeiend deel van de wereldbevolking, en inmiddels in ieder geval een enorm deel, in de publieke ruimte met grote regelmaat opnames loopt te maken. Een

wandeling langs een toeristische trekpleister is bijna niet meer mogelijk zonder stellen en groepen tegen te komen die de doorgang min of meer blokkeren doordat ze voorbereidingen aan het treffen zijn voor, of druk bezig zijn met elkaar te fotograferen of te filmen. Daarbij niet zelden voorbijgangers inschakelend om de rol van fotograaf en zelfs filmer te vervullen. Ooit was het maken van een foto – en al helemaal van een film – iets wat in een afgesloten ruimte gebeurde, zoals in een studio of op een set. Vandaag de dag is dat een betrekkelijke zeldzaamheid geworden en is iedere plek in de publieke ruimte een virtuele foto- of filmstudio. Het bezit van een foto-, video- of filmcamera is ook allang niet meer het voorrecht van de min of meer deskundige technicus. Het is zodanig gepopulariseerd dat vrijwel iedere burger beschikt over een digitale camera, een mobiele telefoon met camera, een camcorder of een apparaat met een combinatie van al die functies. En het aantal opnames dat met elk van die apparaten in *no time* gemaakt kan worden, is zo groot dat tal van bezitters ook voortdurend aan het 'schieten' blijven. Om daarna, eveneens in de publieke ruimte, de gemaakte opnames te bekijken, te keuren en eventueel te corrigeren door opnieuw aan het schieten te slaan.

Was het tien jaar geleden nog vrijwel ondenkbaar om fotoalbums te bekijken op straat of in semipublieke ruimtes, vandaag de dag is ieder cameratoestel in feite ook een fotoalbum op zich, dat in de openbare ruimte door de 'schieder' en zijn of haar gezelschap vaak in geuren en kleuren wordt bekeken en becommentarieerd. Een intrigerende psychologische vraag is die naar het waarom van dit hoogst merkwaardige gedrag. Wat motiveert het? Het zoeken naar een antwoord daarop voert naar een van de meest fundamentele eigenaardigheden van deze tijd. We leven in het tijdperk van de *reproductie*. In onze wereld geldt dat gebeurtenissen vaak alleen nog maar betekenis hebben of krijgen, dus iets voorstellen, als we ze kunnen reproduceren, in beelden kunnen vangen en die beelden kunnen laten zien, verspreiden, uitzenden en vooral herhalen. Voor de Amerikaan naast mij bij de balletvoorstelling in Mexico was het

minder belangrijk dat hij in het theater was dan dat hij thuis kon laten zien dat hij er 'geweest' was. Daarom wilde hij ook niet rustig gaan zitten kijken en de directe ervaring intensief ondergaan. In plaats daarvan hield hij zich bezig met reproducties maken. Weer thuis naast zijn oma op de bank zittend kon hij dan de foto's laten zien en zeggen: 'Kijk, daar ben ik ook bij geweest.' Maar of hij er ook echt 'bij' is geweest?

Het woord 'camera' is in dit opzicht veelzeggend. Het komt van het Latijnse woord voor kamer en wijst erop dat we met een 'toestel' proberen om de wereld in een klein, donker kamertje te vangen. We proberen de wereld als het ware in huis te halen, in bezit te nemen door afbeelding, reproductie. Het is ook bepaald niet toevallig dat we het hebben over plaatjes 'schieten', alsof we net als een echte jager buit aan het verzamelen zijn. De reproductiebuit moet voor een groot gedeelte in de publieke ruimte worden verzameld. Dus wordt die ruimte steeds meer in beslag genomen door activiteiten die tot doel hebben het publieke in het private domein te halen. Wat alleen lukt door het private, in casu de private techniek zoals het foto- of videotoestel, de publieke ruimte in te brengen en er daar mee aan het werk te gaan. En dat lukt alleen door steeds voor kortere of langere tijd beslag te leggen op een deel van die ruimte.

Een bijkomend, maar weinig doordacht gevolg van het reproductiegedrag is dat tal van toevallige voorbijgangers via de geschoten beelden ongevraagd het privé-domein, het huis of de huiskamer van de 'schieder' binnenkomen. Talloze mensen staan inmiddels op foto's die tal van vreemden mede van hen hebben gemaakt omdat ze zich tijdens het schieten toevallig in de buurt bevonden. Dat wijst op een ander opmerkelijk gevolg van de 'camera-epidemie', van het 'binnens-kamers halen van de wereld', namelijk: wij zijn in beginsel allemaal 'fotografische prooi' geworden. Wezens die in de publieke ruimte nergens meer veilig zijn voor de individuele behoefte van anderen om zo veel mogelijk te schieten.

Jagen en opgejaagd worden: de automobiele wereld

Enige tijd geleden stapte ik met een paraplu tegen de regen op mijn gebruikelijke avondwandeling door Leiden een zebrapad over. Ik was al halverwege het trottoir en de vluchtheuvel (!) in het midden van de weg, toen er met hoge snelheid een Opel Ascona door de bocht scheurde en tussen mij en de vluchtheuvel door reed. Terwijl het water van de plassen op de weg over mijn broek en schoenen spatte, tikte ik van schrik en frustratie heel even met de paraplu het auto-dak aan. De gevolgen waren wonderbaarlijk. Er werd gierend geremd en terwijl de wagen met ronkende motor midden op de rijweg tot stilstand kwam, vlogen aan beide kanten de deuren open. Twee in gespannen witte T-shirts en zwarte jeans gestoken powerlifters, compleet met doodskophangers, golvende matten en veelaarzen, rolden de auto uit en kwamen op mij af. Het had er alles van weg dat er klappen zouden gaan vallen. Instinctief, als een soort van schild, stak ik daarom de paraplu recht voor mij uit. Die werd met een flinke zwaai weggeduwd en terwijl zijn wijsvinger als een ruitenwisser heen en weer ging, beet de *captain* me in niet mis te verstane termen toe: 'Luister goed, jonge! Niemand, ik herhaal: niemand komt zonder mijn toestemming met zijn fikken aan mijn auto, begrijp je wel?' Ik begreep 't maar al te goed. Zoals ik ook maar al te goed begreep dat dit niet het meest geschikte moment was voor nog meer heldhaftigheid. Een vaag excuus stamelend, draaide ik me om en liep ik terug naar waar ik vandaan gekomen was. Ik heb het waarschijnlijk aan de felle regen te danken dat ze me niet achterna zijn gekomen. Op mijn weg terug naar huis hoorde ik mezelf mompelen: 'Echt van die "Asconatypes".'

Wat is dat met die auto? Met dat ding dat al meer dan een eeuw lang de meest begerenswaardige en meest succesvolle van alle technieken is? Dat in de meerderheid van de gezinnen meer geld opslurpt dan welke andere kostenpost ook? Waarmee zo veel mensen zich zo sterk identificeren dat als je aan hun auto komt, je aan *hen* komt? Dat

meer dan enige andere techniek de publieke ruimte, of wat daar nog van over is, heeft ingenomen en bepaald?

De eerste die een serieuze poging heeft gedaan de psychologie van de auto te doorgronden, was de Duitse schrijver en journalist Otto Julius Bierbaum. In 1903 maakt hij in een open Adler-Phaeton een reis van Berlijn naar Sorrento en doet daarvan verslag in zijn boek *Eine empfindsame Reise im Automobil von Berlin nach Sorrent und zurück an den Rhein*. Daarin legt hij op vlijmscherpe wijze bloot hoe het komt dat de trein het steeds weer tegen de auto zal afleggen: 'De trein transporteert ons en dat heeft met echt reizen niks van doen. Wij worden tot passiviteit veroordeeld, terwijl reizen juist de meest vrije beweging betekent. De trein spant ons in een dienstregeling, maakt ons tot gevangenen van door anderen opgestelde tijdschema's, sluit ons op in een kooi, die we niet open kunnen maken, laat staan kunnen verlaten als we dat willen. De trein sleept ons heen en weer, niet van de ene plaats naar de andere maar van het ene station naar het andere. Wie dat reizen noemt, die kan net zo goed een militaire parade als boswandeling aanduiden.' Voor Bierbaum, kortom, was de auto hét vervoermiddel, de techniek bij uitstek om volkomen onafhankelijk, om helemaal zelf te kunnen bepalen waar, wanneer en hoelang we een ruimte in de wereld innemen en bezetten.

Met de komst van de trein was er eerder, in de tweede helft van de negentiende eeuw, de mogelijkheid gekomen je over grote afstand snel te verplaatsen. Met ingrijpende sociale gevolgen: hoog en laag, rijk en arm konden ervan gebruikmaken. Maar daarvoor moesten ze wel in dezelfde dienstregeling en in bijna dezelfde voertuigen zitten. Voor de welgestelde klassen betekende dit dat ze de publieke ruimte moesten delen met het gewone volk op een manier die vrijwel van ieder privaat en daarmee geprivilegieerd karakter was ontdaan. Met de komst van de auto werd dat allemaal plotseling anders. Opeens hoefde op de privévoordelen van de koets in de publieke ruimte niets te worden ingeleverd om zich toch snel, comfortabel en over grote afstand te kunnen verplaatsen. Vandaar, zo lezen we bij Bierbaum

en latere auteurs zoals de socioloog Wolfgang Sachs (1984), dat de 'automobile levensstijl' zijn geboorte beleefde in de hoogste klassen van de samenleving.

De automobielclubs die aan het einde van negentiende en het begin van de twintigste eeuw ontstonden, waren eliteclubs. De welgestelden lieten zien wat het betekende om met een auto door de wereld te trekken: sociale status, vrijheid en onafhankelijkheid, reizen zonder de dwang van dienstregelingen, en het ontvluchten van de grote massa. En vooral: het naar willekeur bevredigen van een van de meest basale menselijke behoeften: de territoriumbehoefte. Zittend, rijdend, parkerend in een auto was het opeens mogelijk om van vrijwel iedere plek in de publieke ruimte voor kortere of langere tijd aan te geven: dit is mijn ruimte *for the time being*. De auto als superioriteitsuitdrukking. Dat idee, gevoegd bij het feit dat de auto in psychologisch opzicht een superieure techniek is, maakt deze in de publieke ruimte onverslaanbaar en uiterst moeilijk beheersbaar.

Wat betreft het pure autobezit heeft zich overigens in de tweede helft van de vorige eeuw een sterke nivellering voltrokken. Die is op zijn beurt weer voor een deel geneutraliseerd doordat het onderscheid tussen automerken en typen sterk aan statusbetekenis heeft gewonnen. Een grotere auto, een auto die meer ruimte inneemt, staat gelijk aan meer status. Inmiddels hoeft de superioriteit van een auto niet eens meer op de weg bewezen te worden. Vandaar de merkwaardige tegenstrijdigheid dat er nooit eerder zo veel grote en snelle auto's de markt op zijn gejaagd als de laatste jaren, terwijl de mogelijkheden om ermee tot op de plank te gaan ook nog nooit zo beperkt zijn geweest. Het enige statuskenmerk van de auto dat wel direct gerealiseerd en daarmee 'bewezen' kan worden, is de grootte (= beslag op de ruimte). Vandaar dat er ook nog nooit zo veel grote en zware auto's zijn gebouwd als het afgelopen decennium, zoals SUV's, jeeps en Hummers.

Dat wijst behalve op een territoriumbehoefte op een tweede psychologisch belangrijke kant van de auto: de auto levert de mens

vermogens die hij persoonlijk nooit zal bezitten, maar die hij toch onder controle heeft en die heel wat betrouwbaarder zijn dan zijn eigen vermogens. Omdat er met een minimale inspanning een imponerend effect te bereiken is, is iedere auto in wezen een bevrediger van een machtsbehoefte in de publieke ruimte. Arme voetgangers, die daarvan het psychische slachtoffer worden. Wachtend voor een stoplicht kunnen bepaalde automobilisten het niet laten om overstekende medemensen de schrik op het lijf te jagen door heel even het gaspedaal in te drukken. Het aanzwellende motorgeluid heeft het effect van het geblaas van een draak of roofdier die op het punt staat toe te slaan.

Maar ook de mobiliteit zelf, de bewegingssnelheid die de auto biedt, is een belangrijke psychologische motor voor het gebruik ervan. Op nogal wat mensen heeft het snelle zoeven over de weg, de zachte cadans van de wielen op het asfalt en het voortdurend wisselende palet van licht- en kleurprikkelers vanuit de omgeving het effect van een trance, van een roes. Sommigen beleven het zelfs als een volkomen eenwording, een versmelten met de machine. Op zulke momenten zijn autorijders echte 'gebruikers'. Met de auto kan de mens in de publieke ruimte ook min of meer zijn eigen leven leiden, als in een soort tweede huiskamer, zelfs als hij niet kan rijden. En ten slotte is de auto behalve tweede huiskamer ook een tweede huid. Een huid die sterker is dan onze vleeselijke huid, eentje die ons relatief onkwetsbaar maakt en vrijwel probleemloos tegen weer en wind, en tegen medemensen beschermt: het pantser dat de natuur ons niet wilde geven, maar de techniek wel. In dat pantser kunnen we ons warm en comfortabel door een koude nacht heen en weer laten wiegen, waarheen we maar willen. De auto als baarmoeder voor de volwassene, al is het dan ook een blikken baarmoeder. Met datzelfde pantser om ons heen kunnen we ons zelfs, en dat voor het allereerst tijdens ons verblijf op deze planeet, rustig tussen de roofdieren begeven, in safariparken.

Nooit heeft de techniek, psychologisch gezien, zo'n succesvolle behoeftebevrediger voortgebracht als de auto en het is onwaarschijn-

lijk dat haar zo'n kunststuk ooit nog een tweede keer zal lukken. En ook al is de auto zich volgens de critici aan het stuk rijden – de publieke ruimte is door geen andere techniek zo afgepakt, gevaarlijk gemaakt en veranderd – hij is ook nooit meer van de weg te krijgen. Sterker nog: we zullen ook in de toekomst, en waarschijnlijk zelfs nog meer dan in het verleden, moeten vechten om tenminste nog enige publieke ruimte 'autovrij' te kunnen houden.

Afwezig aanwezig: de telefonische wereld

Terwijl ik een zebrapad in het centrum van Leiden oversteek, komt er een auto de bocht om. De (vrouwelijke) bestuurder ziet mij aanvankelijk niet en schiet met een bijna te late ruk aan het stuur tussen mij en de vluchtheuvel door. In het voorbijgaan zie ik dat ze druk in gesprek is met de telefoon aan haar linkeroor. 'Verdomde aso', denk ik. Terwijl ik mijn weg vervolg, trekt er een hele galerij aan mobiele asociale gedragingen in mijn gedachten voorbij. Treffende term eigenlijk, asociaal. Het betekent zoiets als 'zonder binding', 'zonder verbondenheid te voelen' en dus 'je niets gelegen laten liggen aan anderen en de mogelijke consequenties van jouw gedrag voor hen'. Het gedrag van automobilisten die niet handsfree bellen, is een treffend voorbeeld van asociaal gedrag. Want hoewel je inmiddels wel weet hoe gevaarlijk dat kan zijn voor anderen, eigen je je toch het recht toe hen aan dat gevaar bloot te stellen. Anders gezegd: vergeleken met het belang van een tijd lang ouwehoeren met je vriend(in), moeder, collega of klant, is het (levens)gevaar dat anderen daardoor lopen voor jou niet 'boeiend'.

Maar mobiel telefoneren is op meer manieren asociaal gedrag. Neem de trein. Niet zelden zitten in één coupe meerdere mensen gelijktijdig luidop te bellen. Het lijkt Beursplein 5 wel. Je wordt dan ongevraagd en vaak tientallen minuten lang deelgenoot gemaakt van bellers zakelijke, familie- of liefdesleven. Ik hoor regelmatig hoe iemand met een medewerker aan de andere kant van de verbinding

de agenda van de volgende dag of zelfs van de hele week invult. Eenmaal was ik toehoorder bij een vrouw een rij achter me die aan de telefoon haar schoonmoeder luidop zat af te branden in een gesprek met haar schoonzus (de dochter dus). En verschillende keren heb ik mogen meeluisteren bij gesprekken waarin liefdesuitingen en erotische voorstellen werden uitgewisseld op een manier die het lastig maakt je aandacht bij voorgenomen werk te houden. En dan al die mensen die, in welk gezelschap ze ook verkeren, voortdurend zitten te vingeren, berichten op hun mobieltjes zitten te lezen of aan het beantwoorden zijn. Of die altijd hun mobiel hebben aanstaan, want je weet maar nooit wie er... Zelfs midden in een serieus gesprek kunnen ze de neiging niet onderdrukken het ding op te nemen, op het schermpje te kijken of de voicemail af te luisteren. Want weten wie er wat heeft gebeld, gaat boven alles. En dan heb ik het nog niet over die beltonen – van de aanstormende cavalerie tot de hese stem van prins Bernhard die aankondigt dat er ‘ein Gespräch’ is.

Op straat hetzelfde liedje. Op vrijwel iedere wandeling kom ik mensen tegen die van een afstand gezien luidop tegen zichzelf lijken te praten. Twintig jaar geleden – ik heb een tijd als psychiatrisch verpleegkundige gewerkt – had ik gedacht: daar hebben we weer een gestoorde. Nu moet ik vooral denken dat iemand daar mij loopt te storen. Soms blijf ik opzettelijk een tijdje bij hen in de buurt om mee te luisteren en vervolgens voorbijlopend commentaar te geven: ‘Geen lekker mens die moeder van jou, zo te horen.’ Dat komt me meestal op boze blikken te staan. Alsof ik iets onbehoorlijks heb gedaan. Raar natuurlijk, want *zij* lopen voor iedereen hoorbaar privé-informatie rond te bazuinen, maar jij mag die niet opvangen, laat staan erop reageren. De conclusie? Met de komst van de mobiele telefoon is de grens tussen privé en publiek opgeheven en is zorgvuldigheid en veiligheid in de sociale omgang ondergeschikt gemaakt aan de behoefte aan ouwehoeren. Technische vooruitgang heet zoiets.

Telecommunicatie prioriteit

Het is een opvallend kenmerk van deze mobiel-telefonische tijd dat steeds meer mensen aanwezig en toch afwezig zijn. Overigens geldt dat niet alleen in de publieke, maar ook in de semipublieke ruimte. Een recente ervaring. Terwijl ik in Middelburg aan de Roosevelt Academy college sta te geven, gaat er een mobiele telefoon over. De student die merkt dat het zijn telefoon is, mompelt een excuus en pakt zijn telefoon uit zijn tas. Ik verwacht dat hij 'm meteen uitzet. Maar in plaats daarvan kijkt hij op de display en begint met zijn duim te zoeken, blijkbaar naar wie hem gebeld heeft. Terwijl ik hem uit mijn ooghoeken in de gaten hou, ga ik door met college geven. Hij gaat door met zoeken. Blijkbaar is het een sms-bericht dat bij hem binnenkwam, want als zijn duimbewegingen stoppen, lijkt hij te gaan lezen. Ik begin me te ergeren en zeg, terwijl hij duidelijk nog aan het lezen is: 'Michael, ik ga je noteren als afwezig tijdens dit college.' Hij krijgt een rood hoofd en stopt haastig zijn telefoon terug in zijn tas. 'Sorry sorry', komt het daarbij bijna fluisterend over zijn lippen. Ik besluit, het zijn per slot van rekening colleges psychologie, het er niet bij te laten zitten. Na de gebruikelijke pauze tussen twee colleges kom ik op het incident terug. Ik vraag aan de studenten hoe vaak het voorkomt dat als ze in direct gesprek zijn met anderen en hun mobiel overgaat of er een sms-bericht binnenkomt, ze daardoor het gesprek niet laten onderbreken. Dus niet kijken wie er belt of iets stuurt, en dus zeker niet opnemen of lezen.

De antwoorden laten zich raden. Ze kijken vrijwel altijd en reageren er ook meestal op. 'Telecommunicatie', concludeer ik hardop, 'heeft bij jullie dus vrijwel altijd prioriteit boven persoonlijke communicatie. En dus komt het regelmatig of zelfs vaak voor dat je in gezelschap, in publiek, een tijdje om privéredenen afwezig bent. Je bent dan dichtbij met ver weg aan het communiceren!' Het zwijgen in de collegezaal lijkt op een schuldbekentenis. Ik begin daardoor de smaak te pakken te krijgen. 'Hoe voelt het voor jou als je met een

ander in gesprek bent, de mobiel van die ander overgaat en hij of zij opneemt of een sms-bericht leest en beantwoordt? En die ander dan dus even of langer niet beschikbaar is?' Vrijwel alle studenten die reageren, geven aan dat ze dat niet echt leuk vinden. 'Je raakt er wel aan gewend,' zegt een student, 'maar er is toch ook altijd iets van alsof je genegeerd wordt.' Ik vraag hun zich het volgende voor te stellen. Een gezelschap van vier personen is met elkaar in gesprek. Om de tien minuten of zo zegt er steeds iemand 'ik ga even iets anders doen,' en doet dat dan ook. Soms zijn er zelfs twee personen tegelijk bezig met 'iets anders te doen.' De rest van het gezelschap vindt dat iedere keer weer niet echt leuk, maar laat het gebeuren. Mijn vraag aan de zaal: 'Wat vinden jullie van de omgangsmanieren in dat gezelschap?' De vraag stellen, blijkt haar beantwoorden. Ze vinden allemaal dat het 'eigenlijk' niet kan, dat het geen goede omgangsmanieren zijn.

De rest van het gesprek gaat over het gegeven dat techniek blijkbaar een cruciale bepaler is geworden van de omgangsvormen tussen mensen. Het is niet alleen de mobiele telefoon; ook de walkman, iPod en de laptop kunnen interactiebepalend zijn. We vinden het inmiddels gewoon dat mensen zich op straat of in de fitnessstudio van de rest van de wereld afsluiten via hun koptelefoons, en daardoor nauwelijks meer aanspreekbaar zijn. Het gaat daarbij letterlijk en figuurlijk om asociaal gedrag. We vinden het ook al betrekkelijk gewoon als mensen tijdens een vergadering of een conferentie een laptop voor zich hebben en daarop opmerkingen of uitspraken van aanwezigen of sprekers intikken, en ondertussen ook hun e-mail bijhouden. Afwezig aanwezig.

'De techniek maakt de dief'

Technische vooruitgang is een merkwaardig verschijnsel. Meer techniek betekent, zoals in het voorafgaande is betoogd, bepaald niet altijd meer 'beschaving'. Het lijkt er alleszins op dat over hoe meer technieken mensen beschikken om het individuele of private ook publiek te

behandelen, of om er de publieke ruimte mee te bezetten, hoe vaker dat ook gebeurt. Het gevolg is een steeds grotere wedijver om ruimte in het publieke domein, en daarmee ook een steeds toenemende stress of interactiespanning in die ruimte. De symptomen zijn al geruime tijd aanwijsbaar, variërend van afnemende tolerantie en toenemende onbeschoftheid of onfatsoen in de publieke omgang, via een breed aanwijsbare onverschilligheid voor de ergernis en frustratie die privaat gedrag in de publieke ruimte bij anderen oproept, tot uitwassen, zoals wat gewoonlijk wordt aangeduid als 'zinloos geweld'. Geweld dat doorgaans het gevolg is van het feit dat mensen het niet pikken dat hun gedrag in de publieke ruimte wordt bekritiseerd, omdat dit gedrag als een privéaangelegenheid wordt beschouwd: daar heb je niks mee te maken.

Dat alles is een zorgwekkend bewijs van het feit dat we als samenleving nog niet eens een begin hebben gemaakt met het ontwikkelen van een cultuur van omgangsvormen die het publieke belang tegen individuele voorkeuren en activiteiten in bescherming neemt. Anders gezegd: de techniek maakt ons allemaal steeds vaker voor kortere of langere tijd tot dief van brokstukken van de ruimte die principieel gemeenschappelijk is. Het gevolg daarvan is een afname van het gebruik van die ruimte voor gemeenschapsdoelen. En het gevolg daarvan is weer een afbraak van gemeenschap. Mijns inziens.

HOOFDSTUK 13

Small talk en zelfregulering op de Antwerpse tram

Ruth Soenen

In de wereld van tram 12 in Antwerpen is sprake van vermijding, ontmoeting en conflict. Bestudering van het alledaagse leven leert dat er veel zelfregulering plaatsvindt. Wie de veiligheid in het openbaar vervoer wil vergroten, moet daar goed naar kijken.

Gewelddadige incidenten in het openbaar vervoer zijn in Vlaanderen steevast voorpaginanieuws. Op 24 juni 2006 kreeg een incident op bus 23, een binnenstedelijke lijn in Antwerpen, veel aandacht in de media. Een Vlaamse man wijst een groepje Marokkaanse jongeren terecht vanwege hun gedrag, waarna er fysiek geweld ontstaat. Wie van de twee partijen daarmee is begonnen, staat na een tijd echter ter discussie. Of de man heeft als eerste de keel gegrepen van een van de jongeren, of een van de jongeren heeft eerst de man op zijn borstkas geslagen. In elk geval vluchten de jongeren daarna weg en beseffen ze niet dat hij ter plekke overlijdt. Er is discussie over of zijn dood een direct gevolg is van de vechtpartij of van de algemene gezondheidstoestand van de man, die een hartkwaal had. In sommige persartikelen wordt de medereizigers verweten dat zij niet hebben ingegrepen tijdens het conflict. Ook de onveilige werksituatie van de chauffeur wordt uitvoerig aangekaart en becommentarieerd. Politieke partijen, de betrokken minister, vakbonden, de Vlaamse Vervoers-

maatschappij De Lijn, allerlei actiegroepen en toevallige passanten grijpen de gebeurtenis aan om hun reeds vóór dit incident gehuldigde standpunten en interpretaties met betrekking tot veiligheid, jongerencriminaliteit en racisme kracht bij te zetten. De commentaren hebben vaak weinig verband met wat er nu precies is gebeurd tijdens het incident, en evenmin met de alledaagse ervaring op de tram. De kettingreactie resulteert in een opdracht voor de Vlaamse Vervoersmaatschappij: de opmaak van een hernieuwd veiligheidsplan.

Dergelijke incidenten leveren inzichten op voor de maatschappelijke waarde van alledaagse ervaringen en voor de verhouding tussen politiek, wetenschap en die alledaagse ervaring. Langs de ene kant vormt een eenmalig incident via allerlei transities door politieke debatten en media de aanleiding bij uitstek voor nieuwe totaalplannen, en langs de andere kant blijkt alledaagse kennis in al haar diversiteit en complexiteit nauwelijks van belang bij het ontwikkelen en bepalen van het beleid. Een erg dubbele houding van enerzijds verheerlijking en anderzijds diskwalificatie gaan hand in hand. Dit levert volgens Boomkens (2006, p. 300) een soort bewijs van het belang van alledaagse kennis: 'Iets wat tegelijkertijd en door dezelfde partijen wordt opgehemeld en gediskwalificeerd, moet haast wel van groot belang zijn.' In deze bijdrage wordt de lezer meegenomen in 'het leven zoals het is' op tram 12 in Antwerpen, om inzicht te verwerven in de *smarts from below* en om vervolgens stil te staan bij de reguleringen op de tram.

Praatjes en kleine gebaren op tram 12

In het studiedomein van menselijke relaties wordt er vooral waarde gehecht aan diepgaande, duurzame en frequent voorkomende relaties. Enkel deze relaties worden als wenselijk geacht en worden bijgevolg gezien als meer geschikt om een bijdrage te leveren aan goede gemeenschapsvorming en aan een gezond sociaal leven, zoals bij

familie- en vriendschapsbanden. Goffman (1963) pleit er echter voor ook de kleine, banale contacten in rekening te brengen. Gedrag tussen onbekenden in de publieke ruimte verloopt vaak volgens 'de beleefde vermijdingsregel' (Goffman 1963, p. 83). Op het eerste gezicht lijken mensen op de tram of de bus vooral uit het raam te staren en anderen te vermijden. Wanneer mensen in de publieke ruimte verschijnen, negeren ze elkaar echter niet uit een soort desinteresse of onverschilligheid. Het negeren is een sociaal antwoord op de aanwezigheid van de vreemde ander. De ander wordt vermeden uit beleefdheid, en dit dient begrepen te worden vanuit het onderliggende normatieve systeem dat opereert in de tram. Vanuit zijn interesse voor de orde in menselijke interacties bestudeerde Goffman (1963; 1972) hoe mensen zich bewogen in de massa en een zitje kozen in het openbaar vervoer. Mensen die in de nabijheid van de chauffeur gaan zitten, staan vaak open voor contact met de chauffeur. Reizigers die kiezen voor het midden van de ruimte, willen contact juist vermijden. Wanneer ze op een tweezitsbank plaatsnemen en hun handtas of boekentas vlak naast hen leggen, benadrukken ze dit extra. Achteraan gaan zitten, is een keuze van een groep bekenden, bijvoorbeeld schoolkinderen (zie ook Nash 1975).

Door het grote aantal mensen en de constante in- en uitstroom op de Antwerpse tram 12 wordt het intermenselijk gedrag echter onvoorspelbaarder en zijn de gedragsregels die Goffman vaststelde minder van toepassing. Zo worden vermijdingsrelaties bijvoorbeeld vandaag de dag immers vaak doorbroken. Functionele vluchtige contacten tussen onbekenden op de tram betreffen vaak kortstondige hulp. Kortdurende contacten staan in functie van het organisatorische verloop van het tramgebruik. Mensen vragen aan vreemden om te mogen passeren, om even opzij te gaan wanneer ze met hun vervoersbewijs niet bij de ontwaardingsmachine kunnen en vragen inlichtingen over het traject. Hulp aan vreemden geeft vorm aan een veelvoorkomende kortstondige relatie op de tram. Erg opvallend is de kortdurende hulp op de Antwerpse tram waarbij geen onderscheid

wordt gemaakt naar sociale of culturele achtergrond, geslacht of leeftijd. Een voorbeeld uit een veldnota van mij van een aantal jaren geleden: 'Twee jonge vrouwelijke studentes met grote kartonnen spullen (lijkt op een creatief kunstwerk) rennen en kunnen op het laatste nippertje op de tram springen omdat een Aziatische man voor hen de deuren openhield. Ze blijven achteraan staan met hun grote spullen en hebben rode kaakjes. Ze hebben reggae-achtige kapsels en zijn gekleed volgens een wat nonchalante, hippe bohemienstijl' (veldnota's tram 12, Soenen, 14 mei 2002).

Hulp bieden beantwoordt aan een van de overkoepelende principes van de publieke gedragsorde, door Lofland (1998, p. 32) omschreven als 'civility toward diversity'. Daarbij is de diversiteit van mensen geen hindernis voor kortstondige relaties tussen reizigers. Mensen gedragen zich over het algemeen beleefd tegenover mensen die anders zijn dan zichzelf. Ook tijdens participerende observatie in het koffiebuffet van het grootwarenhuis HEMA in de Antwerpse volkswijk Kiel, stelde ik een interculturele vluchtige omgang vast (Soenen 2006; 2009). Ook Anderson (2004) merkt op dat de Reading Terminal Market (een soort overdekte markt met een amalgaam aan winkels en tearooms) in Philadelphia een plek vormt met een hoge densiteit aan mensen met een verschillende sociale en etnische achtergrond. Bezoekers behandelen anderen met een bepaalde graad van civiliteit. Een dergelijke plek omschrijft hij als een *kosmopolitische luifel* te midden van een aantal andere plekken waar meer segregatie heerst tussen verschillende sociale en culturele groepen.

Op de tram tonen reizigers ook wie ze zijn of wie ze zouden willen zijn (Lofland 1973), en laten ze zo sporen van hun identiteiten achter. Goffman (origineel 1959) ziet het sociale leven in termen van het geven van indrukken en schrijft over *de dramaturgie van het dagelijks leven*, over een uitvoering zoals in het theater. Er is sprake van een relatie tussen degene die acteert, een impressie neerzet, en de kijkers. Machogedrag is een opvallend element. Mannelijk machogedrag vormt een bijzondere act op de Antwerpse tram en houdt in

dat iedereen, vrouwen in het bijzonder, worden aangekeken tijdens het betreden van de tram, een te veroveren territorium. De beleefde vermijding wordt doelbewust doorbroken. Vaak gaat de man met machogedrag achter in de tram staan. Hij houdt zich op een specifieke manier vast: altijd met zijn handen boven zijn hoofd. Als hij al gaat zitten dan is het dwars op de zitplaats, meestal met de benen open. Zo kan hij iedereen blijven aankijken. De man met machogedrag staat niet op voorhand klaar aan de tramdeur om uit te stappen, maar glipt op het laatste nippertje naar buiten. Ook jonge vrouwen willen indruk maken op mannen, vaak door luid te praten of, in geval van meisjes, te giechelen als er een mooie jongen in de buurt is.

Vermijdings- en hulprelaties kunnen uitmonden in *small talk* met een onbekende, of in wat men doorgaans definieert als een 'quasi-primaire relatie' (Lofland 1998, p. 55). Er wordt dan een langer gesprek aangeknoopt met een onbekende, wat een plezierige sfeer met zich meebrengt. De relatie krijgt een positieve emotionele lading. De onbekende wordt tijdelijk behandeld alsof die een intimus of een vriend is. Reizigers raken bijvoorbeeld betrokken in *small talk* als de tram bruusk moet remmen. Onbekenden beginnen met elkaar te praten naar aanleiding van gebeurtenissen buiten de tram, zoals een evenement waar de tram langskomt of een vechtpartij op straat. Auto's die de tram de pas afsnijden of de doorgang belemmeren, wekken de gezamenlijke ergernis van chauffeur en reizigers op waardoor zich conversaties ontspinnen.

Door dergelijke onverwachte gebeurtenissen, die niemand kan negeren, wordt het kluwen van potentiële contacten plots zichtbaar. Op deze ogenblikken wordt de algemene norm van beleefde vermijding doorbroken en ontplooit zich een voorheen sluimerende wirwar van praatjes en kleine gebaren tussen mensen. Er ontstaat zo een sfeer van tijdelijke samenhang tussen een grotere groep mensen of binnen verschillende kleine groepjes. Een tot dan toe niet zichtbaar geheel van onderlinge menselijke connecties komt daarbij aan de oppervlakte en wordt geactiveerd.

Ook peuters en kleuters blijken uiterst geschikt voor het tot stand komen van korte aangename contacten of als aanleiding om langdurige gesprekken te voeren met onbekenden. De kinderen vormen een brug voor contacten die intergenerationeel zijn en veelvuldig sociale en etnische grenzen overschrijden.

Een voorbeeld uit veldonderzoek: 'Er stapt in het deel van Antwerpen-Noord een oude Vlaamse vrouw in. Ze is niet erg verzorgd maar ook niet vuil. Haar adem ruikt niet aangenaam. Ik [onderzoeker] neem mijn driejarige zoon op schoot en leg hem uit dat de vrouw niet zo goed kan stappen. Ze loopt met krukken [...]. De vrouw ontwaardt haar tramkaart en lacht naar ons omdat we plaatsmaken. Ze bedankt ons en knoopt een gesprek aan. "Ik had beter een vest aangedaan", en ze kijkt naar mijn vest. Ik zeg dat ik het toch te warm heb en dat je het zo niet weet met dit weer. Ze antwoordt: "Ja, ik kan niet meer volgen ze! Allé wie kan er nog wel volgen in dezen tijd." Ze kijkt me aan en vervolgens kijkt ze naar mijn zoon die verlegen lacht naar de oudere vrouw. Ze zucht en zegt: "Ja da manneke [doelend op mijn zoon] gaat nen triestige tijd tegemoet. Die twee maskes [meisjes] in Engeland, 't is erg, ik zou het wel weten diegeen die da doen, just [net] hetzelfde meedoen, t'zal rap gedaan zen, maar jao da doen ze nie en dat is dan pfff, allemaal weer niks hé." We rijden verder en mijn zoon wil niet meer op mijn schoot maar wil recht staan. Ik zeg dat hij mag recht staan als hij zich goed vasthoudt. Ik zeg de vrouw dat hij op die manier beter naar de auto's kan kijken. "Auto's dat is het hé", zegt de vrouw. Een andere vrouw die het gesprek mee volgt, lacht en knikt. Ze mengt zich in het gesprek en zegt al kijkend naar mijn zoon: "Ja, auto's, dat is het hé." Ik zeg: "Auto's, treinen en vliegtuigen." De oude vrouw: "Da's zeker, da'" (veldnota's tram 12 Soenen, 21 september 2002).

In deze quasi-primaire contacten zit een dimensie van gemeenschap die niet leidt tot permanente groepsvorming, maar die wel bijdraagt tot een andere gemeenschapsvorm, een meer hybride en *light* versie van gemeenschap. Onbekenden converseren dus ook met elkaar over persoonlijke zaken. Deze situatie is tijdelijk en omvat ook

steeds een element van disconnectie. Ook al hebben onbekenden een plezierig contact, ze dienen geen duurzame bindingen aan te gaan met elkaar. En vanuit een quasi-primaire relatie is het altijd mogelijk terug te keren naar een afstandelijke relatie. Dit soort tijdelijke momenten van samenzijn worden echter niet geassocieerd met gemeenschap. Enerzijds past de gegenereerde sociabiliteit niet in het gemeenschapsmodel van permanente groepsvorming, in een collectieve identiteit gebaseerd op duurzame bindingen. Anderzijds is de nieuw gecreëerde situatie ook niet te omschrijven als een onpersoonlijke verhouding of als een koude en puur instrumentele relatie. De *kosmopolitische luifels* van Anderson (2004) bevatten de potentie voor een tijdelijk samenzijn waarbij mensen een kortstondig moment van zich thuis voelen kunnen ervaren. Dit gevoel van 'behoren tot' staat tegenover een meer totalitaire vorm van gemeenschap. Door *small talk* kan de onbekende getransformeerd worden tot iets meer dan 'zij', maar ook iets minder dan 'wij'.

Via *small talk* met onbekenden ontstaat een tijdelijke sfeer van behoren tot tussen een 'wij' en een 'zij' in. Het is een kantelende vorm van gemeenschap. Mensen transformeren onbekenden tot op zekere hoogte tot bekenden, maar alles bekendmaken is ook weer niet aantrekkelijk. Deze aantrekkelijkheid ligt ook volgens Jacobs (1972, p. 73) niet in homogenisering. De vereiste dat veel gedeeld moet worden, drijft mensen in de stad en in de collectieve ruimte juist uit elkaar. Lichte gemeenschap wordt gecreëerd met mensen met wie in andere situaties geen contact zou worden gezocht. Bijzonder is dat dit samenzijn na verloop van tijd ontbonden zal worden (Amit 2002, p. 16). Kinderen gaan naar een andere school, waardoor de tijdelijke gemeenschap tussen moeders aan de schoolpoort ontbonden wordt; een toevallig maar boeiend gesprek met iemand op de tram die we daarna nooit meer ontmoeten ... Tijdelijke gemeenschapsvormen worden ontbonden, maar een aantal hierbinnen ontwikkelde sociale relaties kunnen zich verder ontplooiën, zoals een gesprek met een onbekende in een winkel met wie gaandeweg een duurzame relatie

ontwikkeld wordt. Het geeft mensen de mogelijkheid om sommige persoonlijke relaties naar een andere context mee te nemen, andere relaties achter te laten of eerdere sociale relaties nieuw leven in te blazen.

In de wereld van *het kleine ontmoeten* (Soenen 2006) op tram 12 is er zowel vermijding, ontmoeting als conflict. De relaties met onbekenden kennen dus niet enkel een positief emotionele lading, maar kunnen ook negatief geladen zijn (voor een uitvoerige beschrijving zie Soenen 2006; 2009). Vaak voorkomend is de wrevel en ergernis bij mensen wanneer het nemen van de tram niet goed georganiseerd verloopt en er een verstoring van het functionele verloop is. Vlot kunnen in- en uitstappen, kunnen zitten of ongestoord kunnen staan, een vlotte doorgang door de tramruimte en geen te lange wachttijden door het verkeer zijn allemaal belangrijke zorgen van tramgebruikers. Mensen beschouwen de tram als functioneel vehikel, verstoringen zijn de oorzaak van kleine ergernissen en zorgen op hun beurt weer voor ergerniswekkende korte contacten op de tram. Verstoringen kunnen zich ook aanhechten bij gepolariseerde maatschappelijk beladen thema's, zoals de aanwezigheid van migranten in Antwerpen.

Uit een veldnota: 'We rijden door de Van Kerkhovestraat (in de volkswijk Seefhoek), een erg smalle en druk bevolkte straat met een aantal Turkse kruideniers en slaggers, alsook internet- en telefoonwinkels en allerlei verenigingen van migranten. De tram moet stoppen omdat een kleine vrachtwagen die levert aan de Turkse kruidenier, dubbel geparkeerd staat en de weg verspert. Een aantal reizigers begint te schuifelen op hun stoel en sommigen onder hen staan recht om te kijken wat er aan de hand is. Een Vlaamse man, die vooraan in de tram zit, is recht gaan staan en zegt hoorbaar tegen de chauffeur en een medereiziger: " 't Is weer van 't zelfde hé, altijd problemen met dezelfde! Het is hier niet de mediterrannée hé." Een paar mensen rondom hem knikken instemmend. De man zegt nu tegen diegenen die instemmend knikten: " 't Is toch just (juist) hé!" Het groepje mensen begint zich te beklagen over de aanwezigheid van "vreemdelingen" die

zich volgens hen niet goed aanpassen in de wijk' (veldnota's tram 12 Soenen, 16 september 2002).

Small talk verandert de sfeer

Veel tramreizigers gaan vooral preventief om met gevaar en conflict op de tram. Vermijding tussen vreemden is erg opvallend tussen tien uur 's avonds en half één 's nachts, of wanneer het buiten reeds donker is. Vermijding wijst dus niet enkel op een beleefdheidsregel, eigen aan het publieke domein. 's Avonds als reizigers samen wachten aan een opstapplaats krijgt deze vermijding een ruimtelijke neerslag. Reizigers richten zich bij mogelijk gevaar ook op allerlei materiële objecten. De mobiele telefoon is het middel bij uitstek om vermijding nog effectiever toe te passen. Vrouwen verzenden sms'en en beginnen te telefoneren als mannen 's avonds laat aan de haltes van het stationskwartier in hun fysieke nabijheid komen. Het vermijden van oogcontact is een belangrijke preventiemaatregel (zie ook Nash 1975). Ook Anderson (1990) toont aan dat individuen die dagelijks gebruikmaken van de publieke ruimte (weliswaar in de parochiale context van een volkswijk), geleidelijk aan leren hoe zij bepaalde explosieve situaties moeten inschatten, hoe zij bepaalde botsingen kunnen ontwijken, hoe zij moeten handelen in conflictueuze situaties en welke personen zij moeten vermijden.

Het leven op de tram omvat een kluwen van menselijke connecties die zich via verschillende vertakkingen kunnen ontwikkelen. Conflicten vermijden is echter geen louter individuele aangelegenheid. Uit een veldnota: 'Ik stap op en word overweldigd door een volle tram: een meerderheid aan scholieren tussen twaalf en zestien jaar met verschillende etnische achtergronden. Ze zijn erg luidruchtig en nemen het territorium in. Ze zijn omnipresent. Ik sta recht in het midden van de tram. Aan de deur zit een Vlaamse jongen met een asymmetrisch punkkapsel. Hij heeft lange uitstekende piekjes haar naast zijn oren. Een Marokkaanse jongen van rond de veertien jaar, die aan de

andere kant van de tram zit, roept naar die Vlaamse jongen: “Juif” [Frans voor Jood]. De piekjes van zijn punkkapsel doen hem denken aan de haarlokken vlak naast de oren van de orthodoxe Joden in Antwerpen. Een (van gestalte) kleinere Marokkaanse jongen (rond twaalf jaar) gaat voor de stoel van de Vlaamse jongen hangen. De Vlaamse jongen zegt niet veel, probeert zich terug te trekken en kijkt de andere kant op. [...] Een van de Vlaamse jongens achteraan in de tram geeft een andere Vlaamse jongen een tik tegen het hoofd zodat zijn pet van zijn hoofd wordt gerukt en een bijkomende tik zorgt ervoor dat de pet net door het raampje kan en zo midden op straat belandt. De jongen van wie de pet is, springt overeind en begint zijn belager af te ranselen en stopt dan snel om onmiddellijk naar de noodrem te grijpen, net als we midden op het kruispunt zijn nabij het Antwerp Stadion’ (veldnota’s tram 12 Soenen, 17 april 2002).

Hoewel andere reizigers van hen dus weinig gewelddadigs te vrezzen hebben, eigenen de scholieren zich zo de ruimte van de tram in heel sterke mate toe. Figuurlijk en soms letterlijk blijft er zo weinig ruimte over voor anderen. Reizigers proberen vooral contact te vermijden en sommige ouderen voelen zich onveilig. Anderen zuchten en ergeren zich hoorbaar. Erg interessant is het om vast te stellen dat in dergelijke situaties kleine, banale contacten een krachtige impact kunnen hebben, zoals blijkt uit het vervolg van deze conflictsituatie: ‘Aan de volgende halte stapt er naast vele anderen een oude vrouw op, gekleed in een stretchbroek, een rode anorak en een purper doekje (geknoopt zoals bij een boerinetje) met een brilletje boven op haar hoofd, in het gezelschap van haar witte straathondje. Terwijl ze instapt, zegt ze vrij assertief: “Schuif is op, ik moet er ook nog bij.” Reizigers aan de middendeur kijken verrast naar dit wel erg assertieve gedrag en kijken onmiddellijk weg en proberen de vrouw te vermijden. De vrouw vormt echter geen bijkomend probleem, want ze knoopt spontaan een gesprek aan met de Marokkaanse meisjes in hun schooluniform aan de middendeur. Ze zegt: “Er is nie veel plaats hé, maar ja, dat is normaal want het is woensdag, ’t is met de

school hé, dat kan niet anders.” De meisjes knikken vriendelijk terug. Vervolgens begint ze te praten met een jonge Marokkaanse vrouw (gekleed volgens de laatste mode) die ook inlevend reageert op de vrouw. De reizigers aan de middendeur glimlachen naar elkaar en kijken ondertussen naar de oude vrouw die zich verplaatst en nu voor het Marokkaanse duo staat van wie één “Juif” riep naar de punkjongen. Ze kijkt hem aan en zegt: “Zeg, laat mij daar is zitten, ik mag daar toch zitten hé.” Een aantal reizigers kijkt nauwlettend toe wat er gaat gebeuren. De jongen aarzelt even, maar staat zijn zitplaats af aan de vrouw. Terwijl ze gaat zitten, glimlacht ze breed naar de kijkers rond haar en start een conversatie met het duo Marokkaanse jongens. Ze knikken vriendelijk. De tramreizigers slaan de vrouw gade en beginnen te lachen en praten kort over deze wat praatzieke vrouw. Een aantal jongeren kijkt mij glimlachend aan. Achteraan zie ik (ik kan het niet horen) een man van middelbare leeftijd in kostuum praten met een van de voorheen vechtende Vlaamse scholieren en hij wijst ondertussen naar de pratende oude vrouw. Een oudere man met een donkere huidskleur knikt instemmend bij wat de Vlaamse man zegt aan de scholier. [...] Ik verplaats me naar voren en ook daar zijn onbekenden in gesprek. Een vrouw komt aan mijn kant staan en zegt in het Antwerps: “Amai die hare mond staat ook niet stil, haar lippen zullen in beweging moeten blijven” en ze doet de mimiek na van de oudere vrouw met purper doekje. De omstanders lachen’ (veldnota’s tram 12 Soenen, 17 april 2002).

De *small talk* van de oude vrouw verandert de sfeer in eerste instantie rondom haar, maar gaandeweg verspreidt de impact van haar *small talk* zich over de hele tram. Via kortdurende contacten activeert ze een andere rol bij de scholieren, niet de rol ‘jongeren en overlast’, maar de rol waarbij ze ook stedelingen zijn die aan *small talk* doen. De vrouw is geen onafhankelijke actor die heeft beslist hoe anderen zich moeten gedragen en heeft het gedrag van anderen ook niet willen reguleren. De agressieve collectieve sfeer is niet verdwenen via een externe gezagsfiguur. Via haar vluchtige contac-

ten die vervolgens overgaan in andere kortdurende interacties, is er een overgang van een oude situatie (een collectief agressieve sfeer) naar een nieuwe (een collectief aangename sfeer). Een gelijkaardig fenomeen stelde ik vast bij de aanwezigheid van gezinnen met kleine kinderen. Zo doen drie gezinnen met hun kinderen, allemaal met een ballon en geschminkt gezichtje, de sfeer kantelen op een rit van tram 12 laat op de avond. Ze stappen in bij het station, wanneer ze terugkeren van een B-dagtrip (combiticket voor een uitstapje in België met inbegrip van treinreis). Een argwanende sfeer, waarbij een aantal onbekende reizigers mistrouwig naar een grote groep jongeren kijkt die zich de ruimte fysiek toe-eigenen, verandert onmiddellijk wanneer de gezinnen de tram betreden. *Small talk* manifesteert zich en een aantal van de jongeren gaat zelf ook in gesprek met het jongetje met een geschminkt piratengezicht (veldnota's tram 12 Soenen, 12 oktober 2002).

De opeenvolging van kortdurende interacties heeft een duidelijke collectieve impact. Een probleem wordt van onderaf opgelost omdat kleine lokale interacties een groot bereik kunnen hebben. Zelfregulering is dan ook een facet van het tramleven.

Parochiale belemmeringen

Professionele interventies op de tram alsook de discussies omtrent het nieuwe veiligheidsplan van de Vlaamse Vervoersmaatschappij bieden een eerste inzicht in het beheer van de tram als quasi-publieke ruimte. De bevoegde minister en de Vlaamse Vervoersmaatschappij vroegen mijn advies met betrekking tot bepaalde onderdelen van het nieuwe veiligheidsplan. Terwijl er een duidelijke interesse was om alledaagse kennis te valideren, blijft het toch moeilijk dit soort kennis te doorgronden en te integreren in regulerende interventies. Zo laat onze alledaagse kennis zien dat tramchauffeurs op lijn 12 zich helemaal terugtrekken uit de wereld van korte contacten en onbekenden. Zij besturen alleen de tram. Wel zijn ze vaak in gesprek

met collega's, dus bekenden. Zo construeren zij hun eigen parochiale zeepbel in de wereld van onbekenden. De indruk die zij daarmee wekken, is dat wat er zich op de tram afspeelt niet hun zaak is.

De situatie van de chauffeur staat intussen hoog op de maatschappelijke agenda, maar bij de omgang daarmee wordt weinig rekening gehouden met deze kennis. Vooral de onveilige werksituatie (ook al was de chauffeur niet betrokken in het incident waar dit hoofdstuk mee begint), het gebrek aan respect bij reizigers voor de chauffeur alsook de apathie van reizigers bij incidenten worden uitvoerig becommentarieerd in de media. Wat een chauffeur vandaag de dag moet zijn, maakt ook deel uit van een voortgaande discussie tussen de directie van het vervoersbedrijf en de vakbonden. Naar aanleiding van het vernieuwen van het veiligheidsplan in de zomer van 2006 benadrukken vakbonden dat een chauffeur vandaag de dag alleen maar moet rijden. Een valkuil bij deze invulling van chauffeur zijn, is dat de mogelijkheid tot solidariteit met reizigers in de kiem wordt gesmoord. Het korte contact met reizigers zou tramchauffeurs meer krediet kunnen opleveren, zodat chauffeurs bij eventuele conflicten kunnen rekenen op de tramgebruikers. Sociaalpsychologisch onderzoek toont immers aan dat kortstondig contact met vreemden een krachtig effect kan hebben op de wederkerigheid tussen mensen (Latané en Darley 1970). Naar aanleiding van het incident op bus 23 is er door vakbonden dan ook geijverd voor een tweede persoon op het voertuig in grootstedelijke gebieden. Maar de klassieke angst voor de stad (Body-Gendrot 2000) wordt hiermee zeker niet doorgeprikt. Bovendien stimuleert het chauffeurs om zich te blijven nestelen in hun parochiale zeepbel van collega's.

In contrast met de roep van de vakbonden om deze tweede persoon en de klemtoon die ze leggen op het louter rijden, wil de directie vooral de maatregel van het vooraan instappen invoeren, zodat de chauffeur verplicht wordt de reizigers te groeten. Op zich is dat groeten zeker geen slechte zaak. Elke reiziger groeten heeft echter een sterk parochiale toon waarin een antistedelijke mentaliteit doorklinkt

die we ook bij Wirth (1938) kunnen terugvinden. Er wordt van de vooronderstelling uitgegaan dat wanneer niet iedereen iedereen kan kennen, dit leidt tot meer onpersoonlijke en koude relaties. Terwijl een analyse van de korte contacten op de tram tussen onbekenden net het omgekeerde aantoont. Bovendien werd er in het verleden geïnvesteerd in tramstellen met meerdere deuren die reizigers zelf bedienen via drukknoppen. Enkel vooraan instappen belemmert het efficiënt beheren van de constante in- en uitstroom van massa's mensen op binnenstedelijke lijnen. De maatregel werd uiteindelijk niet ingevoerd op binnenstedelijke lijnen, maar wel in minder druk bevolkte gebieden. Dit brengt verwarring mee voor reizigers. Zij stappen immers over van een binnenstedelijke op een andere lijn en omgekeerd. Er is zo geen minimum aan universele regels die een helder gebruik van het openbaar vervoer bevorderen. Helderheid in gebruik is van essentieel belang, omdat een goed functioneel verloop meer garanties biedt voor een goed sociaal verloop. Kleine ergernissen op organisatorisch vlak kunnen immers allerlei ongewenste en asociale situaties tot leven brengen.

Het nut van alledaagse kennis

Wat chauffeurs niet doen, lijken lijnspotters te moeten compenseren. Het project Lijnspotting is een samenwerkingsproject tussen de Vlaamse Vervoersmaatschappij De Lijn en de Stad Antwerpen. Dit project staat in het teken van het verhogen van het veiligheidsgevoel op de tram en van tewerkstelling van laaggeschoolden. De lijnspotters dienen het sociale verkeer op de tram te reguleren en moeten lastige klanten 'spotten'. In kleine groepjes van twee of drie voeren lijnspotters hun taken uit. Hun interventies bestaan vooral uit het op de drukknoppen duwen om de deuren te openen, in plaats van dat de reizigers dat zelf doen. Dit vriendelijk bedoelde gedrag is echter erg bevreemdend voor de reizigers. Het vormt zelfs een verstoring van het functionele tramverloop, zoals vertraging bij

het op- en uitstappen. Reizigers gaan niet alleen relaties aan met onbekenden, maar ook met computerpanelen met wachttijden, met ontwaardingsapparaten, kaartautomaten en drukknoppen. De tram nemen, betekent ook zelfbediening. Het qua intentie goedbedoelde gedrag van de lijnspotters neemt de vanzelfsprekende en noodzakelijke connecties van het functionele verloop uit de handen van de reizigers.

De interventies van de lijnspotters zijn vergelijkbaar met die van andere toezichtfuncties die in het leven zijn geroepen, zoals buurttoezichters, flattoezichters en stadswachten. Het betreft hier functies die enkel gericht zijn op het sociale verkeer in de publieke ruimte. Opvallend is de onderliggende idee bij dit soort interventies dat oplossingen in gelijk welke situatie te verwachten zijn van een bekend gezicht. Een dosis herkenbaarheid toevoegen kan op bepaalde ogenblikken inderdaad efficiënt zijn. 's Avonds kan de aanwezigheid van lijnspotters een comfortabel gevoel geven. Maar overdag zijn de verschillende tramreizigers meer dan in staat zich geordend te verplaatsen en werkt een 'extra' dosis herkenbaarheid eerder contraproductief. Het probleem bij dit soort initiatieven is dat de wereld van onbekenden wordt gezien als de oorzaak van menig conflict. Anonimiteit op zichzelf is echter geen oorzaak van onveiligheid of van onveiligheidsgevoel en kan juist de context zijn voor constructieve lichte gemeenschapsvormen.

Reizigers van het openbaar vervoer in de stedelijke context worden in kranten en tijdschriften bij de bespreking van gewelddadige incidenten vaak gezien als een apathische massa. Tramgebruikers worden gepercipieerd als mensen die lijden aan stedelijke onverschilligheid en daarom zouden ze niet interveniëren als er zich noodsituaties voordoen. De crisis in het hedendaagse sociale leven, een populair thema in de media en de politiek, wordt benadrukt. Dergelijke commentaren geven echter vooral aan dat er in Vlaanderen weinig kennis aanwezig is over het leven in de publieke ruimte. Voor het omschrijven van het publieke leven wordt in de stedelijke literatuur veelvuldig

gebruikgemaakt van de metafoor van het theater waar Goffman over schreef, zoals eerder in dit stuk vermeld. Reizigers gedragen zich dan ook als toeschouwers die kijken naar de activiteiten rondom hen wanneer ze de publieke ruimte betreden. Het principe van 'audience role prominence' wordt toegepast (Lofland 1998, p. 31). De beslissing om al dan niet te interveniëren, is een erg complexe relationele zaak. Mensen reageren niet omdat ze het incident niet opgemerkt hebben. Ze realiseren zich vaak niet dat het om een noodsituatie gaat of denken niet over de vaardigheden te beschikken om te kunnen ingrijpen (Latané en Darley 1973).

Uiteraard konden in dit stuk niet alle interventies op de tram (Soenen 2009) en ook niet het volledige nieuwe veiligheidsplan besproken worden. Toch is gepoogd aan te tonen dat er werk aan de winkel is met betrekking tot het valideren van alledaagse kennis. Bij de verschillende interventies wordt de oplossing gezocht in de parochiale sfeer, in herkenbaarheid, terwijl de wereld op de tram daartoe absoluut niet te herleiden is. In het openbaar vervoer dient af en toe de controle uit handen gegeven te worden. Tegelijkertijd is het wenselijk een sensitiviteit te ontwikkelen voor kleine ergernissen en minimale erupties in het alledaagse web van korte contacten. Vakbonden, vervoersmaatschappijen en politici hebben er baat bij rekening te houden met deze ogenschijnlijk banale relaties. Wetenschappers moeten hen daarvoor de nodige kennis en *tools* aanreiken. In wetenschappelijke kringen moet ondertussen niet meer gestreden worden voor de erkenning van de alledaagse wetenschap; het is al een stroming die meetelt. Het draait niet om erkenning, maar om de vraag hoe we omgaan met de alledaagse wetenschap. Dat is geen kwestie van een simplistische en directe vertaling naar de praktijk – er is meer creativiteit voor nodig. Daar komt bij dat het etnografische materiaal ook nooit goed is vertaald naar de theoretische wetenschap en daar helaas te weinig impact op heeft gehad.

Daarbij zij wel aangetekend dat de empirische studie (in dit geval een acht maanden durende etnografische studie op één tramlijn)

enkel is weggelegd voor onderzoekers met een trage carrière. De tijd moet immers genomen worden om het alledaagse en zijn veelvoudige connecties te beschrijven. Het is immers zoals kunstenaar Henri Matisse het omschrijft: 'Les choses simples sont difficiles a expliquer.' Eenvoudige dingen zijn dus complex, gelaagd en moeilijk uit te leggen – en zijn daarom meer dan de moeite waard.

CONCLUSIE

Angst, fantasie en spontaniteit in de openbare ruimte

Hans Boutellier en Nanne Boonstra

Dit boek gaat over de sociale kwaliteit van de openbare ruimte. Daar is namelijk iets mee aan de hand. Kijk naar een willekeurig journaal, en de openbare ruimte lijkt synoniem voor criminaliteit, stank, geluidsoverlast, verkeersopstoppingen en hangjongeren. Tegelijkertijd domineert in de advies- en beleidswereld van de Nederlandse volkshuisvesting de overtuiging dat openbare ruimten een heilzame werking hebben op de (buurt)samenleving. Het Ruimtelijk Planbureau verwijst naar pleinen, straatverbindingen en bomenlanen in de wijken als 'de kers op de taart'. En de VROM-raad stelt al even opgewekt dat de publieke ruimte essentieel is voor het goed functioneren van de samenleving. Deze legt een basis voor vertrouwen van burgers in de overheid en in het probleemoplossend vermogen van henzelf.

Met andere woorden: we signaleren een tegenstelling tussen de negatieve waardering van de publieke ruimte en de beleidsmatige hoop ten aanzien daarvan. Enerzijds is er de roep om regulering, toezicht en handhaving, anderzijds de wens van sociale binding via alledaagse ontmoetingen in diezelfde ruimte. Deze twee gedachten gaan niet onproblematisch samen. Samenscholingsverboden en *zero tolerance*-beleid leiden nu eenmaal niet vanzelfsprekend tot een gezellig samenzijn op straat. Harde maatregelen zijn in sommige situaties

noodzakelijk, maar schieten soms ook hun doel voorbij. De *collateral damage* is vaak groter dan de opbrengst. Een veilig plein is geen doel op zichzelf, maar is uiteindelijk bedoeld om er te kunnen spelen of er een praatje te maken. Maar waar ligt het kantelpunt?

Collectieve pleinvrees

Het doel van deze bundel is die omstreden publieke ruimte te onderzoeken, en we doen een eerste belangwekkende constatering. 'Met plezier onder controle' – dat lijkt het motto te zijn dat boven de publieke ruimte in Nederland hangt. Het is een misverstand om te denken dat het streven naar controle alleen tot grimmigheid leidt. Er zijn de hekken, de Mosquito's, de camera's en de toezichthouders (in verschillende kleuren blauw), maar we zien ook een toename van evenementen, festivals en *shopping malls* waar genoten moet worden. 'Controlled hedonism' noemt de Engelse socioloog Featherstone dat. En als dat hedonisme niet goedschiks kan worden genoten, dan moet het eventueel maar kwaadschiks. Kenmerkend voor de Nederlandse publieke ruimte in het begin van de eenentwintigste eeuw is dat die vrijwel permanent geregeld is. Zoals er weinig vrije natuur meer in Nederland te vinden is, zo is er ook nauwelijks vrije stad meer.

Vanzelfsprekend is de stad per definitie een door menselijk ingrijpen gecreëerd cultuurgoed. Maar het lijkt of we steeds banger zijn voor het open karakter daarvan als dat niet op een of andere manier geregeld is. Deze angst voor de publieke ruimte doet denken aan de agorafobie, de pleinvrees, die zich aan het einde van de negentiende eeuw als neurose ontwikkelde. Wat aanvankelijk *Platzschwindel* werd genoemd – zoiets als pleinduizeligheid – werd in 1872 door C. Westphal onder de noemer agorafobie gedocumenteerd. De socioloog Bram de Swaan besteedde er in zijn oratie (1979) uitgebreid aandacht aan (De Swaan, 1982, p. 91 e.v.). Hij zag de opkomst van de pleinangst – vooral onder keurige vrouwen – als een bewijs van de verinnerlijking van verboden.

In de negentiende eeuw waren vrouwen uit de kleine bourgeoisie uit het straatbeeld verdwenen: buiten komen was gevaarlijk, ongepast en riskant in verband met 'besmetting' door de laagste klasse. Dat strakke regime voor nette dames veranderde aan het eind van de negentiende eeuw, mede onder invloed van de eerste feministische golf. Maar deze 'bevrijding' leidde ertoe dat een toenemend aantal vrouwen niet meer naar buiten konden, bevangen als zij waren door de pleinduizeligheid. Wat eerst verboden was, werd nu een belemmerende vrees. Ruim een eeuw later lijkt ons net zo iets te zijn overkomen. Nu niet als individuele neurose, maar eerder als gedeelde waan. We kunnen in alle vrijheid een onbegrensde wereld in, maar zijn bevangen door de angst voor de onvoorspelbaarheid daarvan. Er lijkt wel sprake te zijn van een collectieve agorafobie.

Nu zijn er goede redenen te bedenken voor een zekere angst voor en behoedzaamheid op ongecontroleerde plekken. Altijd al zijn donkere lanen en verlaten pleinen onaangename plekken geweest. De moderne politie – ontstaan aan het einde van de negentiende eeuw – ontleent er haar bestaansrecht aan. En daarvoor was er de particuliere nachtwacht (vereeuwigd door Rembrandt van Rijn), een voorloper van de huidige particuliere beveiliging. Maar de huidige aandacht voor veiligheid is wel erg obsessief. Zij gaat in de stad gepaard met een uitbundigheid die zijn weerga niet kent. En juist daarin schuilt het collectief neurotische karakter van onze tijd. De publieke ruimte kent een geforceerde spanning van overlast en regulering, van toe-eigening en herovering, van commercialisering en *crowd control*.

De omstreden publieke ruimte is een opgefokte ruimte, waarvan de vanzelfsprekende gemeenschappelijkheid verloren is gegaan. Het beleven van publieke ruimte is gebaat bij een zekere mate van zelfcontrole, van onuitgesproken gedeelde verwachtingen en van wederzijds vertrouwen. In een geglobaliseerde en tegelijkertijd geïndividualiseerde wereld zijn juist deze ingrediënten van publieke familiariteit niet zo vanzelfsprekend meer. Zij zijn niet geheel verdwenen, maar ze zijn op veel plaatsen, in ieder geval op verschillende momenten, vervan-

gen door ervaringen van onzekerheid, onbeschaafdheid of regelrechte intimidatie. De publieke ruimte is steeds minder een gedeelde ruimte, en dat geeft aanleiding tot overregulering door veiligheid en *fun*. De collectieve verinnerlijkte agorafobie leidt tot een obsessieve externe beheersing van de publieke ruimte.

Angst en fantasie

De voorgaande constatering sluiten aan bij een recente studie van Van Melik (2008, zie ook hoofdstuk 2). In de regulering van de openbare ruimte onderscheidt ze twee trends, in het teken van respectievelijk *fear* en *fantasy*. De eerste is een tendens van beveiliging door het plaatsen van camera's, surveillance van toezichthouders en strengere regelgeving; de tweede verwijst naar de 'themativering' van de openbare ruimte. De trend naar *fantasy* sluit aan bij de constatering van Van Steden in het eerste hoofdstuk in deze bundel. Hij laat zien dat de openbare ruimte als geheel trekken van een gereguleerd pretpark is gaan vertonen, in de vele festivals en de uitgaansdistricten, waarin 'plezier maken' hand in hand gaat met een arsenaal aan politieagenten, beveiligers, handhavers, bewakingscamera's en detectiepoortjes. 'Het disciplineren van op *fun* gerichte consumenten verrijst als een noodzakelijke conditie van de "beleveniseconomie". Onbezorgd genieten moet – een logica die de opkomst van ruimten die sterk gericht zijn op voorspelbaarheid en beheersing bevordert.

De geschetste pretparksfeer is in de stedelijke realiteit echter vaak nauwelijks te realiseren. Veel pleinen worden volgens Boonstra en Hermens om veiligheidsredenen bewust onbereikbaar en ontoegankelijk gemaakt voor bepaalde groepen door hekken, obstakels, Mosquito's en muren te plaatsen. Het is echter zeer te betwijfelen of dit pleinen ook daadwerkelijk veiliger maakt. Harde veiligheidsmaatregelen zorgen in eerste instantie wel voor meer veiligheid voor een bepaalde groep, maar veroorzaken tegelijkertijd gevoelens van uitsluiting en onveiligheid. Op pleinen die ontwikkeld zijn op basis van

wantrouwen, voelen bezoekers zich niet echt welkom. Op 37 pleinen in Rotterdam hangen momenteel camera's en voor de hele stad geldt een samenscholingsverbod voor meer dan twee personen, dat wordt gehandhaafd met politiecontroles.

Toch is er ook in Rotterdam sprake van een *fantasy*-strategie. De gemeente heeft er onder andere voor gezorgd dat er flink is geïnvesteerd in sportpleinen en zogenoemde *playgrounds*. Veel pleinen in Rotterdam zijn te kwalificeren als 'sport- of activiteitenplein.' Toch zijn Boonstra en Hermens hier niet zonder meer enthousiast over. Ze zijn vooral sceptisch over de aanleg van speciaal voor jongeren ingerichte pleinen aan de rand van een wijk. Het lijkt een win-winsituatie, maar deze 'niet zien en niet horen'-strategie gaat mank omdat veel jongeren zich niet op een sportplein of een Cruyff Court willen vermaken. Bovendien komen op deze pleinen vooral kinderen en jongeren (en dan vooral jongens); volwassenen ontbreken. Dit versterkt het beeld van die jongeren als overlastgevende groepen en de op veiligheid gerichte aanpak. Daardoor zijn pleinen minder divers, terwijl dat juist de kwaliteit ervan doet toenemen; het faciliteert de spontaniteit.

Haegens laat zien dat in Berlijn vergelijkbare spanningen zijn tussen *fear*, *fantasy* en spontaniteit. Toen de overheid zich begin jaren negentig grotendeels uit de openbare ruimte van Berlijn terugtrok, nam de commercie het over. De namen van gezichtsbepalende gebouwen als het Sony Center en de BahnTower getuigen daarvan. Op de nieuwe Potsdamer Platz zitten de terrassen steeds voller, maar echt leven doet het niet. De Berlijnse overheid bevindt zich in een spaagaat. Aan de ene kant wil zij – in het kader van het programma Sociale Stad – spontaan initiatief van bewoners stimuleren: van gezamenlijke schoonmaakacties in speeltuinen tot de Turkse moeders die dealers en junks uit de publieke ruimte verdrijven. Maar als het erop aankomt, kiest het verarmde Berlijn partij voor de private geldschietters en tegen de door bewoners georganiseerde publieke ruimte. Zonder actieve ondersteuning door de overheid is het snel uit met de spontaan van onderop vormgegeven ruimte.

Architect Marlies Rohmer houdt een expliciet pleidooi voor spontaniteit, maar wijst tegelijk op de problemen om die te realiseren. Zij beschrijft de angstcultuur rond kinderen, de ‘compartimentalisering’ van de ruimte (steeds meer plekken waar je maar één ding kunt doen, bijvoorbeeld voetballen) en de onvoorspelbaarheid van wat ‘spontane plekken’ kunnen worden. ‘Je kunt er gewoon niet op ontwerpen. Het kost tijd, maar uiteindelijk worden de dingen die je niet ontworpen hebt vaak de bijzondere dingen.’ De onzekerheid van de spontaniteit blijkt het in de praktijk af te leggen tegen de zekerheid van veiligheid en regulering. Kinderen moeten zich aan allerlei regels houden, maar er moet volgens Rohmer iets te avonturieren zijn. Dat maakt het veel leefbaarder en de betrokkenheid van gebruikers neemt toe naarmate ze meer gelegenheid hebben om hun directe omgeving zelf in te vullen.

In een analyse van partijprogramma’s toont Krouwel c.s. aan dat de nadruk op regulering niet op zichzelf staat en dat er in de politiek sprake is van een toenemende nadruk op repressieve regulering van de samenleving. ‘Er is een duidelijke verschuiving zichtbaar van de *nurturing parent*-moraal, die goed gedrag stimuleert en beloont, naar een *strict father*-moraal, die reguleert, afdwingt, handhaaft en straft.’ Regulering betekent dat een bepaalde actor anderen kan voorschrijven hoe een activiteit moet verlopen. Daarbij gaat het niet alleen om politie en justitie, maar ook om een toenemend aantal toezichthouders die een oogje in het zeil moeten houden. Spontaniteit betekent dat iedereen zich mag uiten en gedragen naar eigen inzicht, binnen de basisafspraken van de rechtsstaat. Spontaniteit gaat uit van sociale zelfregulering. Het partijpolitieke denken staat sterk in het teken van de angst.

Irritante politie en quasi-strafrecht

Hoewel er in de lokale beleidswereld aandacht is voor het belang van spontaniteit in de inrichting van de publieke ruimte, is er een

groeïend arsenaal aan veiligheidsmaatregelen. In het tweede deel van deze bundel worden er verschillende behandeld. Van Stokkom wijst erop dat veel ruimten tegenwoordig bewust ontworpen zijn als *zero friction*-omgeving; verstoring van de orde dient zo veel mogelijk te worden vermeden. De publieke ruimte moet bescherming bieden aan de 'consumerende meerderheid' door ongewenste personen af te schrikken en op afstand te houden. Paradoxalerwijze kan dit het gevoel van veiligheid juist ondermijnen: 'De angst voor intimiderend gedrag neemt toe naarmate we er onbekender mee zijn.' Informele regulering en spontane conflictoplossing door burgers zelf wordt op deze wijze ontmoedigd. Toch doet zich hier de vraag voor of de moderne burger – als veiligheidsconsument – nog wel in 'spontane' vormen van sociale regulering kan voorzien. De overlast is soms zeer intimiderend, waarbij overheidsoptreden niet kan uitblijven (terwijl een strafrechtelijke aanpak dan vaak weer niet lukt).

Tegen die achtergrond bespreekt Van Stokkom de pogingen om de *Anti-Social Behaviour Orders* (ASBO's) – door gemeentelijke autoriteiten opgelegde straatverboden of gedragsaanwijzingen – uit Engeland over te halen. Van Stokkom bespreekt de ervaringen in Engeland, waar de politie soms ASBO's oplegt als sluiproute naar strafrechtelijke vervolging. Ook bewoners pleiten niet zelden voor gebruik ervan. Hij ziet als risico dat de achterliggende problemen niet langer gezien worden: leerachterstanden, verslaving, huiselijk geweld, psychische problemen. Bovendien kan een strenge aanpak worden ervaren als een aanval op de etnische identiteit van meestal Marokkaanse jongeren. Toch kan een langdurig verbod een 'gepast antwoord' zijn op stelselmatige overlast. De buurt raakt gedurende een periode verlost van raddraaiers, zodat de rust kan terugkeren. Toch draagt ook de ASBO bij aan het steeds sterielere worden van de publieke ruimte, waardoor burgers 'zich als kasplantjes gaan gedragen'.

Terpstra benadrukt in zijn bijdrage juist het belang van betrokken burgers. Hij spreekt van een reguleringscomplex dat gebruikmaakt van repressieve middelen ten aanzien van 'lastige personen,' maar

tevens steunt op bijdragen van andere partijen dan politie en justitie (burgers, ondernemers, winkeliers en projectontwikkelaars). Hij ziet een Nederlandse *zero tolerance*-benadering, waarbij burgers nagevoel ontbreken. In het door hem onderzochte wijkteam dat zich schuldig maakt aan 'very irritating policing' domineert een cynisch beeld van burgers. Toch zijn die in zijn ogen onmisbaar om te voorkomen dat 'zero tolerance' een eigen leven gaat leiden, met ongewenste neveneffecten zoals versterking van tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen en het creëren van conflicten en wantrouwen tussen politie en (groepen) burgers. Burgers erbij betrekken is bovendien wenselijk uit een oogpunt van effectiviteit.

Schuilenburg en Van Calster gaan diep in op een relatief nieuwe interventie, die te vergelijken is met een Engelse ASBO. Zij zien de door hen beschreven collectieve winkelontzegging (CWO) als een vorm van 'quasi-strafrecht'. Deze vrijheidsbeperkende maatregel is geïntroduceerd in Den Haag, maar vindt ingang op veel meer plekken in Nederland. Onderzoek naar de toepassing ervan laat echter zien dat de informatievoorziening aan winkeliers nogal eens misgaat, dat er een zekere willekeur is in de handhaving en dat er sprake is van eigen vormen van afdoening (wegsturen, vernederingen). Deze praktijk ondermijnt de officiële uitgangspunten van de maatregel. Toch beschouwen de auteurs de collectieve winkelontzeggingen als onomkeerbaar. Zij wijzen er vooral op dat de aanpak van delicten niet zonder problemen kan worden overgelaten aan private actoren, zoals in dit geval de winkeliers.

De spanning tussen veiligheid en spontaniteit staat op scherp in de 'fantasiewereld' van het nachtelijk uitgaansleven. De *night-time economy* kent zo zijn eigen wetmatigheden. Enerzijds moet er een zekere mate van veiligheid zijn gegarandeerd, anderzijds dient er maximale ruimte te zijn voor spontane ontmoeting. Van Aalst en Schwanen wijzen erop dat angst en ongemak enerzijds 'belichaamd' zijn: we ervaren een knoop in onze maag of het bonken van ons hart. Anderzijds zijn angst en ongemak ook relationeel, afhankelijk van talloze factoren

in en tussen de personen en in de specifieke context. Zowel fysiek (de inrichting van de ruimte), sociaal (de groepen) als technologisch determinisme (camera's en dergelijke) schiet tekort. Het gaat om de assemblage van vele elementen die een plaats veilig maken. Daarbij zijn alle zintuigen relevant: niet alleen zicht en toezicht.

De auteurs benadrukken dat het uitbannen van onveiligheidsgevoelens onder het uitgaanspubliek een illusie is. Ongemak en angst hebben een complexe en dynamische achtergrond die gedeeltelijk buiten de invloedssfeer van actoren liggen. Bovendien is het uitbannen ervan zelfs onwenselijk. Het verlangen naar avontuur en spanning wordt door uitgaand publiek vaak juist gezocht. Dat wil niet zeggen dat steden geen beleid moeten voeren voor veilig uitgaan. Het gaat erom de onderliggende rationaliteit te verschuiven van het stimuleren van de lokale economie naar het verbeteren van het welzijn van bezoekers. Interventies dienen een bepaald minimum aan welzijn te bieden voor alle aanwezigen in uitgaansgebieden. Voor de bepaling daarvan kunnen participatieve strategieën worden gevolgd. Respondenten wijzen er nu bijvoorbeeld al op dat de politie dreigender overkomt op een paard en met honden dan wanneer ze gewoon rustig door de straat fietsen of lopen.

Spontane ontmoetingen en de risico's daarvan

In het laatste deel van de bundel worden het belang en de risico's van spontane ontmoetingen onderzocht. Dammers doet dat op markten en in winkelcentra, die zich goed lenen voor spontane ontmoetingen. Markten zijn geschikt voor de ontwikkeling van meer duurzame contacten, en op beide plekken komen veel interetnische ontmoetingen voor. Door de vluchtige ontmoetingen raken bezoekers meer vertrouwd met mensen met andere etnische achtergronden en leren zij hun gedrag beter inschatten. Hierdoor ontstaat een vorm van publieke familiariteit, waarbij mensen niet meer anoniem zijn voor elkaar. Volgens de auteur is een gevoel van veiligheid een belangrijke voor-

waarde voor het aantrekken van bezoekers en voor het ontstaan van interetnische contacten. Veiligheid voorkomt dat bepaalde groepen door hun gedrag anderen afschrikken en daardoor uitsluiten. Het kan een sfeer van wantrouwen doorbreken tussen mensen die elkaars gedrag niet goed kunnen inschatten door hun verschillende etnische achtergronden.

Het precaire evenwicht tussen veiligheid bieden en uitsluiting voorkomen, is goed zichtbaar in de 'etnografisch-journalistieke' bijdrage van Jelle van der Meer. Op grond van zijn ontmoetingen met 'hangjongeren' komt hij tot de conclusie dat de regulering sterk is geformaliseerd. Als vanzelfsprekend worden politie en politiek ingeschakeld. Die komen met formele regels, wat uitlokt dat bewoners nog meer een beroep doen op formele handhaving en zichzelf terugtrekken uit het toezicht. Het particuliere initiatief en de daarbij behorende vaardigheden verdwijnen uit beeld. Maar het formele toezicht zal nooit voldoende zijn. 'De jongeren in dit verhaal hebben geen probleem met regels en toezicht, juist wel met de formalisering daarvan, met name van het toezicht.' De jongeren prefereren informele onderhandeling, rechtstreeks met andere gebruikers van de openbare ruimte. Niet dat dat makkelijk zal zijn, want de jeugd zoekt grenzen, conflicten zijn onvermijdelijk. Wat opvalt, is dat jongeren wel even boos zijn om de formele vormen van toezicht, maar zich er tegelijkertijd niet echt druk om maken: 'Dan gaan we ergens anders staan.' Maar door politie-surveillances en het uitdelen van boetes voelen ze zich wel opgejaagd.

Dat spontaniteit in de openbare ruimte tot flinke fricties kan leiden, beschrijft René Diekstra aan de hand van persoonlijke ervaringen met bellende, fotograferende en autorijdende medeburgers. Diekstra: 'Dat alles is een zorgwekkend bewijs van het feit dat we als samenleving nog niet eens een begin hebben gemaakt met het ontwikkelen van een cultuur van omgangsvormen die het publieke belang tegen individuele voorkeuren en activiteiten in bescherming neemt.' Anders gezegd: de techniek maakt ons allemaal steeds vaker voor kortere

of langere tijd tot dief van brokstukken van de ruimte die principieel gemeenschappelijk is. Het gevolg daarvan is een afname van het gebruik van die ruimte voor gemeenschapsdoelen. En het gevolg daarvan is weer een afbraak van gemeenschap, aldus Diekstra.

Minder worsteling met omgangsnormen ziet Ruth Soenen in de quasi-publieke ruimte van tram 12 in Antwerpen (en dus in al het openbaar vervoer), al blijven ook daar fricties niet uit. Zij beschrijft een microwereld van vermijding, ontmoeting en conflict. Soenen wijst er vooral op dat er veel zelfregulering plaatsvindt. Wie de veiligheid in het openbaar vervoer wil vergroten, moet daar goed naar kijken en er gebruik van maken. Het belang van kleine, banale contacten is wetenschappelijk en beleidsmatig onderschat. Op het eerste gezicht lijken mensen op de tram of in de bus vooral uit het raam te staren en anderen te vermijden. Maar dat is niet uit desinteresse of onverschilligheid; het is een antwoord op de aanwezigheid van de vreemde ander. Er zit wel degelijk structuur en orde in de tram. Voorin staat men vaak open voor contact met de chauffeur; in het midden vermijdt men liever contact. Een en ander kan leiden tot *small talk* die bijdraagt aan een hybride en lichte versie van gemeenschap – tussen *wij* en *zij* in.

Diversiteit en ontmoeting

De publieke ruimte is in Nederland, en wellicht in veel andere westerse landen, omstreden. Er leven tal van verwachtingen over de potentie van straten en pleinen om mensen nader tot elkaar te brengen, maar in de praktijk staan deze haaks op feitelijke voorvallen, opgevoerde spanningen en opgeklopte verhalen. Op basis van de stukken in deze bundel constateren we dat de openbare ruimte als plaats van ontmoeting in Nederland op vier manieren onder druk staat.

In de eerste plaats is er sprake van een toenemende individualisering. Symbolisch daarvoor zijn het drukke getelefoneer op straat en de oordopjes van de iPod. Men is ook, of misschien zelfs wel meer,

elders aanwezig, en maakt juist daardoor strikt individueel gebruik van de ruimte.

In de tweede plaats is er een toename van compartimentalisering van de openbare ruimte. Steeds meer plekken zijn bedoeld voor een bepaalde groep (bijvoorbeeld jongeren of consumenten) of activiteit (voetballen, hangen of winkelen). Dit staat het diverse gebruik in de weg.

In samenhang hiermee is er – in de derde plaats – sprake van een afwisseling van bezetting en herovering van de openbare ruimte. Deze doet zich vooral voor rond de plekken waar (hang)jongeren zich ophouden. In sommige wijken in relatief veel steden zijn bewoners eenvoudigweg bang van jongeren, vanwege hun intimiderende gedrag, omdat ze anders zijn, of omdat mensen zich niet tegen hen voelen opgewassen. Daar waar de overlastproblemen serieus zijn, wordt gedacht in termen van sociale herovering. In veel plaatsen zijn er interventieteams, de gemeente Rotterdam zet ‘stadsmariniers’ in en er is een groeiend gebruik van quasi-strafrechtelijke maatregelen als straatverboden of gedragsaanwijzingen.

In de vierde plaats is er de commercie en de bijbehorende drang tot *city marketing*. Alleen al in Rotterdam zijn er jaarlijks 1700 manifestaties of semi-openbare evenementen. Deze enorme stedelijke uitbundigheid heeft het paradoxale gevolg dat er steeds meer regulering en toezicht nodig is. Deze komt niet alleen van de politie, maar ook van de organisatoren zelf. Politie en gemeenten stellen eisen aan het veiligheidsbeleid bij evenementen, gaan uit van eigen beheer en een actief preventief beleid van winkelcentra. Deze vorm van *responsibilisering* van de veiligheidszorg, een term van de criminoloog David Garland, leidt tegelijk tot een enorme proliferatie van veiligheidsarrangementen.

We hebben deze situatie geduid als een strijd tussen drie motieven: angst, fantasie en spontaniteit. In deze bundel klinkt een expliciete zorg door over het geleidelijk verdwijnen van de spontaniteit uit de publieke ruimte. Daarbij willen we niet naïef zijn. Intimiderende

overlast moet worden aangepakt, een zekere structuur en speelgelegenheden zijn in principe alleen maar goed, en een straatfestival moet goed begeleid en beveiligd worden. Maar de kwaliteit van de publieke ruimte wint bij diversiteit in gebruik en bij een zekere mate van fricties, die daar eventueel het gevolg van zijn. Goed functionerende pleinen blijken bijvoorbeeld door verschillende gebruikers te worden gebruikt.

‘De ideale publieke ruimte, die op ieder moment voor iedereen toegankelijk is, is een utopie’, aldus stadssocioloog Häußermann. ‘Zo iets bestaat niet, en heeft ook nooit bestaan. Er zijn altijd conflicten over het gebruik van die ruimte.’ Een zekere mate van acceptatie daarvan is alleen maar goed. De vrije straat is ook een beetje een vrijgevochten straat. Daar ben je geen onderdaan, consument, gezinslid of echtgenoot, maar gewoon een vrij individu. In een pluralistische samenleving zijn onverwachte ontmoetingen belangrijk. Ze dwingen burgers met anderen om te gaan. Vanuit dit perspectief moeten ontmoetingen binnen het publieke domein niet alleen aangenaam en voorspelbaar zijn, maar tevens verwondering, korzeligheid en zelfs irritatie kunnen oproepen, aldus Ronald van Steden in dit boek. Dergelijke ervaringen versterken de weerbaarheid en zelfredzaamheid.

Waar ligt het kantelpunt? Waar gaat veiligheidszorg over in betutteling? Wanneer leidt regulering tot verstikking? Als hier al een eenduidig antwoord op te geven is, dan moet dat gezocht worden in de ruimte voor alledaagsheid, in de mogelijkheid van ontmoetingen tussen mensen die elkaar normaal niet treffen, in het koesteren van de sociale kracht en zelfregulering zoals we zagen in de Antwerpse tram 12. Het kantelpunt ligt misschien wel daar waar *actief* burgerschap overgaat in *passief* burgerschap. Wanneer de omgeving zo steriel is dat burgers zich louter nog als consumenten kunnen gedragen. De stad is niet af, zal dat ook nooit moeten zijn, en zal dat uiteindelijk ook nooit worden. Daarin schuilt waarschijnlijk het belangrijkste argument tegen de overregulering van de publieke ruimte: de deregulering die daar altijd weer op volgt.

Literatuur

Hoofdstuk 1

- Backes, N., Reading the shopping mall. *Journal of popular culture*, 31 (3), pp. 1–17, 1997
- Baudrillard, J., *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994 [1981]
- Boers, J., R. van Steden, H. Boutellier, Het effect van positieve en negatieve factoren op veiligheidsbeleving. Een kwantitatieve studie onder inwoners van Amsterdam. *Tijdschrift voor veiligheid*, 7 (3), pp. 34–52, 2008
- Boutellier, H., *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rondom misdaad en straf*. Den Haag: Boom juridische uitgevers, 2002
- Bryman, A., *The Disneyization of society*. Thousand Oaks: Sage, 2004
- Crawford, M., The world in a shopping mall. Sorkin, M. (red.), *Variations on a theme park: the new American city and the end of public space*, pp. 3–30. New York: Hill and Wang, 1992
- Hannigan, J., *Fantasy city. Pleasure and profit in the postmodern metropolis*. Londen: Routledge, 1998
- Hobbs, D., S. Winlow, P. Hadfield en S. Lister, Violent hypocrisy: governance and the night-time economy. *European journal of criminology*, 2 (2), pp. 161–183, 2005
- Loader, I. en N. Walker, *Civilizing security*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007
- Mitchell, D., The S.U.V. model of citizenship: floating bubbles, buffer zones, and the rise of the 'purely atomic' individual. *Political geography*, 24 (1), pp. 77–100, 2005
- Mommaas, H., *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000
- Pine, J. en J. Gillmore, *The experience economy. Work is a theatre and every business a stage*. Boston: Harvard university press, 1999
- Ritzer, G., *The McDonaldization of society* (revised new century edition). Thousand Oaks: Sage, 2004
- Sennett, R., *The fall of public man*. Londen: Penguin books, 2002 [1977]

- Schuilenburg, M., Assemblages. Romein, E., M. Schuilenburg en S. van Tuinen (red.), *Deleuze compendium*, pp. 205–223. Amsterdam: Boom, 2009
- Shearing, C. en P. Stenning, Say cheese! The Disney order that is not so Mickey Mouse. Shearing, C. en P. Stenning (red.), *Private policing*, pp. 317–323. Newbury Park: Sage, 1987
- Shearing, C. en P. Stenning, Private security. Implications for social control. *Social problems*, 30 (5), pp. 493–506, 1983
- Sztompka, P., On the decaying moral space. Is there a way out? *European Review*, 10 (1), pp. 63–72, 2002
- Taylor, C., What's wrong with negative liberty. Ryan, A. (red.), *The idea of freedom*, pp. 175–193. Oxford: Oxford University Press, 1979
- Taylor, C., *De malaise van de moderniteit*. Kampen: Ten Have, 2007 [1991]
- Twitchell, J., *Lead us into temptation. The triumph of American materialism*. New York: Columbia University Press, 1999
- Varman, R. en R. Vikas, Freedom and consumption. Toward conceptualizing systemic constraints for subaltern consumers in a capitalist society. *Consumption, markets and culture*, 10 (2), pp. 117–131, 2007
- Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: Sun, 2004
- Voyce, M., Shopping malls in Australia. The end of public space and the rise of 'consumerist citizenship'? *Journal of sociology*, 42 (3), pp. 269–286, 2006
- Wesselink, L., M. Schuilenburg en P. Van Calster, De collectieve winkelontzegging. *Tijdschrift voor veiligheid*, 8 (1), pp. 6–19, 2009
- Woldring, H., *Vriendschap door de eeuwen heen. Wijsgerige beschouwingen over vriendschap als gave en opgave*. Baarn: Ambo, 1994
- Zijderveld, A., *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat. De ironie van wat ons drijft en belangrijk dunkt*. Utrecht: Lemma, 1991
- Zuijlen, R. van, Veiligheid als begrip: fundering van de rechtsorde. Muller, E. (red.), *Veiligheid. Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*, pp. 7–24. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2004
- Zukin, S., Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption. *Urban studies*, 35 (5/6), pp. 825–839, 1998

Hoofdstuk 2

- Blokland, T., *Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009
- Boonstra, N., J. Mak en R. van Wonderen, *Respect op het plein*. Wmo Kennischaier 2. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2009
- Carmona, M., T. Heath, T. Oc en S. Tiesdell, *Public places – urban spaces. The dimensions of urban design*. Londen: Architectural Press, 2003
- Desmet, E. en A. Sour, *Pleinen, woonkamer van de buurt*. Rotterdam, 2008

- Duyvendak, J.W. en N. Boonstra, Integratie in de openbare ruimte. *Inter/Akta nr 5. Grootstedelijke reflecties over kunst & openbare ruimte*, pp. 119–123, 2002
- Hajer, M. en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2001
- Jacobs, J., *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books, 1992 [1961]
- Keune, C., N. Boonstra en A. Overgaag, *Vrijtijdsbesteding van Turken en Marokkanen in de openbare ruimte*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2002
- Lindert, C. en D. Romijn, *Onderzoek gebruik en effecten van sportplekken in gemeente Rotterdam. Vier casestudies in de deelgemeente Delfshaven*. Den Bosch: W.J.H. Mulier Instituut, 2009
- Lohof, S. en A. Reijndorp (eds.), *Privé-terrein. Privaat beheerde woondomeinen in Nederland*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2007
- Madden, K. en A. Schwartz, *How to turn a place around. Project for Public Spaces*. New York, 2000
- Malone, K., Street life: youth, culture and competing uses of public space. *Environment and Urbanization*, nr. 14, pp. 157–168, 2002
- Melik, R. van, *Changing public space. The recent development of Dutch city squares*. Utrecht: Utrecht University, 2008
- Oc, T. en S. Tiesdell, The fortress, the panoptic, the regulatory and the animated: planning and urban design approaches to safer city centres. *Landscape Research*, 24, pp. 265–286, 1999
- Plas, G. van der (red.), *De openbare ruimte van de stad*. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1990
- Putnam, R., *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster, 2000
- Ruimtelijk Planbureau, *Krachtwijken met karakter*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2008
- VROM-raad, *Publieke ruimte. Naar een nieuwe balans tussen beeld, belang en beheer*. Den Haag: VROM-raad, 2009
- Whyte, William H., *The social life of small urban spaces*. Washington, D.C.: The Conservation Foundation, 1980
- WRR, *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005

Hoofdstuk 3

- Bihler, Michael A., *Stadt, Zivilgesellschaft und öffentlicher Raum. Das Beispiel Berlin Mitte*. Münster: Lit Verlag, 2004
- Eick, Volker, Preventive Urban Discipline: Rent-a-Cops and Neoliberal Globalization in Germany. *Social Justice*, vol. 33, nr. 3, pp. 66–84, 2006
- Eick, Volker, Neue Sicherheitsstrukturen im 'neuen' Berlin. *ProKla. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, nr. 110, pp. 95–118, 1998

- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990
- Mayer, Margit, Vereinigtes Berlin – vielfach gespalten. Neue Segregationsmuster und politische Massnahmen. *Forum Wissenschaft*, 1/2001 – te vinden op www.linksnet.de/de/artikel/17692
- Rada, Uwe, *Hauptstadt der Verdrängung. Berliner Zukunft zwischen Kiez und Metropole*. Berlin: Schwarzer Risse, 1997

Hoofdstuk 4

- Rohmer, Marlies, *Bouwen voor de next generation*. Rotterdam: Nai Uitgevers, 2007

Hoofdstuk 5

- Baarsma, Barbara, *Nederland Toezichtland. Een economisch perspectief*. SEO Rapport 792. Amsterdam: SEO, 2005
- Baldwin, David A., The concept of security. *Review of International Studies*, 23, pp. 5–26, 1997
- Brug, W. van der, Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze. Thomassen, J., K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: SDU, 2000
- Hooghe, L., G. Marks en C. Wilson, Does Left/Right structure party positions on European integration? *Comparative Political Studies*, 35, 8, pp. 965–989, 2002
- Lakoff, George, *Moral politics. What conservatives know that liberals don't*. University of Chicago Press, 1996
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood, *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: SCP, 2006

Hoofdstuk 6

- Bannister, J. e.a., 'Respectable or respectful? (In)civility and the city', *Urban Studies*, 43, 5/6, pp. 919–937, 2006
- Bervoets, Eric, *Tussen respect en doorpakken. Een onderzoek naar de politieke aanpak van Marokkaanse jongeren in Gouda, Utrecht en Amsterdam*. Amsterdam: Elsevier Overheid, 2006
- Bervoets, Eric en Wouter Stol, Marokkanen en Nederlanders over hun wijk: gedeelde problemen als mogelijkheid voor buurtactivisme. *Tijdschrift voor Criminologie*, 44 (3), pp. 247–261, 2002
- Bottoms, A.E., Incivilities, offence and social order in residential communities. Simester, A. en A. Von Hirsch (eds.), *Incivilities. Regulating offensive behaviour*, pp. 239–280. Oxford: Hart Publishing, 2006

- Boutellier, H., R. van Wonderen e.a., *Sociaal vertrouwen in Oud-Zuid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2007
- Burney, Elizabeth, *Making people behave. Antisocial behaviour, politics and policy*. Cullompton: Willan, 2005
- Campbell, S., *A review of Anti-Social Behaviour Orders*. Research study 236. Londen: Home Office, 2002
- Dixon, J. e.a., Locating impropriety: Street drinking, moral order, and the ideological dilemma of public space. *Political Psychology*, 27 (2), pp. 187–206, 2006
- Edwards, A., Learning from diversity: the strategic dilemmas of community-based crime-control. Hughes, G. en A. Edwards (eds.), *Crime control and community. The new politics of public safety*, pp. 140–166. Cullompton: Willan, 2002
- Flint, J. en J. Nixon, Governing neighbours: Anti-social Behaviour Orders and new forms of regulating conduct in the UK. *Urban Studies*, vol. 43, nr. 5/6, pp. 939–955, 2006
- Gemert, Frank van, Botsen met de buurt. Overlast en wisselwerking tussen jeugdgroepen en de buitenwereld. *Tijdschrift voor Criminologie*, 44 (2), pp. 162–171, 2002
- Goffman, E., *Relations in public*. New York: Basic Books, 1971
- Goffman, E., *Behavior in public places*. New York: Free Press, 1963
- Hajer, M. en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2001
- Harcourt, B.E., *Illusion of order. The false promise of broken windows policing*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2001
- Hirsch, Andrew Von, en A.P. Simester, Penalising offensive behaviour. Constitutive and mediating principles. Simester, A. en A. Von Hirsch (eds.), *Incivilities. Regulating offensive behaviour*, pp. 115–132. Oxford: Hart Publishing, 2006
- ITS, *Kappen met asociaal gedrag. Evaluatie van de pilot FF Kappe in Rotterdam*. Nijmegen: ITS, 2008
- Kahan, Dan M. en Tracey L. Meares, Law and (norms of) order in the Inner City. *Law & Society Review*, 32, pp. 805–838, 1998
- Koffman, Laurence, The use of Anti-Social Behaviour Orders. An empirical study of a new deal for communities area. *The Criminal Law Review*, nr. 7, pp. 593–613, 2006
- Lofland, Lyn, *The public realm. Exploring the city's quintessential social territory*. New York: De Gruyter, 1998
- Moore, Stephen, Street life, neighbourhood policing and 'the community'. Squires, Peter (ed.), *Asbo nation. The criminalisation of nuisance*. Bristol: The Policy Press, 2008
- Noije, L. van, en K. Wittebrood, *Overlast en verloedering ontsleuteld*. Den Haag: SCP, 2009

- Noorda, J.J. en R.H. Veenbaas, *Rondhangende jongeren*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2006 (www.ikpsport.nl/files/918/rondhangende_jongeren.pdf)
- Pakes, Francis, De Britse aanpak van antisociaal gedrag. *Tijdschrift voor criminologie*, (47) 3, pp. 284–290, 2005
- Sennett, R., *The uses of disorder. Personal identity and city life*. Londen: Faber & Faber, 1996 [1970]
- Squires, Peter en Dawn E. Stephen, *Rougher justice. Anti-social behaviour and young people*. Cullompton: Willan, 2005
- Stokkom, B. van, Te gast in (semi)publieke ruimtes: Naar conviviale stedelijke omgangsvormen. *Beleid en Maatschappij*, [te verschijnen], 2009
- Stokkom, B. van, *Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval*, pp. 1–151. Den Haag: Reed Business, 2008
- Stokkom, B. van, Regulering van antisociaal gedrag. Aanpak overlastgevend jongeren in Engeland en Nederland. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 6, 3, pp. 36–50, 2007
- Stokkom, B. van, en N. Toenders, *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*. Amsterdam: Pallas, 2009
- Terpstra, J., Regulering van de publieke ruimte in Nederland. Ponsaers, P. en E. Devroe (red.), *Publieke ruimte*, pp. 113–137. Cahiers Integrale Veiligheid nr. 4. Brussel: Politeia, 2008
- Tonkens, E. en L. van Doorn, *Wat is er zo ergerlijk aan bedelende daklozen?* www.kennislink.nl/publicaties/wat-is-er-zo-ergerlijk-aan-bedelende-daklozen#, november 2006 (Oorspronkelijk publicatie: Empowerment en ongeduld in de controlecultuur. Wat is er zo ergerlijk aan bedelende daklozen? *TSS, Tijdschrift voor de sociale sector*, nr. 4, pp. 4–9, 2005)

Hoofdstuk 7

- Beckett, K. en S. Herbert, Dealing with disorder. Social control in the post-industrial city. *Theoretical Criminology*, 12 (1), pp. 5–30, 2008
- Bittner, E., *The functions of the police in modern society. A review of background factors, current practices, and possible role models*. Cambridge (Mass.): Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1970
- Bowling, B., The rise and fall of New York murder. Zero tolerance or crack's decline? *British Journal of Criminology*, 39 (4), pp. 531–554, 1999
- Coleman, R., Surveillance in the city. Primary definition and urban spatial order. *Crime, Media, Culture*, 1 (2), pp. 131–148, 2005
- Karmen, A., Zero tolerance in New York City: hard questions for a get-tough policy. R.H. Burke (ed.), *Hard cop, soft cop. Dilemmas and debates in contemporary policing*, pp. 23–39. Cullompton: Willan, 2004
- Kelling, G.L., 'Broken Windows' and the culture wars: a response to selected critiques. Matthews, R. en J. Pitts (eds.), *Crime, disorder and community*

- safety*, pp. 120–144. Londen: Routledge, 2002
- Kelling, G.L. en C.M. Coles, *Fixing broken windows. Restoring order and reducing crime in our communities*. New York: The Free Press, 1996
- Millie, A., J. Jacobson, E. McDonald, M. Hough, *Antisocial behaviour strategies. Finding a balance*. Bristol: Joseph Rowntree Foundation/The Policy Press, 2005
- Newburn, T. en T. Jones, Symbolizing crime control. Reflections on zero tolerance. *Theoretical Criminology*, 11 (2), pp. 221–243, 2007
- Sousa, W.H. en G.L. Kelling, Of 'broken windows,' criminology, and criminal justice. Weisburd, D. en A.A. Braga (eds.), *Police innovation. Contrasting perspectives*, pp. 77–97. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- Stokkom, B. van, *Symbolen van orde en wanorde. Broken Windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval*. Den Haag/Apeldoorn: Reed Business/Politie en Wetenschap, 2008
- Taylor, R.B., Incivilities reduction of policing, zero tolerance, and the retreat from coproduction: weak foundations and strong pressures. Weisburd, D. en A.A. Braga (eds.), *Police innovation. Contrasting perspectives*, pp. 98–114. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- Terpstra, J., *Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk*. Den Haag/Apeldoorn: Reed Business/Politie & Wetenschap, 2008
- Terpstra, J., Regulering van de publieke ruimte in Nederland. Ponsaers, P. en E. Devroe (red.), *Publieke ruimte*, pp. 113–137. Cahiers Integrale Veiligheid nr. 4. Brussel: Politeia, 2007
- Wilson, J.Q. en G. Kelling, Broken windows, *The Atlantic Monthly*, 249, 3, pp. 29–38, 1982

Hoofdstuk 8

- Braithwaite, J., *Crime, shame and reintegration*. New York: Cambridge University Press, 1989
- Derrida, J., *Kracht van wet. Het 'mystieke fundament van het gezag'*. Kampen: Agora, 1994
- Enzensberger, H.M., *Oog in oog met de burgeroorlog*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1994
- Foucault, M., *Discipline, toezicht en straf*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989 [1975]
- Garland, D., The limits of the sovereign state. Strategies of crime control in contemporary society. *The British Journal of Criminology*, 36 (4), pp. 445–466, 1996
- Tweede Kamer, *Samenleving en criminaliteit. Een beleidsplan voor de komende jaren*. Vergaderjaar 1984–1985, 18995, nrs. 1–2, 1985

- Van Calster, P. en M. Schuilenburg, On Gabriel Tarde, Complexity Theory and Complex Interactions. Lippens, R. en P. Van Calster (ed.), *New directions for criminology. Notes from outside the field*, pp. 171–189. Antwerpen/Apeldoorn/Portland: Maklu Publishing, 2009
- Wesselink, L., M. Schuilenburg en P. Van Calster, De Collectieve Winkelontzegging. *Tijdschrift voor Veiligheid*, nr. 1, pp. 6–19, 2009

Hoofdstuk 9

- Aalst, I. van, T. Schwanen, F. de Beer, Angst in de stedelijke nacht. *Agora*, [te verschijnen]
- Ahmed, S., *The cultural politics of emotion*. New York: Routledge, 2004
- Amsterdam pakt agressieve stappers hard aan, *Het Parool* 15-05-09
- Bondi, L., Making connections and thinking through emotions: between geography and psychotherapy. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30 (4), pp. 433–448, 2005
- Brownlow, A., A geography of men's fear. *Geoforum* 36 (5), pp. 581–592, 2005
- Cameron J., K. Gibson, Participatory action research in a poststructuralist vein. *Geoforum*, 36 (3), pp. 315–331, 2005
- Day, K., C. Stump, D. Carreon, Confrontation and loss of control. Masculinity and men's fear in public space. *Journal of Environmental Psychology*, 23 (3), pp. 311–322, 2003
- Deleuze, G., F. Guattari, *A thousand plateaus*. London: Continuum, 2004
- Despret, V., *Our emotional makeup. Ethnopsychology and selfhood*. New York: Other Press, 2004
- Goldberger, P., The rise of the private city. Vitullo, Martin J. (red.), *Breaking away. The future of cities*. New York: The Twentieth Century Fund, 1996
- Haldrup, M., L. Koefoed, K. Simonsen, Practising fear. Encountering O/other bodies. Pain, R., S.J. Smith (red.), *Fear. Critical geopolitics and everyday life*, pp. 117–138. Aldershot: Ashgate, 2008
- Hannigan, J., *Fantasy city. Pleasure and profit in the postmodern metropolis*. New York: Routledge, 1998
- Helms, G., *Towards safe city centres? Remaking the spaces of an old-industrial city*. Aldershot: Ashgate, 2008
- Hubbard, P., The geographies of 'going out': emotion and embodiment in the evening economy. Bondi, L., M. Smith, J. Davidson (red.), *Emotional Geographies*, pp. 117–137. Aldershot: Ashgate, 2005
- Koskela, H., 'The gaze without eyes': video-surveillance and the changing nature of urban space. *Progress in Human Geography*, 24 (2), pp. 243–265, 2000
- Latham, A., D.P. McCormack, Moving cities: Rethinking the materialities of urban geographies. *Progress in Human Geography*, 28 (6), pp. 701–724, 2004
- Mehta, A., L. Bondi, Embodied discourse: on gender and fear of violence. *Gender, Place and Culture*, 6 (1), pp. 67–84, 1999

- Nussbaum, M.C., *Frontiers of justice. Disability, nationality, species membership*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006
- Pain, R., Place, social relations and the fear of crime: a review. *Progress in Human Geography*, 24 (3), pp. 365–387, 2000
- Thrift, N., *Non-representational theory. Space, politics, affect*. Londen: Routledge, 2007
- Warr, M., Fear of crime in the United States. Avenues for research and policy. *Criminal Justice*, 4, pp. 451–489, 2000
- Wilson, J.Q. en G. Kelling, The police and neighborhood safety: broken windows. *Atlantic Monthly*, 127, pp. 29–38, 1982

Hoofdstuk 10

- Aalst, I. van, en E. Ennen, *Openbare ruimten tussen activiteit en attractiviteit*. Utrecht: Nethur, 2002
- Blokland T.V., *Oog voor elkaar*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009
- Blokland, T.V., *Het sociale weefsel van de stad*. Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006
- Brink G. van den e.a., *Prachtwijken?!* Amsterdam: Bert Bakker, 2007
- CBS (red.), *Integratierapport 2008*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2008
- CBS, website www.cbs.nl
- Dammers e.a., *Bijzondere ontmoetingen bij alledaagse bezigheden*. Bilthoven/Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2009
- Engbersen, G., In zes stappen van probleem- naar prachtwijk. *NRC*, 19/20 mei 2007
- Etzioni, A., *The monochrome society*. Princeton: Princeton University Press, 2001
- Hajer, M. en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2001
- Heurneman, M. en B. van Santen, *De Utrechtse wijken: Overvecht*. Utrecht: SPOU/Het Utrechts Archief, 2002
- Laan Bouma, W. van der, *De buurt als belemmering?* Assen: Van Gorcum, 2005
- Lofland, L., 'Urbanity, tolerance and public space'. L. Deben, W. Heinemeijer en D. van der Vaart (red.), *Understanding Amsterdam*, pp. 143–160. Amsterdam: Het Spinhuis Publishers, 2000
- Reijndorp, A., *Stadswijk, stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 2004
- RMO, *Niet langer met de ruggen naar elkaar*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2005
- Vanstiphout, W., *Ontmoeten én vermijden*. Amsterdam: STAWON, 2006
- VROM-raad, *Stad en stijging*. Den Haag: VROM-raad, 2006
- WRR, *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005

Hoofdstuk 11

- CBS, *Jaarrapport 2008. Landelijke jeugdmonitor*. Den Haag: CBS, 2008
- Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV), Van vernieling tot vuurwerk. Jongerenoverlast in Nederlandse gemeenten. *Secondant*, nr. 6, december 2008
- Deben, Leon, Verantwoordelijkheid voor de stedelijke openbare ruimte. Duyvendak, J.W., G. Engbersen e.a. (red.), *Macht en verantwoordelijkheid. Essays voor Kees Schuyt*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007
- Doggen, Maurice, Jongeren in de openbare ruimte. Een onderzoek naar jongeren ontmoetingsplaatsen in Nijmegen. Scriptie Master Sociale Geografie. Universiteit Nijmegen, 2008
- Doorn, Lia van, Matthijs Uytterlinde en Kees Penninx, *De openluchtsociëteit. Hangouderen en de kwaliteit van de publieke ruimte*. Utrecht: MOVISIE, 2008
- Dubbeld, Lynsey, Jongerenoverlast in Nederlandse gemeenten. Van vernieling tot vuurwerk. *Secondant*, nr. 6, pp. 40–45, december 2008
- Jong, Alex de, en Marc Schuilenburg, Een cultuur van controle. Interview met Arnold Reijndorp. *Gonzo (circus)*, nr. 76, 2006
- Meer, Jelle van der, *Bericht van de werkvloer*. Den Haag: RMO, 2009
- Noorda, J.J. en R.H. Veenbaas, *Rondhangende jongeren*. Den Haag: WODC, 2006
- Sybesma, Janina, 'Onbekend maakt onbemind' Hoe de relatie tussen hangjongeren en omwonenden verbeterd kan worden en de rol van het OKé-punt hierin. Scriptie Master Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken. Universiteit Utrecht, 2009
- Visser, Marleen, *(Overlast van?!) jongeren in de Almelose binnenstad*. Almelo: Steunpunt Minderheden Overijssel (SMO), 2005

Hoofdstuk 12

- Bierbaum, O.J., *Eine empfindsame Reise im Automobil von Berlin nach Sorrent und zurück an den Rhein: In Briefen an Freunde geschildert*. Auflage: Reprint der Ausgabe Berlin 1903. Eschborn: Klotz, 1999 [1903]
- Sachs, W., *Die Liebe zum Automobil. Ein ruckblick in die Geschichte unserer Wunsche*. Hamburg: Rohwolt Verlag, 1984

Hoofdstuk 13

- Amit, Vered, Reconceptualizing community. Amit, V. (ed.), *Realizing community. Concepts, social relationships and sentiments*. Londen: Routledge, 2002
- Anderson, E., The cosmopolitan canopy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* (September), pp. 14–30, 2004
- Anderson, Elijah, *Streetwise. Race, class and change in an urban community*. Chicago: University of Chicago Press, 1990

- Body-Gendrot, Sophie, *The social control of cities*. London: Blackwell, 2000
- Boomkens, René, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Van Genneep, 2006
- Goffman, Erving, *Relations in public. Microstudies of the public order*. Middletown: Penguin Books, 1972
- Goffman, Erving, *Behavior in public spaces. Notes on the social organization of gatherings*. New York: The Free Press, 1963
- Goffman, Erving, *De dramaturgie van het dagelijks leven. Schijn en werkelijkheid in sociale interacties* (1959, vert. P. Nijhoff en G.J. Johannes). Utrecht: Bijleveld [z.j.]
- Jacobs, Jane, *The death and life of great American cities. The failure of town planning* (reissued). Pelican Books, 1972
- Latané, Bibb en John M. Darley, Bystander apathy. Helmer J. en N.A. Eddington (eds.), *Urbanman. The psychology of urban survival*. New York: Free Press, 1973
- Latané, Bibb en John M. Darley, *The unresponsive bystander: Why doesn't he help?* New York: Appleton-Century-Croft, 1970
- Lofland, Lyn H., *The public realm. The city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter, 1998
- Lofland, Lyn H., *A world of strangers. Order and action in urban public space*. New York: Basic Books, 1973
- Nash, J., Bus riding: 'Community on wheels'. *Urban Life*, 4 (April, 1), pp. 99–124, 1975
- Soenen, Ruth, *De connecties van korte contacten. Een etnografie en antropologische reflectie betreffende transacties, horizontale bewegingen, stedelijke relaties en kritische indicatoren*. Doctoraatsproefschrift in de sociale en culturele antropologie, KU Leuven, 2009
- Soenen, Ruth, *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant, 2006
- Wirth, L., Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44, pp. 1–24, 1938

Conclusie

- Swaan, Abram de, Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. Swaan, Abram de, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971–1981*, pp. 81–115. Amsterdam: Meulenhoff, 1982

Over de auteurs

IRINA VAN AALST is stadsgeograaf en verbonden aan de Universiteit Utrecht. Ze doet onderzoek naar de sociale en ruimtelijke effecten van cameratoezicht in stedelijke uitgaansgebieden gedurende de avond en nacht.

NANNE BOONSTRA is socioloog en onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut en redacteur van het *Tijdschrift voor sociale vraagstukken (TSS)*. Hij publiceerde onlangs *Respect op het plein. Werken aan gedragsverandering in de buurt* (2009, met Jodi Mak en Ron van Wonderen).

HANS BOUTELLIER is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bijzonder hoogleraar veiligheid en burgerschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij schreef onder andere *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf* (3^e druk, 2005).

PATRICK VAN CALSTER is als criminoloog verbonden aan de Universiteit Leiden. Recent stelde hij met Ronnie Lippens het boek *New directions for criminology. Notes from outside the field* samen.

ED DAMMERS is als onderzoeker verbonden aan het Planbureau voor de Leefomgeving in Den Haag. Hij doet onderzoek op het gebied van de ruimtelijke ordening en naar achterstandswijken.

RENÉ DIEKSTRA is hoogleraar psychologie aan de Roosevelt Academy in Middelburg. Daarnaast is hij lector jeugd en opvoeding aan de Haagse Hogeschool, en samensteller van de canon van de opvoeding.

ANNEMARIE VAN ELFRINKHOF is promovenda aan de Vrije Universiteit Amsterdam en specialiseert zich in de positionering van politieke partijen.

KOEN HAEGENS is politicoloog en redacteur van *De Groene Amsterdammer*. Sinds begin 2009 woont en werkt hij in Berlijn.

MARCEL HAM is hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor sociale vraagstukken (TSS)* en redacteur van eerdere *TSS*-jaarboeken, waaronder in 2008 *In de greep van de technologie. Nieuwe toepassingen en het gedrag van de burger* (met Marguerite van den Berg en Corien Prins).

NIELS HERMENS is socioloog en onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut. Hij doet onder andere onderzoek naar de maatschappelijke functie van sport.

BERTIE KAAL is promovenda aan de Vrije Universiteit Amsterdam en doet onderzoek naar taalgebruik in de context van de positionering van Nederlandse politieke partijen.

ANDRÉ KROUWEL is als politicoloog verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en doet onder andere onderzoek naar politieke partijen en verkiezingen. Hij maakte het Kieskompas, een stemhulp bij verkiezingen.

ISA MAKES doet promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam, gericht op subjectief taalgebruik en op de automatische analyse van meningen in teksten.

JELLE VAN DER MEER is journalist en publicist. Hij schreef onder meer 'De zucht naar samenhang. Verkokering en ontkokering in het jeugdbeleid en grotestedenbeleid', dat is opgenomen in de RMO-bundel *De verkokering voorbij* (2008).

MARC SCHUILENBURG doceert aan de vakgroep criminologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceerde onlangs het *Deleuze Compendium* (Boom, 2009).

TIM SCHWANEN is sociaal geograaf en verbonden aan de University of Oxford en aan de Universiteit Utrecht. Met Irina van Aalst doet hij onderzoek naar stedelijke uitgaansgebieden.

RUTH SOENEN is als onderzoeker verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven en is docent aan de Sint Lucas Hogeschool Architectuur. Ze is auteur van *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad* (2006).

RONALD VAN STEDEN is bestuurskundige en verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij schreef een proefschrift over de opkomst van particuliere beveiliging in Nederland: *Privatizing policing. Describing and explaining the growth of private security* (2007).

BAS VAN STOKKOM is onderzoeker aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Met Nelleke Toenders publiceerde hij *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken* (2009).

JAN TERPSTRA is hoogleraar criminologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Hij publiceerde onder meer *Wijkagenten en hun dagelijks werk* (2008).